

ՈՒՂԵՑՈՅՑ

ՄԻՐԱՐԱՆ ՅԵՂԵԱՅ

Դ. ՏԱԳՐԱՅԻՆԻՆ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ

ԱՆՎԵՆԻՔՆՈՆ Ս. ԱԹՈՒՅՑ

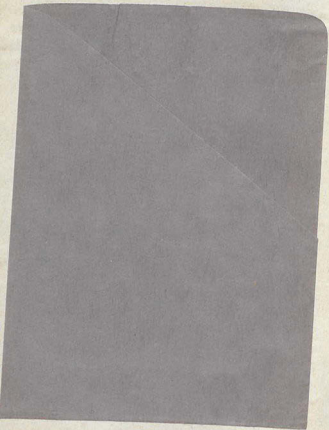
ՄԻՐՈ ՅԱԳՈՂՅԵԱՆՑ

ՈՒՍԱՂԻՄ

1892

Lucy

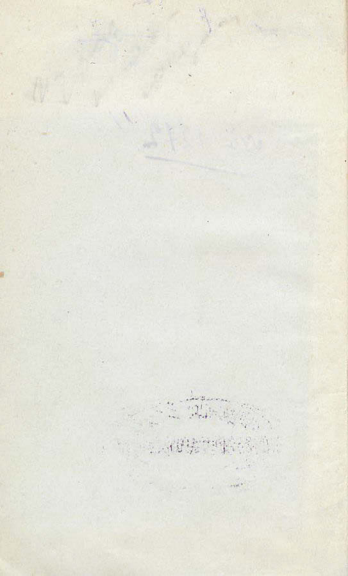
405

~~198~~

~~2000~~

nr^s 1272

№ 255

2000

ՈՒՂԵՑՈՅՑ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՑ

426

549/2

38629 сч.

405-2004

(5389
38)

f 21712-60)

28 404

Լալ
405

1272

45

ՈՒՂԵՑՈՅՑ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՑ

Դ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԳՈՒԹԵԱՆ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Տ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԱԹՈՌՈՅՍ

ՄՐԲՈՅ ՁԱԿՈՎՔԵԱՆՑ

ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

1892

1874

1874

1874

1874

1874

1874

1874

1874

1874

1874

Ա. Զ. Դ.

Ներկայ հաստատարութիւնը — ՈՒՂ.ՆՅՈՅՑ Ս. ՏԵՂ. ԵԱՑ — կը պարունակէ իւր մէջ տեղագրական և պատմական ծանօթութիւնք հին ու նոր յիշատակաց և անցից : արմըք բազում են համազգի և օտարազգի յիշատակարաններէ և խնամով կարգաւորուած ՚ի հմտութիւն բարեպաշտ ուխտաւորաց և ամեն հարցասեր ընթերցողաց : Հետեւապէս, կենդանի առաջնորդ մ' է սա : որով կարէ ընթերցողն, թէ անձամբ և թէ մտք, շրջադայիլ Պաղեստինի մէջ և գահայուցիչ տեղեկութիւններ ստանալ ամեն տեղեաց, հմտութեանց և ազգաց սեփհականութեանց վրայ :

Արդ՝ այսպիսի մի երկասիրութիւն շեղուածուող ուխտաւորաց կարի բազմալի լինելուն ապացոյց կրնայ համարուիլ երբորդ տպագրութեան սպառումը և ներկայ Դ. տպագրութիւնը :

ՈՒՂԵՑՈՅՑ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՑ

ՌԻՍՏԱՆՈՐԲ Ի ՅՈՎԱԿԷ

ԷՆ ՈՒՂԵՆՈՐՈՒՅԻՆ ԸՆԴՈՒՄ ՂԵԱՅ ԵՆԵՐՈՒՍԱՂԷՄ :

Ի ՍՈՒՐԲ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ՈՒՍՈՒՄ Ե ԿՈՂ
ԻՆԵՐՈՒՆԱԿԱՆ Ե ՔԱՐԵՎԱԶՆ ՈՒՍՈՒՄ
ԼՈՐՔՆ , ՈՐՔ ԾՈՎԱԿՅԻՆ ՃԱՆԱԿԱՐՀՈՐ
ԴՈՒԹԵԱԺԻ ԿՐՆԵՆ ԻՐԵՆԵՅ ՈՒՂԵՎՆԱ
ԿՈՒԹԻՆԵՐ , ԱՎՐՈՒՄ ԵՆ ՆԱԽ Ե Ա
ՈՎՅ ՅՈՎԱԿԷ ՔԱՂԱՔՆ ԵՆԵՆԵՆ ԵՆ ԱՎՐԱ
ՄԵԿՆԻԿ ԴԷՎ Ի ՍՈՒՐԲ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ :

ԹԷՆ ԵՆ ՔԱՂԱՔՅԻՆ ՄԵՂ ԹԷ՛ ՃԱՆԱ
ԿԱՐՀՈՐԴԱՅ Ե ԹԷ՛ ՄԱՆՆԱԼՈՐԱՅ ՀԱ
ՄԱՐ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՐԺԱՆԻ ԱՎՆԴՈՒՅ
ԵՆ ՕԹԵԼԱՆՔ ԿՐ ԳՈՆՈՒԿԻՆ , ՍԱԿԱՅՆ
ԻՐՔԱՔԱՆՉԻՐ ԱՂԳԱՅ ԻՆԵՐՈՒՆԱԿԱՆ

ուխտաւորքն 'ի բնէ անաթ' ըստ սու-
 վորութեան՝ կ'իջեւանեն իրենց Ազ-
 գային վանքերը, որոց հանգստու-
 թեանը համար ըստ ամենայնի խնամք
 և ջանք կը լինին վանքերու միաբանից
 կողմէ :

Այս քաղաքն որ ընդհանրապէս
 Եաֆա եւ կամ Յոպպէ կը կոչուի,
 որ երբեմն ճաֆ և ճափ անունով ալ
 յիշուած է, աշխարհիս հին քաղաք-
 ներէն մին կը համարուի, և Ս. Գրոց
 ու Ազգաց Պատմութեանց մէջ նշանա-
 ւոր տեղ մը կը գրաւէ :

Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ՛ Նոյ
 նահապետն Աստուծոյ հրամանաւ իւր
 Տապանը այս քաղաքին մէջ շինեց, և
 ջրհեղեղի Ժամանակ քաղաքն քան-
 դուած լինելով Նոյի Յարէթ որդւոյն
 ձեռօք վերստին շինուելով նորա ա-
 նուեր ստացած է :

Յոյնան մարդարէ Տիրոջը ձեռքէն
 խոյս տալու համար, որ իրեն կը պատ-
 ուիրէր Նինուէ երթալ քարոզելու
 համար, այս քաղաքն եկաւ, ուրկէ

նաւ մտաւ փախչելու համար ՚ի Թարսիս . Յ. 4. Ա. 3 :

Տիւրոսի Քիրամ Թագաւորն Ղիբանանու լեռնէն կարել տուած փայտերը՝ ծովուն մէջ լաստեր շինելով՝ այս տեղ բերաւ ու հանեց ծովեզրն՝ Սողոմոնին զրկելու համար, որոնք ճըշմարտին Աստուծոյ Տաճարին շինութեանը գործածուեցան . Գ. Թագ. Ե. 8, 9 : Եւ Բ. Մնա. Բ. 16 :

Այս քաղաքին մէջ կը բնակէր Տարթայ անուն բարեպաշտուհի կինն, զոր Ս. Առաքեալն Պետրոս յարոյց ՚ի մեռելոց . Գործ. Թ. 36 :

Աստ է Սիմոն խաղախորդի տունը, ուր Ս. Առաքեալն Պետրոս, տեսաւ սուրբ և անսուրբ անասնոց տեսիլը . Գործ. Ժ. 11 : Այս ասն տեղը մինչեւ ցայսօր կայ քաղաքիս յարեւմտահիւսիս՝ ծովեզրին վրայ բարձրաշէն, որուն մեծ մասն այժմ Հայոց Աանքի սեփհականութիւնն է, և մնացեալ մի փոքր մասն ալ Տաճկաց կը վերաբերի, ուր ունին մի փոքր աղօթատեղի, ու

բուն քով է ծովային նաւահանգստի մեծ փարոսն , որ շինուեցաւ Քաղղիական ընկերութեան մը կողմէ հրամանաւ Տէրութեան :

Միջերկրական ծովու վերին ծայրն դէպ յարեւմտեան հարաւ շինուած այս քաղաքն , այլ և այլ ժամանակ զանազան տէրութեանց կողմանէ սակայ կրած յարձակումներէն և հարուածներէն միշտ փոփոխութիւնք ընդունելէ զկնի , այժմ կիսաքոլոր եւ ամփիթատրօնի ձեւն առնելով , ծովու կողմանէ ակնապարար եւ հիանալի տեսարան մը կ'ընծայէ տեսողաց . քաղաքն կրտարածի արեւմուտքէն դէպ յարեւելք ընդարձակօրէն , գեղեցկաշէն տուներով , եւ՝ հետզհետէ նաեւ զարգանալու վրայ է , թէ բընակչօք և թէ վաճառականութեամբ :

Յուպոէն կը բաղկանայ այժմ աւելի քան 15,000 բնակչէ , որոց մեծագոյն մասն Մահմէտական են , մնացեալն Յոյն , Լատին , Հայ , Հրէայ , եւ Սուրիացի Հռովմէադաւանք և այլն

զանազան Քրիստոնեայ ժողովուրդք .
Հայոց թիւն ընդ ամենը իբր 130 հոգի
է արք և կանայք :

Վերջին տարիներու մէջ գերմա-
նական գաղթականութիւնք հաստա-
տուած են Յուպպէի մէջ երկու տեղ ,
մին քաղաքի արեւելահիւսիս Գօլձնի
ըսուած տեղը , ծովեզերքին մօտ . միւսն
Սարձնի գաշտին արեւմտեան եզերքն .
այն երկու գաղթականութիւնն կը
բաղկանայ գրեթէ 500 բնակիչէ . տը-
ներն գեղեցկաշէն , մտղոցներն կանո-
նաւոր և եւրոպական սձով շինուած
են երկու կարգ ծառերով , պտղատու ,
ծաղկալից պարտէզներ , և զբօսավայ-
րեր ունին , և գրեթէ մէյ մէկ գիւ-
ղաքազաքներ են :

Յուպպէի նաւահանգիստը միայն մէկ
նաւամատոց ունի , այն է Մաքսատու-
նը , ուր պարտաւոր են ելնել ամեն
ձանապարհորդք : Մաքսատնէն ելնե-
լով դէպ ՚ի ձախ արեւելեան կողմն
գառնալով , իսկոյն օջ կողմդ կ'ընայ ,
նախ Յունաց , ապա Վատինաց և յե-

այոց Հայոց հոյակապ վանքերն կարգաւ :

Հայոց վանքը Ս. Նիկողայոսի առնուամբ շինուած փոքր Եկեղեցի մը ունի, ուր կը կատարուին ամեն օր եկեղեցական ժամերգութիւնք ու պաշտամունք. վանքը ունի մի Տեսուչ և մի ժամարար վարդապետ, և մի քանի աշխատաւոր միաբան, թարգման մը և պահակ մը, որք միշտ խնամք եւ զգուշութիւն ցոյց կուտան ուխտաւորաց ամեն գործերուն :

Մեծն Նափօլէոն Ա. երբ Յուպէ եկաւ, մեր այն վանքին մէջ հաստատեց իւր զինուորաց համար հիւանդանոցը, եւ իրեն բնակութեան համար ալ վանքին մօտ Հայոց սեփհական եղած տունը, ինքը՝ Նափօլէոն՝ ստէպպցելութեան կ'ուզար զինուորաց, որք ժանապստէ բռնուած էին. զինուորաց հիւանդանոց եղած տեղն ընդարձակ սրահ մ' էր, որ իբր հոգետուն կը ծառայէր այն ժամանակ, այժմ խուցերու բաժնուած է. Եւրոպացի

Ճանապարհորդք երբ Յոսպէ կ'ելնեն միշտ կուգան հետաքրքրութեամբ սոյն տեղն տեսնելու : Նախօրէննի բնական տունն մինչեւ ցայսօր Հայոց սեփնական է :

Տէրունական Ուխտաւորք սոյն վանքին մէջ կը հանգստանան , և իրենց 'ի բնէ անտի սովորական եղամ գարպասական տուբքն կը վճարեն թէ Յոսպէի և թէ Ռէմէի վանօրէից պայծառութեան եւ հաստատութեան համար , որ սահմանեալ է կէս Օսմանեան լիբայ անձ գլուխ :

Յոսպէէն ⁽¹⁾ մինչեւ Ղըրուսաղէմ 10 ժամուան ճանապարհ է կառքով և 12 ժամուան՝ ձիով , ճանապարհոր-

(1) Մինչեւ 1892 տարւոյ վերջերք , որ ատեն նոր սկսաւ Յոսպէէն Ղըրուսաղէմ շինուած երկաթուղւոյ երթեւեկն , բոլոր Ղըրուսաղէմ եկողք նոյն ժամանակի կառքի սովորական ճանապարհով կուգային անպատճառ , և որովհետեւ այդ ճանապարհ ունի իւր հնազարեան պատմական կարեւորութիւնն ուսումնասիրաց համար , ուստի անոր նկարագիր Ուղեցոյցիս մէջ իւր կարգին թողլով՝ այս տեղէն երկաթուղւոյ նոր

դաց եւ ուխտաւորաց կամքէն կախ-
եալ է կառքով կամ ձիով ճանապար-
հորդելն : Սուրբ Նիկողայոսի վանուց
դռնէն ելնելով դէպ ՚ի յարեւելք ե-
ղած երկայն շուկայի մէջէն ուղղակի
քաղաքի դռան կը հասնիս , ուր կ'ըս-
պասեն ճանապարհորդաց յատկաց-
եալ կառքերն , եւ ուր ըստ եղանա-
կին զանազան տեսակ բերքեր կը վա-
ճառուին ձերմակ և սեւամորթ արա-
բացիներէն , այսինքն՝ նարինջ , լէմոն ,
նուռ , ադամաթուղ , շաքարեղէգն ,

ու տարբեր ճանապարհին նկարագիրն ալ կ'ընենք հան-
դերձ պատմական համառօտ ծանօթութեամբ :

Երբ բարեպաշտ ուխտաւորն ուղի մեկնիլ Յուդ-
այէէն երկաթուղոյ ճանապարհաւ Երուսաղէմ եր-
թալու , վանքի դռնէն ելնելուն աջ կողմը դառնալով
պէտք է դիմէ դէպ յարեւելք եղած փողոցը , ու սկիզ-
ծ վայրկեանի շափ քալելէն յետոյ կը հասնի քաղաքին
արեւելեան դռուք , որ կը գտնուի շուկային վերի կողմը -
այն դռնէն ելնելով և շուկային աջ կողմը բռնելով
երթալու է դէպ ՚ի հիւսիսային արեւելք , շուկային
ծայրը կը տեսնուի « Օղել Հովարա » անուամբ պան-
դոկը , որուն առաջէն պէտք է անցնիլ եւ դէպ յաջ
երթալով հասնիլ Գերմանական դաղթականութիւնը :
Տէ՛ է՛ 11 :

ձմերուկ , խաղող , թուղ , թուլթ , և
ամեն տեսակ մրգեղէնք և բանջարե-
ղէնք . այս տեղ ճանապարհն խիստ
խանուած է անցողաբաժով , և քաղա-
քին ամենէն բանուկ տեղն է , հետե-
ւաբար պէտք է զգոյշ լինել բան չի
կորսնցնելու :

Կէս ժամու շափ երկու կարգ պլա-
ղաւէտ պարտէղներու մէջէն անցնե-
լով կը հասնուի Սարժնի դալարագեղ
գաշափն ծայրն , որ խիստ պողարեր
տեղեաց մին է :

Այն գաղթականու թեան ծայրին Կ փայրկեան հե-
ռաւորու թեամբ կը տեսնուի երկամու զույ կայարանը ,
որ քաղաքագ ոճին 7 փայրկեանի շափ հեռաւորու թիւն
ունի . Գաղթի և Նբուսազեմի միջև կան հինգ կայա-
րանք և են . Լիպտե , Ռեճիլ , Սեճիլ , Տեղ - Աղան ,
և Պէրիլի . — ամբողջ ճանապարհի երկայնու թիւնն է
87 քիլոմետր : — Երգեկաւքը Գաղթի և Նեւրան 2 քի-
լոմետրի շափ տեղ ազամամ զոյ խաչար ու խիտ տե-
րեաներով ցանկապատեալ նարնջենիներու և լեւանիներ-
բու պարտէղներուն մէջէն կ'անցնի , յորս կան նաև Նբու-
նենիներ և ուրեք ուրեք բարձրացած արմաւենիներ :
Այն պարտիզոց կը յաջորդէ Նաղլուս և Հոյֆա տա-
նող ուղին՝ որոց ձափ կազմը կ'երեւին Գերմանական
գաղթականու թեան մի քանի տներ : Տէս էջ 11 : — Աստ

Այս դաշտը փոփոխակի՝ տարի մը առաւ հունձ կուտայ և միւս տարին անմշակ մնալով արօտ կը բերէ , դարնան մէջ անհամար ծաղիկներով կը ծածկուի , որոց մէջ կը գանուին կակաշ և հարանուկ : Սոյն դաշտը անուանի է Սամիսոնի յիշատակովն , ուր տեղ Փղշապուոց հունձերը այրեց , 300 ազուէս թողլով նոցա մէջ՝ որոց ագիներուն վառած ջահեր կապած էր .
Դասա . ԺԵ . 4 , 5 :

ուղեւորը կը գանուի արդէն Սարանի դաշտին սկիզբը Տէ . էջ 13 , որոց աշակազմը կը տեսնուի 1870ին Իսրայելեան ընկերութեան ծախսք շինուած երկրագործական գործոցը : Ասկից յետոյ շոգեկառքը կանցնի քարաշէն կամուրջէ մը որ շինուած է Ուսդի — Սալէհ կոչուած հեղեղասին վերայ և որուն ձախ եղերքն է համանուն գիւղը . նոյն կողմէ իբր 1 քիլոմէթր անդին կը տեսնուի Իդն — Իդրտ և Սոդիէ կոչուած երկու աննշան գիւղերն : 10էն 13 քիլոմէթրի վերայ ալ կողմէն կ'երեւին Պէր — Տէճան , Սաֆիլէ և Սէրֆան գիւղերը , իսկ ձախ կողմը կ'երեւի Քէֆր-Օն ըսուած գիւղը , հարաւաւորապէս կանգնած է քառասուն մանկանց աշտարակը (Դ Ումէլէ) և ձախակողմը սպիտակագոյն փոքրիկ բարձրաւանդակի մը վերայ կ'երեւի հրէական

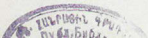
Ճանապարհին վրայ կը աւանուի հին
 Լի-դէս քաղաքը . Ա . Մնաց . Ը . 12 :
 Ելմ . Բ . 3 . որ Յաւնարէն Գիտադօլմ
 կը կոչուէր , ուր աւել Պետրոս առա-
 քեալ բժշկեց Ենա անուն անդամա-
 ւայծը . Գործ . Թ . 32-35 :

Այս քաղաքն Ս . Գէորգայ ծնըն-
 դեան քաղաքն է , Նիկոմիդիոյ մէջ
 նահատակուելէն յետոյ հոս փոխա-
 դրուեցան նորա սուրբ նշխարքները ,
 և Յուստինիանոս կայսրն ալ քաղաքին
 մէջ յանուն սրբոյն փառաւոր եկե-

688
 333
 21712-60

688
 333
 21712-60

գաղթականութիւն մը Մէլուդէ անուամբ : 15 քիւս-
 մեթրին վերայ գաշտին ձախակողմէն կը նշտարուին
 մի քանի աննշան գիւղեր եւս , իսկ 20 էր քիլոմեթրին
 վերայ և Լիգդէի կայարանը , յորմէ ³/₂ քիլոմեթր գեղ
 ի ձախակողմը կ'իջնայ համանուն հին քաղաքը Լիգ-
 դէ Տէ . էջ 17 : Շոգեկառքը Լիգդէէն ելնելուն ճա-
 ճանապարհին իւր ձախ կողմը ձգելով 4 գիւղեր՝ ու-
 բանք շունին յիշատակաց արժանի բան մը , 25 էր քի-
 լոմեթրին վերայ կը հասնի Ռեմէէի կայարանը . — Ռեմ-
 է Տէ . էջ 20 . — Մեկնելով Ռեմէէն 26-27 քիլոմ-
 վերայ ձախակողմէն կը աւանուի Էլ — Պետրէ գիւղը
 որ շինուած է հողէ և փայտէ , գարնեալ նոյն կողմը
 բլուրի մը վերայ կը գանուի Ադուլուէ անուամբ
 Թիւրպէ մը որ Թէեւ մասնաւոր նշանակութիւն մը

զէցի մի շինեց , ուր 414 թուականին
Քրիստոսի ժողով մի եղաւ ընդդէմ
Պեղապիասի , որ կ'ուրանար սկզբնա-
կան մեղքը և Աստուածային շնորհաց
սխաանաւ սրբութիւնը : Սաղահէտասին
իշխանի օրոյն Մահմէտականք արեւ-
լով սոյն քաղաքին , եկեղեցին աւե-
րեցին եւ մէկ մասին վրայ ալ մզկիթ
մը շինեցին մէկ շէրէֆէ-ն մինարէ մի
կանգնելով , մնացեալ մասին տեղւոյն
սեփհականութեան իրաւունքին վրայ ,
Յունաց և Լատինաց մէջ , տարիներ

շունի : բայց սոյն բլրին տեղն էր հինն Գառէր , որ
ունի պատմական յիշատակներ . Յէս . Ժ . 35 . ԺԲ . 12 .
ԺԶ . 3 . Գ . Թագ . Թ . 16 : — 30 թիլովեթրի վերայ Ճա-
նաց սրհին ձախ կողմը կը գտնուի Կառմէ , որ հաւա-
նականորէն կը թուի լինել հինն Կառմա զոր Յեռու
ասուա Յուզայի ցեղին . Յէս . ԺԵ . 41 . Սոյն քաղաքը
այժմ Մահմէտականաց մեծ գիւղ մը եղած է , որոյ
աջակողմը բաւական հեռու կը գտնուին Սէլաթէի աւե-
րակները , որք շին սյնքան նշանաւոր . — 31 թիլովեթ-
րի վերայ Ճիշգ աջակողմը կը նշմարուի Գիբան որ
հրեական գաղթականութիւն մը է : Սոյա մտան է
Ատէր որ հոյն Ակիարանի տեղւոյն վերայ կը գըա-
նուի . Ակիարան Յեռու ժամանակ փոշտոյսոց հէնգ
քաղաքներէն միւն էր : զոր Յեռու Աւետաց Էրկրին

առաջ վեճ ծագեցաւ , բայց ՚ի վերջոյ
Յունաց սեփհակաւու թեան իրաւունքն
հաստատուեցաւ , որով սկսան նորո-
գութիւններ ընել և սրայժառայնել .
և 1872 ին փառաւոր եկեղեցի մը կա-
ռուցին նոյն տեղոյն վրայ :

7000 ի մօտ բնակիչ ունի , սրաց
մեծագոյն մասն Մահմետական են և
մնացեալ մասն Յոյն , բանի մ'ալ Լա-
սին կայ :

բաժանման ժամանակ Յուզայի ցեղին տուաւ , Յէտ-
ժե . 45 . և յետոյ Գանի ցեղին անցաւ Յէտ . թթ . 45 .
- Ակկարան նշանաւոր է տապանակին գերի տարուե-
լով և նորէն խորացելուց ոչ արտելուն համար . Ա . թաճ .
Ե . 10 . 2 . 1-18 . այս քաղաքին մէջ կը պաշտուէր ճան-
ճիկ աստուածը Դ . թաճ . Ա . 2 . սորա աւերը մարգա-
րեացան Աճո՛ւ Ա . 8 . Սո՛ր . Բ . 4 . Չա՛ս . Թ . 57 : Ակ-
կարան , որ այժմ Ա՛րբ , աղիւսէ շինուած աներով
Մահմետական գիւղ մը է իբր 1-200 բնակչոք ուր
ընդհանրացեա կ'ըսողին երկրագործութեամբ : - Սո-
րա ճիշդ անկողմն կը տեսնուի Չարնոստ աննշան
գիւղը . - 32 քիւլտի վերայ անկողմն կ'երևի բլրակ
մը որոյ վերայ ժամանակաւ կը գտնուէին մի քանի
շինութիւններ , որոյ հետքը միայն մնացած է այժմ :

Ռ Է Մ Լ Է

Ռէ մէջ՝ ըստ պատմութեան Լատին
կրօնաւորաց՝ հին Արեւմտեայ ըսուած
ծըն է, որ էր հայրենիք Յովսէփոյ և
Նիկողոսիոսի, որանք Քրիստոսի մար-
մինը պատելով գերեզմանին մէջ գրին:
Ռէ մէջի կից է յանուն Քառասուն ճանկանց
Աշտարակը, որք Աբրահամի մէջ նա-
հատակու եցան. այս անգամ հին ժամա-
նակ եկեղէցի էր. Գաւթի մէջ անգը

— Ասոր մտ գեղ ՚հարաւ կայ հին ճահիճ մը որ ա-
նկրեւութանայու մտ է, կայ նաեւ արքիւր մը և ջա-
ղացի մը աւերակները: Գարձեւ աջակողմը բաց մի-
քիչ հեռուն կը նշմարուին Մանտրէ և Էլ-Էճազ ան-
նշան գիւղերը: — 55 քիլոմէթրի վերայ ձախակողմն
կը տեսնուի Էլ-Խալա կոչուած աննշան գիւղը. առ-
կից մեկնելով մինչեւ Բէթսամօս աւերակները կ'եր-
կարի Ակկարանի (Աքիբ) ճանապարհը. ուսկից եր-
կու երկնջներն ուխտի տապանակը կրող սայլին
լծուելով առանց սայլավորի հրաշիք իմն ուղղակի
գիժեցին ՚ի Բեթսամիւս. Ա. Թագ. 2: — 37 ԵՂ քիլո-
մէթրի վերայ Ուսդի — Սաբա երկաթեայ կամուրջն
կ'անցնուի: — առ հասարակ այս անգ կը թուի լինել
Սալէի պատմական հովիտը որ կը բնակէր Սամի-

փոքրիկ մզկիթ մի կայ, և աշտարակին
ծայրը կ'ելնուի 113 աստիճաններով:

Ուէ մէկն միջին դարուն մէջ բաւա-
կան շէն քաղաք մ' էր՝ պարսպապատ
և 12 դռներով. իսկ այսօր ազաէզի
և աւերակներով լեցուն փողոցները
կ'երեւին, 'ի բաց աւելալ երեք ազ-
գաց վանքերը:

Հայոց վանքը և նորա փոքրիկ մա-
տուռը շինուած են սուրբ Պէտրոսի
անուամբ: Ունի Տեսուչ վարդապետ մի
և թարգման՝ հանգերձ քանի մի միտ-

անի նենգաւոր կինն Պաշխա և ուր փղշտայիններն
բանելով գլխովան աչքերը փարեցին և տարին բան-
տարկել 'ի Պապա. Դոպ. թՁ: - 59րդ թիւով թրի վերայ և
Սեճէթի կայարանը. համանուն փոքրիկ գիւղը կը տես-
նուի աջակողմը բարձրա թեան վերայ: Այս տեղ կայ
գեղեցիկ աղբիւր մը և ճրագաց մը: Մի ուրիշ աղբիւր
եւս կը բղխի գիւղին և երկաթուղւոյ ճանապարհին
մէջ տեղէն: - 42 թիւով վերայ մտի կողմը զառիկաց-
րին վերայ կ'երեւի Ռաֆայ անուն աննշան գիւղակը.
49 թիւով աջակողմը կը շարունակուի Սեփրան - այն զան-
որ և նախկին Քեթումիւս քաղաքին անկողնի վերջում
միտ պատմական տեսակետով աւելի նշանաւոր և
ընդ մէջ Յուզայի և Ռոմայի թիւով այստեղ յայտնու-
յալ մ' պարակցաւ Ամասիա Յուզայի ու թերթը թա-

բանով : Ուխտաւորք հասեկած ժա-
մանակինն դարպասական ասորք շէն
վճարեր , ըստ որում Յոպպէ կուտան
երկուսը մէկտեղ : Քանի մի ժամ մի-
այն հանգստանալէն յետոյ ճանապարհ
կ'ելնեն ուխտաւորք գէպ յԵրուսա-
ղէմ ուղեւորելու . որ եօթը ու կէս
ժամու ճանապարհ է :

Վանքէն մեկնելով և 10 րոպէ յա-
ռաջանալով Տաճկաց գերեզմանատու-
նը կը հասնուի , ուրկէ կը սկսի դար-
ձեալ Սարժի գաշար : Ասկէ մինչեւ

գրուածն : Գ . Թագ . ԺԴ . 12-14 . և հրաշխք իմն ուխտի
տապանակը փոքրասցիներէն գառնալոյք , Ա . Թագ .
2 . — Սոյն պատմական քաղաքն այժմ բնակիչ չու-
նի , իւր աւերակները կը տարածուին երկու ոչ շատ
բարձր մերձակայ բլուրներու մէջ տեղ , մեկէն միւսը :
Արեւելեան բլուրին մտա կը տեսնուի միայն Քաղը —
Շանչան — էլ — ձաղաղ (Գերեզման հզօրագունին Սամի-
անի) կոչուած թիւրպէն : Ասոր հարաւակողմը հե-
տիտան 43 վայրկեան հեռուսրու թեան վերայ կը բար-
ձրանայ Պէշէ — ձմաւ , որ պէտք է լինի նախկին Ես-
թաուուղը երկու պատճառներով . Նախ՝ ըստ Ս . Գրոյ
Թագուած է Սամիան ի մէջ Սարաաի և Եսթաու-
ղի . Գառ . ԺԶ . 31 . որ շատ ճիշդ է եթէ Քաղը — Շանչան
— էլ — ձաղաղը ընդունինք Իսրայելի հուժկու գառաւ

Եւ—Պէրլէ գիւղը՝ որ աջ կողմը կ'ընայ,
 20 բուլէ է. ճանապարհին՝ կամուրջէ
 մի կ'անցնուի. և տեղ տեղ աջ և ձախ
 գին կ'երեւին պահապանաց աշտա-
 րակներ. որոնք 1860 ին Սիւրէյա փա-
 շային ժամանակ շինուեցան ուղեւա-
 րաց ապահովութեան համար: 10 բուլէ
 եւս յառաջանալով՝ ձախ գին կ'երեւի
 Էննայէ ըսուած Տաճկաց գիւղը, և 25
 բուլէ էն աջ գին բարձր բլրի վրայ Ապո-
 շի ըսուած Իի-լիէն՝ և ձախ գին ու-
 րիչ Իի-լիէ մի՝ Քոֆր-Գույ անուն հին

ւային գերեզմանատեղին. Երկրորդ՝ շրջակայքի բոլոր
 բնակիչք հաւատարի կ'առնեն թէ Պէլլ-ձէմալի նախ-
 կին անուն է Եսլուու: Այն հին քաղաքի մէկ
 բարձր բլրոյն վերայ կանգնուած է այժմ երկրագոր-
 ծական գոգոց մը զոր 1868 ին հիմնած է Լատին վար-
 գապետ մը և նուիրած Սալէզեան մարտնու թեան:

Խէրպէլ՝ — այն — Շէմալն (Իէլսամիս) սարով մէկ
 ժամ դեպ ի հարաւային արեւմուտք քաղէլէն վերջ
 Պրէյճ անուն գիւղակի աստիի կողմը կը տարածուի
 Դիպէլի մի քանի մնացորդները որ հաւանականաբար
 է հինն թափախան. — թափախա կը քաղաք Յուզայի,
 Յէ. Յ. 10. եւ Սամփանի արինաւոր կնոջ հայրե-
 նիքը. Սամփան գեւատի Փղշտու հին իրեն կնու-
 թեան խնդրելու համար իւր ծնոզաց հետ գացած

գիւղի մի աւերակներով պատած, յետոյ կը հասնինք Էլ-Քո-պապ գիւղը, որ ձախ գին կ'իյնայ: Սոյն գիւղիս սարազաշաէն վար իջած տեղը Սարժի գաշափն վերջին մասն է. ասկէ դէպ յարեւելք լերան ստորտար կ'երևի Պէյք-Նո-պա կամ նախկին Նոր քաղաքը, որ Աքիմելէք քահանայապետին հայրենիքն էր, նա՛ որ Գաւթի մատուց Առաջաւորաց հայր:

Աերայիշեալ սարազաշաէն վար՝ կամուրջի մի վրայէ անցնելով և 40

տանն ճանապարհին պատահեցաւ առիծի մը կորեան՝ որոյ կզակը բռնելով երկուքի բամենց առանց որ և է դէնք մը ունենալու. Գառ. ՔՊ. 5-7: — Այժմ Թամեմթայի աւերակները միայն յայտնուող Պեյք գիւղի բլուրի մը կողին վրայ դրուած են. Պեյք գիւղն ալ Թամեմթայի աւերակներէն առնուած շինուած անխիտով կառուցուած է ու բազմաթիւ ջրամբարներ և բիշ նշանաւոր բան մը չունի: — 48 քիլոփ ձախակողմը բարձր բլուրի մը վրայ արմաւենւոյ մը հովանոյն տակ կը նշմարուի թիւրքի մը որ կը կոչուի Շէյխ-Սմադ. — Սարատի և չղակոյ բնակչաց բամբին համեմատ Շէյխ-Սմադ և կղայր Սամբամի: — Սոյն թիւրքիին հիւսիսային արեւելեան կողմէն նոյն բլրին վրայ կը տարածուի Սարա գիւղը, որ

բայէ յառաջ գնալով՝ աջ կողմի վրայ
կը հանդիպէ պղտիկ աղբիւրակ եւ բը-
լուր մի՝ որու վրայ է Լաւրոն ըսուած
կիսաւերակ գիւղը :

Աւանգուժեամբ կ'ըսուի թէ հաս-
էր եգիպտացի Ղեմսա անուն՝ բարի
աւազակին բնակարանը : Սոյն բլրին
քով կը վերջանայ Սարձի գաշտը եւ կը
սկսին Յուգայաստանի լեռները :

Լաւրոնէն իբր ուժ բայէ՝ ձախ
կողմն է հին Եմմա-ո-սը . այս քաղաքս
չսա պատերազմներ անսնելով աւե-

նոյն է ընդ հնոյն Սարասի . — Սարաս ՚ի հնուին Յու-
գայի ցեղին կը վերաբերէր . զոր յետոյ Յեառ Գանին
առաւ . Յէ . ԺԵ . 33 . ԺԹ . 40-41 . Սարաս էր նա եւ
հայրենիք Մանուէի՝ հոյն Սոսիտանի : — Սարաս ունի
այժմ 350-400 բնակիչ որ Մահմետական են եւ հոգա-
գործութեամբ կը պարապին . —

50 քիլո-ի վրայ է Տէյը — Աղանի կոչարանը : Համա-
նան գիւղը կոչարանին հարաւային արեւելեան կող-
մը գտնուող լեռան զառխայրի աջ կողմը շինուած է .
Տէյը — Աղանի բնակիչները հոգագործ Մահմետական-
ներ են եւ կը հաշուին իբր 1200 անձ . — Մէջը կը գրա-
նուի բաղտեթիւ անոյշ ջրոյ հոսեր եւ շատ մը ձի-
թենիներ . — Չախակողմը փոքրիկ բարձրութեան մը
վերայ կը նշմարուի Աւրոնֆ գիւղը . Անդգիացիք մի

րեցաւ . յետոյ Աւստրասիանոս կրկին շինելով Նիկոսպոլիս անուանեց : Ասոր մէջ դեռ կը տեսնուի խիստ հին Կիւղեցւոյ մը աւերակ մասեր յանուն Եօթն Մակարայեցւոյ :

Ասիէ շարունակելով Ճանապարհը 20 փայրկեան , պահապանաց երկու աշտարակներ կը հանդիպին , եւ Ճանապարհին վրայ տեղ տեղ ջրի աղբիւր կը գտնուին . երկրորդ աշտարակին քովերը , որ ձախ կողմը կ'ըլլնայ , ջրհոր մի կայ որ Պէր-Էյո-պ կ'ըսուի : 5 քովէ

քանի տարի յառաջ այն գիւղի սեփհական հողերուն մեծ մասը եւ բուն Արգուֆի տեղւոյն մէկ մասը գնելով՝ մտաբար շինուած իւրենէր կառուցին այդ տեղ . — Արգուֆի բնակիչներն են իբր 200 անձ բոլորն ալ Մահմետական որք հողագործութեամբ կ'ըրացին : — Այս տեղւոյն մտա՝ Ուստի — Քըէտա կոչուած քարաշէն կամուրջն անցնելով որ կ'անուանի նաև Ուստի — Ինձիլ , կուգայ Յուգայի լեռները մանելու անցքը . — Սոյն լեռները մանելու համար պէտք է անցնիլ Ուստի — Սաբաէն որ հաս Ուստի — Խոմայել անունը կը կրէ . երկու ծառափխտ եւ զատիփայր լեռանց մէջ տեղ յոյժ գեղեցիկ եւ ներառական փայր մը է : — Երկամուղւոյ գիծը կը յառաջանայ գեպ 'ի հարաւակողման լեռան հիւսիսային կողմ մինչեւ 65 թիւի վերայ որ ձախակողմը

եւս յառաջ՝ կամուրջ մի կայ, ուսկէ
անցնելով ձախ գին բարձրկեկ տեղւոյ
մի ծայրը հին ու երեսի վրայ թողուած
տուն մի կը տեսնուի, այն է Տէր-Էյր-պ
ըսուածը, որ կը նշանակէ Յօբայ վանքը:
Ասկէ 15 րոպէ կը տեւէ Պապ-էլ-Լաթի
(ձորագուն) ուր ճանապարհորդաց
հանգստանալու պանդոկ մի կայ:

Պանդոկէն ելնելով անմիջապէս կը
մտնենք Յուդայաստանի լեռներուն
կիրճը, և երկու շաբթ լեռանց մէջէն
անցնելով՝ 40 րոպէէն՝ Սալիս գիւղը

կը թողու Ուսթ-Իշմայելը Ուսթ-Պէրդեր երթալու
համար: 65 քիլօ. ի վերայ ախպոզքը սրուեստական
բլուրի մը ծայրը բարձր կաղնիի մը ստորաքը կը տես-
նուի Տէր-Էյր-պ անուամբ, շրջանակաձեւ գիւղը
ուր կը գտնուի սրմաւենի մը. — 67 քիլօ. ի վերայ
կաղնւոյն վերի գին ախպոզքը կ'երեւի Էր-Բալ կոչ-
ուած աննշան գիւղակը. — 73 քիլօմէթրի վրայ է
Պէրդերի կայարանը. — Ս. Գրայ մէջ յիշուած Բէթեր
մը կայ. 68 ք. 17. րայց ստաց շէ որ մեր այս Պէրդերը
եղած ըլլայ: —

Պէրդեր տակի նշանաւոր եղած է Անդրիանոսի
կայսրու թեան ժամանակ (156. Յ. Ք.) որ տակն Պա-
ղեսափնարձակ հրեայք գերագոյն ջանք մը ըրին հասկ-
մայեցոց գեմ երեւոյ անկախութիւնը վերստանալու

ձիթաստանին մէջ կ'եղնենք , ընթանալով առջև՝ աջ դիմն ջրի պղտիկ ակ մի կայ՝ Այն-Շահէ կոչուած , բայց ջուրը շատ քիչ է : 20 րոպէ էն կը հասնինք Էհմար քաւած գիւղը , և անկէ 30 րոպէ ալ շառաջանալով կարի-ի-էլ-էմնայ գիւղը կուգանք , որ աջ կողմի բլրին ծայրը շինուած է : Այս գիւղը որ միւսնեքուն քով աւելի նշանաւոր է , Արդ-ղջ կը կոչուի վաթսուն ասրի է 'ի վեր , իւր մէկ Շէյխին անուամբը , որ երեւելի էր իւր բանութիւններովը եւ

համար : այլ 'ի դուր , որովհետեւ հրեայ զորագուիւր որ իւր քովերուն հետ 'ի Պեղգիբ անթացած էր , վերջապէս երկար պաշարուակ յետոյ զարհուրելի պալատութիւն մը կրեց Հապմայեցիներէն և որոնք տիրեցին Պեղգիբ քաղաքին : — Այժմեան գիւղը հասնակաւ նաքար ստորին քաղաքի տեղն է , ունի քաղցրահամ ջրայ գեղեցիկ աղբիւր մը որ կը թափի աւազանի մը մէջ և անտի հասելով կը ջրէ քաղմամբ և ամուսնութեամբ անուամբ պարտեղներ : Բնակչաց թիւն է իբր 600 քաղաքն ալ Մահմետական են և կ'ըջագին երկրագործութեամբ :

74 քիւրտ վերայ մախակաղմէն բարձր նեղ անցքի մը ծայրը կ'երեւի Ուսլաձէ աննշան գիւղակը , — Քիչ մը անցին աջ կողմը կ'երեւին պալատաւ ծառեր

վանքերուն տաւած մնասնեքովք, ու խա
տաւորաց վրայ անցատուրք դրած էր
եւ շատ նեղութիւն կուտար անոնց :
Իսպրահիմ փաշայ 1830 ին ասոր ուժը
խորտակեց, և հիմակ այն Շէյխին սե-
րունդը յետին չքաւ որութեան մէջ են :

Այս գիւղը հին Կարիաթարիմն է,
Յուդայի ցեղին մէջ : Այս տեղ Ամի-
նադարաց տանը մէջ մնաց Տապանակը
և Գաւիթ այս տեղէն տարաւ Կրու-
սաղէմ : Փղշապիք իրենց քովէն հե-
ռացեալէն յետոյ : Սեմէի որդի Ու-

և բանջարեղենաց պարտեղներ, զորանք կը ջրէ առատ
աղբիւր մը՝ որ կ'անուանուի Այն - Հանէն : (Աղբիւր
Որմնախորշի) որ է Փիլիպպոսի աղբիւրը, որոյ մասին
պիտի ծանօթանաւք յետոյ :

75 քիլոմէթրի վերայ Զախակաղմը լեբան մը վերայ
կը տեսնուի գիւղակի մը մնացողները, այս գիւղն է
Խէրդէն - այն - Ալէն, որոյ աւերակաց մէջ կայ աղբիւր
մը որուն ջրերը կը թափին Նրամբարի մը մէջ, ու բիկ
կ'երթան ջրէլ շրջակայ բանջարեղենները, պաղատու
ծառերը, պղինձերը և այլն :

77 քիլոմ վերայ աջակողմը երկաթուղին կը թողու-
այգիներ անկուած հովիտ մը որոյ մէջ կայ հեղեղատ
մը և Պէթմ - Ճալա ու Բեթիկ հեմ տանող նրբուղի մը :
Այն հովտին (Ուսի - Ահմէտ) բարձրութեան վերայ

ըրիա մարգարէն Կարխաթարիմէն էր, որ սոյն քաղաքին եւ երկրին դէմ կ'ուզուէր իւր մարգարէութիւնները, որ Յովակիմ արքայն սպաննել տուաւ զինքը . Երէ՛մ . ԻԶ . 20 .

Այս գիւղիս մէջ հին եկեղեցւոյ մը աւերակներ կան, զոր Գազզիոյ տէրութիւնը 1872ին Ք . Գանէն խնդրելով ստացաւ 'ի պարգեւ՝ իւր ազգին համար : Հին եկեղեցին կառուցեալ էր յանուն Երեմիա մարգարէին, յորմէ եւ ոմանք 'ի լատինացւոց կը կոչեն

(հիւս — արեւելք) կը տեսնուին երկու շէնքեր, որոց մէկն աւերացոյնն է Սալէզեան միաբանութեան Ժամափարձարանը :

Կես քիլօ յառաջ մի եւոյն կողմը (աջ) կան մի քանի բանջարեղինաց պարտեզներ, որք Այն—Նուր կուշուած աղբիւրէն կ'ուսուցուն . — Հոն միայն մեկ տուն կայ ուր պարտիզպանը կը բնակի . — Սոյն կաշուածը Երուսաղէմաց Յունաց պատրիարքարանին է :

78 քիլօմէթրի վերայ աշակոզմը կ'երեւի Շաշաֆա՛ն անուն աննշան գիւղակը որ բարբառեա՛նէ բլուրի մը վերայ է : Զախակոզմը բարձր ակզօ կը գտնուի Մաշնա : Այս գիւղօ հաս անակամօրէն հին Մա՛նալան է Ա . Թա՛մ . Գրքին մէջ : Հոս Գաւիթ իւր երեք եզրարջը՝ Աղիւարի . Ամին սպարի ե Սամաայի . պանք կը ծառային

ԳԻՆՆ ԵՐԷՏԻՎ՝ ՄԱՐԳԱՐԷԻՆ՝

Ապո-շօշն անցնելով, աջ դին բարձր լեռան վրայ կը տեսնուի Մակարայեցւոց հայրենիքը՝ հին Մովզիխը, որ հիմակ Սո-յա կը կոչուի. այս տեղ Շմառնե Մակարէ՝ ծնողացը և եղբարց գերեզմաններուն վրայ եօթը բուրգ կանգնեց: Կան ոմանք որ Մովզիխը աւելի հաւանաբար ԼԻՒՐԻ արեւելեան կողմը երկու մղոն հեռու Մէրիէ ըսուած տեղը կը գնեն, ուր կրնար Միջերկրական ծովէն ալ տեսնուիլ յի-

Սառուզի բանակին մէջ, բերաւ շափ մը գաբի աւեր: Եսան հաց և տապ պանիր դորապետին համար: Մաչա Մահմետականաց մեծկակ գիւղ մը ետցւի:

81 քիւօ ի վերայ աշակազմը փոքրիկ գաշափ մը մէջ կը նշմարուի Պէյն-Սաֆաֆա անուն Մահմետական անշան գիւղակը. — Հաս կը մշակուին բազմաթիւ վարգենիներ, որոց համար այն տեղը կ'անուանի Ուսափ-էլ-Սաբա, որ կը նշանակէ հափա վարդերու:

82 քիւօ ի վերայ կը տեսնուի Ելուսազեմ քաղաքը նոյնպէս Ս. Համբարձման լեռան վերայ բարձրացած Ուսոսաց հսկայաշէն զանգակատունը որ Պաղեստինու բարձրակեանքն մին է: Ասոր անմիջապէս կը յաջորդէ Ուսափոյնաց հափաը, զոր տեղացիք կ'անուանեն Պաչառ:

չեալ բուրդերը . Ա . Մ . Կ . ԺԳ . 29 . 30 :

Այս-չօլէն 15 բապէի շափ հեռա-
նալով կամուրջի մի վրայէ կ'անցնուի ,
հան մօտերը աջ գին փոքր աղբերակ
մի կայ որ կը կոչուի Ա . յն - Տիւղ և ձախ
գին է բարձրկեկ գետնի վրայ Պէյր -
Նահո-յ գիւղը : Հանապարհին քանի
մի աննշան հնութիւններն 'ի բայ թող-
լով , և լեռնաձորերու մէջէ անցնելով ,
բարձր տեղ մի կ'ելնուի ու սկէ կը տես-
նուի ձախ գին Նէպի-Սահո-էլը , այն է
Ռամա 'ի լերինն Եփրեմի՝ Սամուէլ

- Սոյն 'ի բնէ բարեբեր հալիան պատմական տեսակէ-
տով նշանաւոր է Գաւթի փոշտացւոց գեմ երկիրս միամ
պատերազմը և տարած յաղթութեամբը . Բ . Թահ .
Ե . 22 : - 85 քիւտի վերայ ձախակողմը փոքրիկ բարձ-
րութեան վերայ քանի մը շէնքեր կը տեսնուին , որոց
տեղը կը կոչուի Քաթան . - Ըստ աւանդութեան հա-
բնակած և հոս թաղուած է ծերունին Աիման՝ որ մեռ-
նելէն առաջ աշխարհի Փրկիչը տեսնելու և իւր բազ-
կոց մէջ առնելու մեծ մխիթարութիւնն ունեցաւ :
- Ս . Երբունայն գերեզմանը անոյր դանուած յու-
նական մատուան մէկ գետնափորին մէջ կ'երեւի :

Առաջները հոս միայն մէկ տաճաւ տեսակ մը կը
տեսնուէր բայց 4 տարիէ 'ի վեր նորոգուած է ու նոր
շինութիւններ ալ եղած են գլխաւորապէս Յունաց նոյն

մարգարէի հայրենիքը : 10 բուպէ յա-
ռաջանալով իսկոյն հեռուանց կ'երե-
ւի Յովհաննու ճննդեան գիւղը՝ Այն-
Քեարէճ, ուր մեր այցելութեան ժա-
մանակ պիտի տեսնենք : Ասկէ եւս
10 բուպէ գէպ ՚ի յառաջ երթալով կը
հասնինք Քալանիէ քառած գիւղը, որ
ձախ գին լերան ստորոտը շինուած է .
գիւղին և ճանապարհին մէջտեղը գե-
ղեցիկ ձոր մի կը տեսնուի որու մէջ
կան կիտրանի, լեմնի, նարնջի և սեր-
կեւիլի ծառեր, այգիներ ու ձիթենի-

ասեանուան Պատրիարքի ձեռք :

ՏՃ քիլովեթրի վերայ աշակոզմը կը նշմարուի Յունաց
Ս . Եղեայի վանքը Մար-Էլիաս զոր Հերակէս կայսրը
շինել տուած է 777 դարուն . այն վանքին համար ատար
պատմիչ մը կ'ըսէ թէ ստակալի երկրաշարժէ մը հիմ-
նայտակ եղաւ և 1165ին Մանուէլ Կոմնենոս վերա-
շինեց զայն և Գոսիթէոս անուն եպիսկոպոս մ'ալ նո-
րոգեց 1678ին . — Վանքը քառակուսի շէնք մ'է և
ունի եկեղեցի մը , որոյ կից բարձրացած է վանդակա-
կերոյ զանգակատուն մը զոր կանգնեցին Յոյնք 1889ին :

ՏԵ քիլովեթրի վրայ ձախակոզմը բարձրութեան մը
վրայ աչաց առաջ կը պարզուի գեղեցիկ շէնք մը որ
բարստանոց մ' է : Սոյն մարգարիական հաստատու-
թիւնն կառուցուեցաւ 1888ին Գերմանական ընկե-

ներ, և վեց ջրի ակեր կ'ուսոգանեն, որոնց մին ճանապարհին վրայ ձախ կողմն է և բաւական ջուր ունի: Հսն կ'երեւի հին գիւղի՝ և աշտարակի մը աւերակներ: Քանի մի քայլ ալ յառաջ երթալով քարաշէն կամուրջի մի կը հասնինք Պերէպինի ըսուած հեղեղա-տին վրայ շինուած, ուր տեղաց Գաւիթ 5 քարերը ժողվեց Պողիաթու գէմ կուտելու իւր պարսաւիկովը, և այն ձորին մէջ զինքը մեռցուց. Ա.Թ.ա. 7. Ժ. 40—51: 25 բայէ աւելի անգին գար

բաժեան մը կողմանէ եւ կը կառավարուի սարկաւազու հինեթե. — Երկու սեռէ բարսաներ այս տեղ լաւ կը խնամուին և իրենց բան շինացուիր, բայց հակառակ եղած այնքան զհազար թեանց և բժշկական ջանից՝ այդ սղարժելի հիւանդներ ապարսիտաթիւն շէն գաներ: — Աջակողմը կ'երեւի պատ մը, որուն մէջն է Պարսիսեանց վանքը որ 1880 ին սկսաւ շինուել. — Գարձեալ աջակողմը Պարսիսեանց վանուց մօտ գէպ ՚ի հիւսիս կը գըտնուի Չար-խորհրդոյ Լէռը, զոր տեղացիք կ'անուանեն Ճէպէլ-սողո-թօր (Յուլի հօրը Լէռը), եւ որոց մասին յետոյ պիտի կարգանք:

87 քիլօ.ի ձախակողմը տարածուած է Պերսեանա-կան գաղթ ականուսթիւն մը. — Սոյն գաղթ ականուսթիւն սկզբնաւորութեան թուականը 1871 էն անգին շ'անց-

Ի՞նչ վեր ճանապարհին վրան աջ կողմը
 աշտարակ մի և ձախ կողմը լերան մի
 ստորոտը Պէյլ-Իսսա գիւղը կը տեսնուի,
 և անկէ քիչ մի անդին նոյնպէս ձախ
 կողմն է Լիֆտայի ձորը եւ անոր մէջ
 Լիֆտ գիւղը, որ ջրի աղբիւրակ մի
 ունի: Եարունակելով ճանապարհը
 5 րոպէ, ձախ կողմը պահապանաց աշ-
 տարակ մի կը հանդիպի, եւ կ'ըսկսին
 այս տեղաց արեւելեան կողմը Ս. Համբ
 բարձման լեռը և աջ գին Սաչաւանքի
 ձորը երեւալ: Եւ երկրորդ աշտարակ

ներ. — Գաղթականներն գրեթէ բոլորն ալ արհեստա-
 ւոր և գործաւոր են. ունին մեկ մեկ անձամ գեղե-
 ցիկ և կանսնաւոր տուներ և իւրաքանչիւր տուն ունի
 իւր փոքրիկ և սիրուն պարտեզը. — Սոյն հասարակու-
 թիւնը կը հաշուի իբր 300 անձ որ բարեկեցիկ վիճակ
 ունին. գաւանսեթեամբ բազմապիսի եկեղեցւոյն կը
 վերաբերին:

87 քիլոմետրի վերայ է Երուսաղեմի երկաթուղւոյ
 կայարանը. — Կայարանէն քաղաք գալու համար կառքի
 ճանապարհէն գեղ ՚ի հիւսիս երթալու է որ կայարանի
 արեւելահողմէն կանցնի. 5-6 վայրկեանէն կը ներկա-
 յանայ Գեհնի ձորը զոր տեղացիք կ'անուանեն Ուսփ-
 -էլ-բաղազ կամ Ուսփ-Շուսնէն. ստոր մասին յետոյ
 պիտի կարգանք. — Անցնելով սոյն ձորէն պետք է գաւ-

մի եւս հասնելնուս Երուսաղէմը կ'ե-
րեւի :

Հանապարհին երկու կողմը նոր շէ-
նուած գեղեցիկ տուներ են եւ ու-
սումնական ու մարդասիրական հաս-
տատութիւններ , որոնցմէ վերջը կը
տեսնուի Ռուսաց մեծ վանքը , որու
մէջ է նաեւ հիւպատոսարանը , որ
1858 ին սկսուելով 4 տարուան մէջ
լրացաւ : Նոյն ուղղութեան վերայ կը
տեսնեմք հասարակաց պարտէզը որ
3 տարի է ՚ի վեր սկսուած է , իսկ դի-

նալ դեպ ՚ի ձախ՝ որ կողմն է Պերսէլ-էն-Սուլեան և
աջակողմը Միսնի ընդ . — Ասկից մի քանի վայրկեան
եւս յառաջանալով կը հասնինք Յոռղէի ըսուած գուռը՝
զոր արարացիք կ'անուանեն Պոռ-էլ-Խալէլ . — Սոյն
գոնէն ներս մտնելով , երկու կարգ խանութներու
և զանազան շէնքերու առաջին Ձ քարքնիկցի շափ յա-
ռաջանալով՝ աջ կողմերնիս եկած առաջին լայն փո-
ղոցը մտնելու՝ և մի քիչ յառաջ գնալու եմք , հաս ձախ
կողմերնիս կ'իյնայ Անգղիացոց ժողովարանը և գիտնոց-
նիս կուգայ զօրանոցը . — Զօրանոցի քովէն առջի ուղ-
ղութեամբ Ձ վայրկեանի շափ եւս առաջ երթալով
կը հասնինք մեր Սրբոց Յակովբեանց գերահռչակ
վանքը :

մայր՝ Ճանապարհին աջակողմը՝ Ռուսաց վանքին և հասարակաց պարտիզին դէմ կը տեսնուի ընդարձակ գետին մը որ կը վերաբերի մեր վանքին և որուն վերայ զանազան շէնքեր կառուցուած են, նոյնպէս մեր վանքին կը վերաբերի նոյն ուղղութեան վերայ ճանապարհներով շրջապատուած հոյակապ շէնքն, 1890 ին սկսուած և 1893 ին աւարտած, և որ կը պարունակէ բազմաթիւ մթերանոցներ, մեծ հիւրանոց մը և զանազան բնակարաններ և տուններ :

Ասկից մի քիչ յառաջ գնալով եւ նորաշէն խանութներու մէջ տեղէն անցնելով կը հասնինք Յոպպէի դուռն՝ զոր Արաբացիք Պապ-էլ-Խալէլ կը կոչեն, ուրկէ կը մտնուի քաղաքը :

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Երուսաղէմ քաղաքը, բայց ՚ի իւր պատմական գէպքերէն, որով բոլոր ազգաց առջև երեւելի եղած է, նաև մասնաւորապէս սուրբ համարուած է Քրիստոնէից համար, վասն զի այս քաղաքիս մէջ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս աշխարհի փրկութիւնը կատարեց:

Երուսաղէմայ բնակչաց թիւը կըրնայ հասնիլ մօտ յիսուս հազարի, որոց գրեթէ կէսը կը բաղկանայ Հրեաներէ, չորրորդ մասը Մահմետականներէ և մնացածը՝ այլ և այլ ծէսեր ունեցող քրիստոնեայներէ: Հայ ժողովրդոց թիւը հինգ հարիւրի կը հասնի:

Ուխտաւորք, ինչպէս ըսինք, Յոպպէի դռնէն ներս մտնելով՝ 50 մեգրի չափ յառաջ՝ աջ կողմի ընդարձակ փողոցը կ'առաջնորդուին. ու Դաւթի բերդին և զօրանոցին առջևէն անցնելէն յետոյ, ճանապարհը կը նեղնայ, եւ կամարի տակէ անցնելով շխտակ

սուրբ Յակովբայ հոյակապ վանուց
 դրան առաջը կ'ելնեն, Ներս մանելով
 վանքին Հիւրընկալ վարդապետը կամ
 նա չգանուած ժամանակ սենեկապանը
 կ'առաջնորդէ զերենք դէպ ՚ի հոգե-
 տուներ, ուր քիչ մի հանգստանալէն
 եւ սուրճ մի խմելէն յետոյ, Հիւրըն-
 կալ վարդապետը կառնու կը տանի
 զերենք Նկեղեցին, և սուրբ Էջմիա-
 ծին անուևով Նկեղեցւոյն գանէն ներս
 մանելով կարգաւ կը նստին Նկեղեց-
 ւոյ մէջ, ուր Գարդասրնկալ եպիսկո-
 սոսը, կամ վարդապետը բարեպաշտ
 ուխտաւորներէ Գլխադրի անուամբ
 մասնաւոր եւ որոշեալ մէկ մէծիա
 սուրբը ընդունելէն յետոյ, անոնց
 անունները Գարպասական տօմարին
 մէջ կ'արձանագրէ, և Պահպանիչ ա-
 սելով կը զտէ զանոնք սուրբ Յակով-
 բայ Նկեղեցին, ամեն մէկին ձեռքը
 մսկեր տալով, որք Ս. Գլխադրի առ-
 ջեւ ծնկան վրայ կարգաւ կը շարուն-
 Այն ժամանակ կը սկսին անմիջապէս
 դասին մէջէն « Արդւոյ որուման »

քաղցր շարականք երգելու, և վարդապետներէն մին շուրջառաւ սուրբ Ստեփաննոսի մատուռէն դուրս կ'ելնէ խնկարկելով, եւ Պլխազրի մատուռը կը մտնէ, եւ գէպ 'ի ուխտաւորաց դառնալով համառօտ ծանուցումով մի նոցա գալուստը շնորհաւորելով, եւ իւրեանց ծանապարհօրդութեան նըպատակը՝ որքան սուրբ և նուիրական լինելը յայտնելով, կը յորդորէ զիրենք քերմեռանդ ոգւով ներկայանալու թէ 'ի սուրբ Պլխազիր եւ թէ՛ բոլոր արնորինական սուրբ Տեղերը, Յետոյ երկրբարագել տալով նոցա սուրբ Եկեղեցւոյն մէջ գտնուած սրբազան խորանները, կ'առնու կը տանի Հիւրընկալ վարդապետը 'ի սեղանատուն՝ կերակուրի, յետոյ կը բերէ դարձեալ 'ի Հոգեատուն, ուր տեղ նոյն գիշերն հանգիստ կ'առնուն :

Հետեւեալ առաւօտուն Պարպարնկալը իւր քանի մ'ընկերակից վարդապետներով Պարպասատուն կ'ելնէ, ուր կը հրաւիրուին բարեպաշտ ուխ-

տաւորք, իրենց մեծ ու գլխաւոր դար-
պասական տուրքն շնորհելու համար
սուրբ Աթոռոյս : Աւելորդ է ըսել թէ՛
գլխաւորապէս սոյն Գարպասական տը-
րոց վրայ կը կայանայ Ս. Աթոռոյն հաս-
տատութիւնը եւ պայծառութիւնը ,
վան որոյ բարեպաշտ ուխտաւորք նախ
կը յորդորուին Գարպասատան Անդա-
մոց կողմանէ , որ չըխնայեն իրենց հո-
գեւոր Գարպասական տուրքն աննա-
խանձարար նուիրելու , և իբրեւ Ազ-
գային անդամ , Ազգային վանուց պի-
տոյից ձեռնտու լինելու : Յետ այնու-
րիկ իւրաքանչիւր ուխտաւորաց ի-
րենց արժանաւորութեանը և թուոյն
համեմատ սենեակներ կը տրուին :

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԸ

Պատմական :

Երուսաղեմայ առաջին և գլխաւոր
սրբավայրը , որ բոլոր Քրիստոնէից
ուխտագնացութեան միակ նպատակը

կը համարուի, Տեառն մերոյ Յիսուսի
 Քրիստոսի Ս. Գերեզմանն է, Ս. Յարո-
 լի-ն ըսուած հոյակապ տաճարին մէջ:
 Այս տաճարիս մէջ հինգ այլ եւ այլ
 ազգեր ընկերովի իրաւունք կը վայե-
 շեն և աստուածային պաշտամանց ա-
 բարողութիւնը կը կատարեն իւրա-
 քանչիւր ազգ ըստ իւր եկեղեցական
 կարգաց: Այս ազգերն են՝ գլխաւո-
 րապէս Հայք, Ասորիք, Յոյք, և ի-
 մասնաւորի Աբաիք և Ասորիք: Առջի
 երեք գլխաւոր ազգերը՝ նաև Աբաիք,
 իրենց սեփհական եկեղեցի եւ մա-
 տուաներէն զատ, ունին նաեւ բնա-
 կութեան տեղի սոյն տաճարիս ներ-
 քին կողմը, վասն զի մեծ դուռը հա-
 սարակորէն գոց կը մնայ և անոր բա-
 նալիները դռնապան Տաճկաց քով կը
 պահուին: Այս տեղ բնակող միա-
 բանները չեն կրնար ըստ կամաց իւ-
 րեանց անկէ դուրս ելնելու. դուրս
 գտնուողներուն հետ մեծ դրան վրայ
 եղած փոքր դռնակէն միայն հազար-
 գակցութիւն կրնան ընել, ուսկէ ներս

կը տրուին նաեւ իւրաքանչիւր ազգի միաբանից օրական կերակուրը՝ եթէ մեծ դուռն գոց ըլլայ = Հայք, Լատինք և Յոյնք միայն իրաւունք ունին սուրբ Գերեզմանի ճակատին վրայ կանթեղներ վառելու, իսկ ներսի կողմը սոյն երեք ազգերէն զատ Ղրտիք եւս կանթեղ ունին, նոյնպէս Պատանաւտեղւոյն վերայ և մնացած մասերուն մէջ՝ այլ և այլ պատկերներու առջեւ :

Առջի երեք ազգաց Տեսուչ վարդապետները երբ որ կ'ուզեն՝ իրաւունք ունին պահանջել դռնապան Տաճիկներէն որ Ս. Յարութեան տաճարին դուռը բանան, իրենց Հանգիստար տօն օրերուն և ուրիշ պէտք եղած ամեն պարագաներու մէջ : Այս դրան բացման համար փոքրիկ տուրք մի որոշուած է, որ կը վճարուի դռնապանաց՝ դուռը բանալ տուող միաբանութեան կողմէն :

Ս. Գերեզմանին վրայ Պատարագ մատուցանելու իրաւունքը միայն Հայոց, Յունաց և Լատինաց միաբանութեան

սեփհականուած է . իւրաքանչիւր ազգ-
 իւր եկեղեցական պաշտամունքները
 կը կատարէ իրեն սեփհական եղած
 մատրան մէջ եւ իւրաքանչիւր Ուխ-
 տատեղիքը թափօրիւ պտրտելու եւ
 ազօթելու սովորութիւն ունեցողներն,
 ինչպէս են Հայք և Ղաթինք, անխա-
 փան կը կատարեն՝ բաց ՚ի հանդիաւ-
 ւոր մեծ թափօրներէն . Հայք ամեն
 ուրբաթ, շաբաթ և կիւրակէ երե-
 կոյները, և պատահաբար ամեն ան-
 դամ որ նորեկ ուխտաւոր ունենան,
 իսկ Ղաթինք ամեն երեկոյին կը կա-
 տարեն հասարակ թափօրը : Յոյնք
 միմիայն ուխտաւոր ունեցած ժամա-
 նակնին :

Աւանդութիւնը մեզ կ'ուսուցանէ
 որ նախկին Հրէաստանը Ադամին բը-
 նակութեան տեղն եղաւ, որ վաղվա-
 դակի հոն ապաստանեցաւ երկրաւ որ
 դրախտէն արտաքսուելէն ետքը, նա
 եւ այն երկիրս ընդունեց նախահօր
 մարմինը, որուն գլուխը թաղուեցաւ
 այն տեղս որ կոչուեցաւ Արանիօն

(Granion) որ կը նշանակէ անդի գա. գաթան, այն է Գողգոթայն, Այս աւանդութիւնը մեզ ուսուցանողներն են Ս. Բարսեղ, Արտփնէօ, Ս. Եպիփան, Ս. Հերոնիմոս եւ այլք : Յիսուս թաղուեցաւ մերձ ՚ի Գողգոթա, և յետ երկից աւուրց յարեաւ մահուան զօրութեան յաղթելով, Քրիստոնէութիւնը հսկայաքայլ յառաջագիմութիւններ ըրաւ . Գողգոթան և Գերեզմանը ուսկից Աստուծոյ Արդին յարութիւն առաւ, մեծ յարգ եւ պատիւ կ'ընդունէր նորինծայ հաւատացեալներէն : Տիտոս կայսրը Երուսաղէմը պաշարելու եկած ժամանակ, Յսկովք առաքելոյն յաջորդը՝ Միմէօն կամ Շըմաւոն, որ այն ժամանակ սուրբ քաղքին եպիսկոպոսապետն էր, քրիստոնէից հետ Յորդանանէն անդին Բելլաքաղքին մէջ ապաստանեցաւ, և պաշարումէն վերջը Երուսաղէմոյ աւերակները, Գողգոթան եւ Ս. Գերեզմանն ժառանգելու համար վերադարձաւ, որոնք սկսան կրկին պատիւ ու

յարգ գանել :

Ս. Գերեզմանի մայր եկեղեցին, որ
երկրորդ անգամ ⁽¹⁾ Հեղինէի և որդւ-
ւոյն Կոստանդիանոս կայսեր եւ մեր
Տրդատ Թագաւորին ձեռօք շինուե-
ցաւ, շատ անգամ ամբողջական եւ
մասնակի կործանու մնելէն յետոյ, վեր-
ջին անգամ 1868 ին մեծ գմբէթը նո-
րագուեցաւ Օսմանեան տէրութեան
ինամօք, եւ դրամական մասնակցու-
թեամբ Ռուսիոյ և Գաղղիոյ կառավա-
րութեանց, և կ'ըսուի թէ երկու մի-
լիոն Ֆրանք ծախք եղած է :

ԱՌԱՋԻՆ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի ՏԱՃԱՐ Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ

Տէրունական ուխտաւորաց սենեակ-
ները արուելէն յետոյ՝ նոյն երեկոյին
Հիւրընկալ վարդապետը կ'առնու կը

(1) Առաջին անգամ սաւրբ տեղերը շինող ու
պահպանողն եղաւ Արգարու կին գլխոյն Հեղինէ :

տանի զիրենք սուրբ Յարութեան տա-
 ճարը ուխտ եւ երկրպագութիւն մա-
 տուցանելու : Նախ Ս. Յարութեան
 դրսի բակին մէջ Հայոց սեփհական
 Ս. Յովհաննէսի եկեղեցին ուխտ եւ
 երկրպագութիւն ընելով՝ ապա կը մըտ-
 նեն ՚ի Տաճարն Ս. Յարութեան եւ
 ուղղակի երթալով կը ներկայանան
 Տեւչին , ըստ սովորութեան իրենց
 դարպասական տուրքը նուիրելու , որ
 է 33 դահեկան (1) : Տեղւոյն ժամարար
 վարդապետներէն մին եւ կամ ուրիշ
 վարդապետ մի շուրջաազգեստ , Քա-
 փօրի տեսրակ եւ մամ ՚ի ձեռին , նոյն-
 պէս սարկաւազ մի շապիկով սաղա-
 շարա ՚ի գլուխ եւ բուրձաւաւ եւ անդ
 գանուած վարդապետներով , դպիր-
 ներով , Քափօրի կ'ելնէ հանդերձ ուխ-
 տաւորօք , եւ բոլոր Սրբազան տեղիքն
 ու մատուաները կը շրջագայեցնէ ,
 իւրաքանչիւր Տեօրինական տեղւոյն

(1) Սոյն սղորմութեան տրօք կը հոգացուի սուրբ
 Յարութեան տաճարին մշտախառ կանխեղներուն իւ-
 դը , մամը եւ ուրիշ զանազան պխապքները :

Համեմատ Ս. Աւետարանը կարգալով, և Համառօտ ծանուցմամբ տեղեկացրնելով ուխտաւորաց Յիսուսի Քրիստոսի նոյն տեղւոյն վրայ կատարած փրկիչագործ խորհուրդն, և յորդորելով զբարեպաշտ ժողովուրդը ՚ի շէրմեռանդութիւն, երախտագէտ զգացմամբք լեցնելով նոցա սրտերը, Արեմն սկըսինք տեղագրել Ս. Յարութեան տաճարի շրջապատին մէջ բովանդակուած իւրաքանչիւր Ս. Տեղեքը, այն կարգաւ՝ որով Թամիօր կ'ելնեն մերայինք:

Ա. ՉՐՐՐՐԴ Բանփ: Նախ սուրբ Վերեղմանի եւ Ղաափնաց եկեղեցւոյն առջեւէն անցնելով և դէպ ՚ի աջ դին ծռուելով կ'երթան առաջին սրբավայրը որ ձախ դին կ'իջնաց, որ է Քրիստոսի չրրրդ Բանփը, որ մթին մատուռ մի է և Յունաց ձեռքն է, Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ այրի վրայ շինուած է, ուր տեղ Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս և երկու աւազակներն արգիլեցին մինչեւ չարչարանաց գործիքներուն պատրաստուիլը: Երեք մասե-

բու կամ խորշերու բաժնուած է, որով բանտարկեալներն երեք անձինք ըլլալինն ցոյց կուտայ.

Ներս շ'մտած, աջ կողմը դրան բով վանդակի պէս բան մի կը նշմարուի մեծկակ քարի մի վրայօք. և այս քարը երկու տեղաց ծակեր ունի փորուած. Յոյնք այս տեղ մշտաւիտ կանխեղ մի ունին ու կ'ըսեն թէ՛ Յիսուսի Քրիստոսի բանտարկու թեան ժամանակ իւր երկու սաքերը այն քարին ծակերուն մէջ գրած էին և տակի կողմէն երկուսն իրարու հետ շղթայած.

Բ. Սոսիս Ղուկասեանի սեղան: Յիշեալ բանտէն դուրս ելնելով ու խոտա սրաց Թափօրական հանդէսը, ՎՋ մեղք հեռաւ որու թեամբ ձախ կողմը կ'իյնայ Սուրբ Ղունկիանոսի նուիրեալ Յունաց սեղանը: Ասիկայ էր՝ ըստ աւանդութեան՝ Փրկչին մահուանէն յետոյ նորասուրբ կողը նիզակով ծակողը, ու սկէբղխեց արիւն և ջուր, և այն սքանչելեաց վրայ հաւատաց Յիսուսի, և այս տեղս եկաւ իւր գործած մեղաց

վրայ ողբալու :

Գ. Հանդերձից Բաժանման սեղան : Այս կարգին վրայ՝ յիշեալ Ս. Ղուենկիանու սի սեղանէն երկու մեզք հեռաւորութեամբ՝ կը գանուի Հանդերձից Բաժանման Ս. Սեղանը՝ որ Հայոց սեփհական է : Այս սեղանին տեղը դահլիճները իրենց մէջ բաժնեցին Յիսուսի հազար հանգերձները, « Բաժանեցին զհանգերձս նորա վիճակաւ » . Մատ. ԻԶ. 35 :

Դ. Սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցին : Քիչ մի յառաջ երթալով նոյն ուղղութեամբ՝ դէպ ՚ի արեւմուտք դուռ մի կը տեսնուի անփեղկ, ուսկէ 29 աստիճանաւ Հայոց սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցին կ'իջնուի : Երկու սեղան ունի եւ առանձին գասով բաժնուած է . Աւագ սեղանը յանուն Ս. Լուսաւորչի եւ յաջակողմանը յանուն Ս. Կարապետի . ունի և գեղեցիկ գմբէթ մի չորս մարմարեայ սիւնի վրայ : Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ սուրբ Լուսաւորիչ հայրն մեր հոս եկած ու քիչ մի ժամանակ ճգնած է, վասն որոյ և իւր անուանը

Նուիրած է եկեղեցին : Աւագ սեղա-
 նոյն ձախակողմն պղտիկ պատուհան մի
 կը տեսնուի , ուր տեղաց սրբուհին
 Հեղինէ ըստ աւանդութեան , կ'աղօ-
 թէր , երբ իւր հրամանաւը խաչա-
 փայտը գտնելու համար գետինը կը փո-
 րէին : Այս տեղս ալ Հայոց սեփհա-
 կան է , ուր մշտաժառ երեք կանթեղ
 կը վառին .

Ե. ԳԻՊ - Խաչ : Նոյն եկեղեցւոյն
 արևելեան հարաւակողմն եղած 13 աւ-
 տիճան սանդուխով ԳԻՊ - Խաչ տեղը
 կ'իջնուի , ուր Լատինք յաջակողմն ա-
 ռանձինն պատարագամատոյց սեղան
 մ' ունին .

Յիսուսի թաղմանէն յետոյ նորա
 չարչարանաց բոլոր գործիքները ըստ
 սովորութեան Հրէից , պէտք էր որ
 հողին տակ թաղուէին , ուստի թէ
 խաչերն և թէ միւս երկաթեղէն գոր-
 ծիքները բերին հոս նետեցին , որ փոս
 ու ամայի տեղ մի էր խաչելութեան
 տեղւոյն մօտ , և հետզհետէ քաղքէն
 դուրս հանուած աղբիւսով եւ աւե-

բակներու կոյտերով ծածկուեցան :
 Քրիստոսի 326 Թուականին սրբուհին
 Հեղինէ Ս . Գերեզմանի և Գողգոթայի
 վրայ անկուած շատուածոց արձան-
 ները կործանել տալէն յետոյ , սուրբ
 Երուսաղէմի Մակար եպիսկոպոսին ,
 որ Ժամանակի պատրիարքն էր , և քա-
 ղաքին ծերունեաց հարցուփորձ ըրաւ՝
 Թէ ո՛ւր արդեօք կրնայ գանուիլ Քրիս-
 տոսի փրկագործ սուրբ խաչափայտը :
 Այն Ժամանակ Յուդայ Աիւրեղ , որ
 ծերունեաց մին էր , սոյն ակղօ նորա
 ցոյց տուաւ , ուր փորել տալով , վեր-
 ջապէս երկաթի գործիքներն ու երեք
 խաչերը գանուեցան , բայց Քրիստոսի
 Տեառնմերոյ սուրբ Խաչը սրն ըլլալը
 յայտնի չէր : Մակար հայրապետ ա-
 ղօթք եւ հսկումն ընել տուաւ բոլոր
 հաւատացելոց , որպէս զի Աստուած
 ցոյց տայ ճշմարիտ խաչը : Սոյն միջո-
 ցին հոգեվարքն հասած հիւանդ կին
 մի պատահեցաւ , ուստի սուրբ Հայ-
 րապետն ու Հեղինէ առին տարին ե-
 րեք խաչերն ալ և կարգաւ հիւանդին

մարմնոյն մօտեցուցին . առջի երկուքը
 դօրութիւն մի ցոյց չ'տուին , բայց եր-
 րորդը մօտեցուցած ժամանակնին ան-
 միջապէս բժշկուեցաւ մահուան դու-
 րն հասնող կիներ : Նոյն օրը սուրբ
 Հայրապետը ննջեցեալի մի եւս պա-
 տահեցաւ որ թաղելու կը տանէին ,
 և նոյն փորձը կրկնելով ճանչցաւ ճրչ-
 մարիտ Աննայ փայտը և անոր սքան-
 չելի դօրութիւնը , ըստ որում երբ Յի-
 սուսի խաչափայտը միւս երկուսէն յե-
 տոյ ննջեցելոյն մարմնոյն մօտեցուցին ,
 անմիջապէս յարութիւն առաւ :

2 . Չաղանայ սիւն կամ Փոշ — պակի
 սիւն : Սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցիէն
 դուրս ելնելով և դարձեալ ձախ թևին
 վրայ կը անսնուի Յունայ սեղանը , ո-
 բուն միջավայրը երկաթեայ վանդակի
 մը մէջ կը պարունակի Չաղանայ սիւ-
 նին մէկ մասը , որ գորշագոյն կրանի-
 թեայ սիւնի մը կտոր է , և ըստ աւան-
 դութեան Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս
 ասոր վրայ նստեցուցին երբ փշեայ
 պսակով կը պսակէին , թշնամանելով

Լ նախատեւոյ Պիղատոսի տանը մէջ ,
 ուսկէ յետոյ հաս բերուեցաւ յիշեալ
 սիւնը :

Ե . Սոսրբ Գողգոթիս : Փուշ պսակի
 սեղանէն քսան քայլաչափ դէպ 'ի ձախ
 դին յառաջանալով , Գողգոթային կը
 հասնինք , ուսկից 18 սաք աստիճան
 ներով վեր կ'ելնուի : Հոս է Սուրբ Խա
 շին անկուած տեղը , որոյ վերայ բարձ
 րացաւ Փրկիչն աշխարհի : Այս սրբա
 վայրը որ Հայոց սեփհական էր , 1422
 Թուին Արայիք յափշտակեցին , այժմ
 Յունաց ձեռքն է :

Ը . Տարածման սեղան : Գողգոթայի ձա
 խակողմը կ'իջնայ եւ Լատինաց ձեռքն
 է , ուր ըստ աւանդութեան կը կար
 ծուի թէ Յիսուսի Քրիստոսի խաչի վրայ
 տարածուած եւ գամուած տեղն է :

Թ . Պսպանապէղէ : Գողգոթայէն վար
 իջնելով , անմիջապէս դէպ 'ի ձախ կող
 մին դիմացնիս կ'ելնէ Քրիստոսի պա
 տանուած տեղը , որ սուրբ Յարութեան
 տաճարի դրան դիմացը կ'իջնայ : Այս
 տեղս կարմրագոյն գեղեցիկ քառան

կիւնի քարով մի ծագկուած է . երկու
կողմը մեծագիր և փոքրագիր երկերկու
դոյգ աշտանակներ կան երեք ազգաց,
այսինքն՝ Հայոց, Յունաց և Լատինաց,
և քարին վրայօք կարգաւ խոշոր և մի-
ատեսակ կանթեղներ մշտաւոյս կը վա-
ռին, որոնք չորս ազգաց են, այսինքն՝
Հայոց, Յունաց, Լատինաց և Ղրաւոց,
ինչպէս կանթեղներուն վարի ծայրը
կախուած պղնձին վրայի դրերը ցոյց
կուտան նր ազգին ըլլալը: Հին ժա-
մանակ այս սուրբ Տեղը գեղեցիկ ճա-
շտիւնով զարդարուած էր:

Յովսէփ Արեմատագի և Նիկողե-
մոս Յիսուար խաչէն վար առնելէն յե-
տոյ այս տեղս բերին պառկեցուցին,
որ անշուշտ հարթ ու հաւասար տեղ
մի էր, և օժեղով սուրբ Մարմինը՝ պա-
տեցին մաքուր կտաւով ըստ սովորու-
թեան Հրէից:

Ժ. Ո՛-ժ-Լա՛ման քե՛ղէ: Պատանատե-
ղէն գէտ յարեւ մուտք յառաջանալով,
քսան քայլաչափ, Ղրաւոց սենեկի
դռնէն, որ ՚ի հարաւ կը բացուի, մին

չեւ վերնատան քարեայ սանդուխը
 զեանդուած Հայոց զգեատուց միակը-
 տուր պահարանին գրեթէ արեմուտան
 ծայրին առջեւն է Ուշախմբան տեղին :

Ըստ աւանդութեան, Մարիամ
 սուրբ Առաքին այս տեղէն անսեղով
 առաջին անգամ իւր միածին Արդին
 խաչին վերայ բարձրացեալ, սեժա-
 թամբ եղած մարեցաւ և հետևեց զսո-
 սուրբ Աննանց թեւերուն վրայ ին-
 կաւ : Այս քամ այլ աւանդութեան
 այս տեղ կայեա՞ծ էին սուրբ կանայք,
 երբ Յովսէփ ու Նիկողեմաս Քրիստոսի
 սուրբ Մարմինը մարտը կտաւներով
 կրպատէին : Յիշեալ տեղը Հայոց սեփ-
 հական է, երկաթի ու բոլորակ ճաղով
 շրջապատուած ու վրան ջահ մի կախ-
 ուած : Այս ճաղիս քովի աստիճան-
 ները Հայոց վերնատանը կը հանեն :

ԺԱ. Ի-ՂԲԵՐԷՅ ՍԵՂԱՆ : Յիշեալ տեղէն
 քանի մի սուր դէպ ՚ի աջ դին կամարին
 տակօ՞վն է իւզարեւր կանանց սեղանը,
 որ Հայոց ազգին սեփհական է : Այս
 տեղս եկան յիշեալ սուրբ կանայք մի-

աշարածի (կիւրակէ) առաւօտուն
Յիսուսի մարմինը խնկելու, որ արդէն
յարութիւն առած էր:

ԺԲ. Սո-րբ Գերեզման Էրկէն: Իւզարե-
րից սեղանէն վեց մեզր դէպ ՚ի հիւ-
սիս, նորաչէն մեծ գմբէթի մի տակ և
կլարաձեւ սրահի մի մէջտեղը կը տես-
նուի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի
Ս. ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ, և ընդհանուր քրիս-
տանէից երկրպագելի սուրբ Տեղը:

Սոյն Գերեզմանը երկու պղտիկ
խորշերով բաժնուած ու ժայռի մէջ
փորուած էր, առաջինը երկրորդին
իբր գաւիթն էր, ուրկէ անցնելով
երկրորդ խորշը կը մտնուէր, ուր տեղ
կար քարի մէջ փորուած մուրի նման
փոս մի, որ վիմափոր կամար մի եւս
ունէր, Հեղինէ Թագուհին այն տա-
ճարը շինած ժամանակ գեղեցիկ զար-
դարելու համար այլակերպեց, մինչեւ
1808 ին քանի մի ձեւերու մանկէն
յետոյ, յիշեալ Թուահանին այրեցաւ
սուրբ Յարութեան տաճարը, որ ըստ
մեծի մասին տախտակեղէն էր, Գե-

րեզմանն ալ քիչ շատ մնասուելով ,
 Քարձրագոյն Գրան կողմէն նոյն ժա-
 մանակ Յունաց արածնութիւն արուե-
 ցաւ տաճարը նորոգելու որոնք գը-
 րեթէ առանց առջի ձեւը փոխելու՝
 մարմարեայ քարերով եւ քանդակնե-
 րով զարդարեցին յունական արձա-
 նագրութիւններով : Հրդեհէն առաջ
 Ս. Գերեզմանի շրջապատին վրայ Հայե-
 րէն գիրեր ալ գտնուիլը ծերունի մի-
 արանք կը վկայէին :

Սուրբ Գերեզմանի դուռը դէպ ՚ի
 արեւելք կը նայի , ուսկէ կը մացուի
 առաջին խցեակը , որու մէջտեղ կանգ-
 նած կը տեսնուի մարմարեայ սիւնա-
 ձեւ քար մի , որ Հրէշտակի մէջ կը կո-
 չուի : Այս տեղն է սուրբ Աւետա-
 րանի Յանոփից ըսած տեղը , ուր կանգ-
 նած էր Հրէշտակին մէկը սպիտակ հա-
 գած : Այս մատուռին մէջ 15 հաստ
 մշտաւառ կանթեղներ կան , մէջտեղի
 5ը Լատինաց է , աջակողման 5ը Յու-
 նաց , ձախակողման 4ը Հայոց եւ մէկ
 հաստ Ղրաւոց : Այս մատուռին մէ-

ջէն երկրորդ գոնով մի կը մանուրի
 Ս. Գերեզմանք սրու մեծութիւնը թէ
 լայնութեամբ և թէ երկայնութեամբ
 երկու մեզրի շափ է : Երջասպատերուն
 մարմարներուն տակը գեռ կը տեսնը
 շին բուն Գերեզմանի բնական ժայռ
 քարերը , զոր Գշխայն Հեղինէ տաշել
 ու կոկել տուած էր Զաքարիա մար-
 գարէի գերեզմանին նման , սրուն հա-
 մար յեայտ պիտի խօսինք : Քրիստոսի
 Տեան մերոյ բուն քնարանի տեղը
 հիւսիսայ կողմն է , ժայռին մէջ փո-
 րուած , սրուն կողերն և վրայի կողմը
 ձերմակ մարմարիտներով ծածկուած
 են , այնպէս որ բարեպաշտ ուխտա-
 ւորք ներս մանելուն՝ բնականէն մը
 նայեալ բան մի չեն տեսներ , բայց ի
 մարմարէ պատկերներէ եւ կանթեղ
 ներէ , Հոս եւս 43 կանթեղ կը վառին
 մշտաւառ , սրոց 13 ական հասար Հայոց ,
 Յունաց և Լատինաց են , իսկ 4 հասար
 Ղրբաց :

Սուրբ Գերեզմանի ներքին կողմը
 հիւսիսային դին երեք մասի բաժնը-

ւած է և երեք ազգաց կը վերարեբի ,
 մէջտեղը Յունաց է , աջ կողմինը՝ յա-
 նասից կողմը՝ Հայոց , և ունին յարու-
 թեան պատկեր մի՝ նկարուած կառախ
 վրայ , և վեց աշտանակ ու՝ ծաղկաման-
 ներ , ձախ կողմինը՝ սնարից կողմը՝
 Ղատինաց է նոյն օրինակ պատկերով
 դարդարուած :

Սուրբ Գերեզմանի դրսի դրան եր-
 կու կողմերը բարձրկէկ քարաշէն նրա-
 տարանաձեւ սեթեր շինուած են , ո-
 րոց վերայ կան Յունաց կճեաց աշտա-
 նակները կերտնաբարձ , և ետեւի կող-
 մերն են Հայոց եւ Ղատինաց՝ սղնձէ
 մեծ աշտանակները՝ զորս Հանդէսնե-
 րու , Պատարագի և Թափօրներու ժա-
 մանակ կը վառեն : Իւրաքանչիւր ազգ-
 ունի եւս մէյ մէկ զոյգ քիչ մի փոքր
 աշտանակներ : Սուրբ Գերեզմանի ար-
 տաքին դրան ձախտին վրայ դարձեալ
 սուրբ Յարութեան պատկերներ կան
 վրայէ վրայ , անմիջապէս դրան վրա-
 յինը Հայոց է , երկրորդն Յունաց՝ որ
 մարմարի վրայ քանդակուած է , եր-

բորդն Լատինաց որ կտաւ ի վրայ նկար-
ուած է, որոնց առջեւ մշտապէս կան-
թեղք կը վառին : Մեր պատկերին
առջեւինը Ս. Լատինացի կանթեղ կը
կոչուի :

Այս սրբավայրերէս դուրս թէ-
պէտ ուրիշ սուրբ Տեղիք եւս կան,
յարգանաց արժանաւ որ, սակայն թա-
փօրիւ պարտելու սովորութիւն չու-
նին Հայք. իւրաքանչիւր պարեպաշտ
անձն, կրնայ առանձին պարտել, ծա-
նօթ ընկերի մի հետ, եւ իւր հետա-
քրքրութիւնը լեցնել :

Ասոնք են միւս տեղերը .

Ա. ՂԵՊ-ոյ սէղան : Սուրբ Գեղեզ-
մանի կից արեւմտեան կողմն է Ղքառոց
սեղանը, որ սուրբ Աւետարանին անարից
կոչածն է, ուր տեղ նստած էր միւս
Հրեշտակը եւ աւետիս տուաւ իւզա-
բեր կանանց « Չէ՛ աստ, այլ յարեաւ »
ըսելով : Այս սեղանս յառաջագոյն
Հայոց էր, ինչպէս կը վկայէ Հաննէ
Վարդապետ (Երեւ 206), եւ կ'ըսէ թէ
Հեթում թագաւորն շինել տուած է :

Ժամանակէ յետոյ այս սեղանը Ղըւուոց
տալով, նորա փոխարէն յՅգիստաս ու-
րիշ Եկեղեցի մի առած են մերայինք :

Բ. Յովնէի Արեմախի : Սոյն մատու-
ռին գիմացը գուռ մի կայ որ երեք
խորշի կամ խցի բաժնուած է մէջ առ
մէջ . առաջինը նախադարձ մի է ,
ուրկէ աստիճաններով Հայոց Ժամա-
րար միաբանից ննջարանն կ'ելնուի .
երկրորդ խորշը մատուռ մի է յանուն
Ս. Աստուածածնի . երրորդը գրեթէ
ժայռի մէջ փորուած մութ տեղ մի է ,
քանի մի մանր և անկանան խորշերու
բաժնուած , ուր առանց լոյսի անհր-
նարին է մտնել . և այս տեղն է Յով-
սէփայ Արեմաթացւոյն գերեզմանը :
Վասն զի՝ ըստ աւանդութեան այս
տուրք անձը՝ իրեն համար փորած գե-
րեզմանին մէջ , Յիսուսը թաղելէն յե-
տոյ , փափաքեցաւ որ ինքն և իւր ըն-
տանիքն ալ նորա գերեզմանին մօտ
տեղ մի թաղուին , ըստ որում նոյն
գետինը իրեն սեփհական կալուածն
էր , ուստի սոյն խորշերը այս նպատա-

կիս համար փորել տուած էր : Յիշեալ
 երեք մասերն , որ Յովէի Արեմ-իայի կը
 կոչուին , Հայոց սեփհական է , և Ա-
 սորւոց թոյլարամ են Պատարագելու
 սուրբ Աստուածանի սեղանին վրայ
 երբ Ս. Յարութեան մեծ դուռն բաց
 գանեն : Մերայինք կը Պատարագեն
 երբ որ ուզեն :

Գ. Պարտէշ : Նոյն տեղէն ելնելով ,
 և դէպ ՚ի ձախ կողմը յառաջ երթալով ,
 և Գերեզմանէն գրեթէ 12 մեզր հե-
 ոււ կը տեսնուի Լատինաց սեղանը
 Մարիամայ Մագդալէնացոյ անուամբ , որ
 ըստ մեզ Պարտէշ կը կոչուի . ըստ որում
 Յիսուս այս տեղ պարտիզպանի կեր-
 պարանքով երևեցաւ Մարիամու Մագ-
 դաղենացոյ , որ երբ ձայնէն ձանչ-
 նալով քովը երթալ կ'ուզէր , ըսաւ
 Յիսուս . « Մի մօտենար ինձ , վասն զի
 դեռ Հօրս քով ելած չեմ , այլ գնա
 իմ եղբարցս ըսէ , թէ ես իմ Հօրս և
 ձեր Հօրը քով պիտի ելնեմ , իմ Աւ-
 տուծոյս և ձեր Աստուծոյն » . Յովէ . Ի .
 17 : Սոյն պարտիզին վրայ երկու մըջ

տալառ կանթեղ կան, մին Հայոց և միսն Վատինաց, թէեւ երկու կանթեղն ևս առաջ Հայոց էր. բայց 1631ին Պարսնաէր կոչուած Քրիստոս պատրիարքը կանթեղին մէկը եւ երգեհոնին երբեւ եղած խուցը Վատինաց տալով, ասանց փոխարէն Վերնաատէն երեք կամար առած և մեր եկեղեցին գէպի երկայնու թիւնն ընդարձակած է:

Գ. Երէ-ճան ճարտար: Պարտիզին հիւսիսակողմը և աստիճանով վեր Վատինաց եկեղեցին կ'ելնուի: Վատինք կ'ըսեն թէ Յիսուս այս տեղ երեւեցաւ Մազգաղենացւոյն, վասն որոյ և եկեղեցւոյն անունը Երէ-ճան կը կոչեն: Սոյն եկեղեցիէն դուրս ելնելուն՝ ձախ կողմը դուռ մի կայ՝ որ է աւանդատունը, և ասոր մէջ եղած ճանապարհէն Վատինաց վերնատունը կ'ելնուի, որ սուրբ Գերեզմանի վրայ կը նայի:

Ե. Արամայ սեղանը: Պատանաատեղւոյն դիմացը դուռ մի կայ, որ գէպի Գողգոթայի տակը կը բացուի: Ներս մանելու ժամանակ աջ կողմը քարէ

շինուած բարձրիկէկ տեղ մի կը տես-
 նուի, որու համար Լատինք կ'ըսեն
 թէ Խաչակրաց առաջին Թագաւոր կո-
 տրՖրբուայի կամ ԳոգիՖուէտօսի գե-
 րեզմանն է, որ 1099 ին տիրեց Երու-
 սաղէմի: Չախ կողմը առաջնոյն նման
 երկրորդ քար մի կայ բարձրիկէկ, և այս
 ալ նորա եղբօր Պատուէն կամ Պալ-
 տաւինօս սնուն թագաւորի գերեզ-
 րեզմանն է, որ 1113 ին մեռած է: Այս
 երկու գերեզմանները 1808 ի կրակէն
 առաջ դուրսն էին, յետոյ երբ Յոյնք
 Ս. Յարութեան տաճարը նորոգելու
 արածնաւթիւն ստացան՝ ներս առին
 զանոնք՝ ընդարձակելով Ազամայ մա-
 տուսը: Պատանաակողոյն գիմայը դէպ
 'ի հիւսիսային կողմը պատին կից եղող
 երկու կարգ աստիճաններուն տակն ալ
 Խաչակրաց ուրիշ իշխաններու տա-
 պանները կան կ'ըսուի:

Ազամայ մատրան ներսի կողմը սլոզ-
 տիկ փաս մի կայ, ուր տեղ ըստ աւան-
 դութեան՝ նախաստեղծ մարդոյն գըլ-
 խոյն ոսկորը դրուած էր: Այս տեղաց

կ'երեւի նաեւ Գողգոթայի վրայ խաւ-
չափայտը անկած ժայռին ձեղքուածը:

2. Հայոց վերնադասը: Ասկէ ելնելով
և Ու. Ժաթափման տեղը դալով դուռ
մի կայ, ուր տեղ է Հայոց Տեսուչ
վարդապետին սենեակը, եւ դրանք
քովի աստիճաններէն վեր ելնելով,
վերնաստունը կը հասնուի, որ երեք մա-
սերու բաժնուած է, և Ս. Յարութեան
մէջ առանձին Եկեղեցի է Հայոց ազգին
սեփհական, ուր կը կատարուի Հայոց
միաբանութեան կողմէն ամենօրեայ
գիշերային և տունջեան ժամերգու-
թիւնք, և ուզած ատեննին, բայց սո-
վորաբար երկու շաբաթը մի անգամ
կիրակի օրեր պատարագ կը մատուցա-
նեն, այս տեղս երկրորդ Գողգոթայ
կ'անուանի, ըստ որում յիշատակա-
բանք կը պատմեն թէ՛ Մարտիրոս
պատրիարքը՝ Արաց հետ շկարենալով
գլուխ ելնել, որոնք 1422 էն մինչեւ
1439, քանի մի անգամ Հայոց ձեռքէն
յափշտակեցին զսուրբ Գողգոթայն
Եգիպտոսի սուլթանը և մեծամեծները

կաշառելով, ուստի յիշեալ Պատրի-
արքը սուլթանէն այս տեղս խնդրեց
ու ստացաւ արժամով, և ետ դառ-
նալուն յատուկ Եկեղեցի մի շինեց
1439ին և երկրորդ Գողգոթա կեշեց,
որովհետև ճիշդ Գողգոթայի դիմաց
կ'իյնայ: Յառաջագոյն այս տեղը թա-
գաւորաց հանգստարան էր կ'ըսուի,
և հաս կրքնակէին թագաւորք և թա-
գաւորազունք ուխտի եկած ժամա-
նակինն:

Սոյն եկեղեցւոյ դէպ 'ի արեւելեան
հարաւակողմը ուրիշ մատուռ մի եւս
կայ, Երաշխօր սորք Աստուածածնի ու-
նուամբ: Յիշեալ մատրան սեղանին
ետեւը դուռ մի կը տեսնուի, որ սե-
ղանատունը կը հանէ, և հոյակապ դե-
ղեցիկ պատուհան մի ունի դէպ 'ի
սուրբ Յարութեան տաճարի արտա-
քին մեծ դրան և բակին վրայ: Այս
շէնքը, ինչպէս նաեւ սուրբ Լուսա-
ւորչի Հայոց եկեղեցին, 1808ին հըր-
դեհի ժամանակ անվնաս մնացած են:
Է. Յոնայ Եկեղեցին: Սուրբ Գերեզ

մանի արեւելեան զին , եւ տաճարին
 գրեթէ մէջան զք , եկեղեցի է Յունաց ,
 որ հարուստ զարգարանք սւնի , ոմանք
 ազխաբար Աշխարհամատուռ կը կոչ-
 շեն այս մասը միայն , փոխանակ ամ-
 բողջ Տաճարն իմանալու այն անուամբ ,
 ըստ որում բոլոր Քրիստոնէից տիեզե-
 րական և համաշխարհական մայր Ակե-
 ղեցին է սուրբ Յարութեան տաճարը ,
 ուր կը համախմբին ամեն տարի ամեն
 ազգէ և ամեն կրօնքէ խառն հաւա-
 տացեալք Յիսուսի Քրիստոսի Յարու-
 թեան սուրբ Խորհուրդը տօնախմբե-
 լու : Յունաց յիշեալ եկեղեցւոյն մէջ
 տեղը անկուած քար մի կայ , որու հա-
 մար Յոյնք միամտաբար աշխարհիս կեդ-
 րոնն է կ'ասեն :

Ս . Յարութեան տաճարէն դուրս
 եղած Ուխտատեղիքն հետեւեալնե-
 րն են .

Ա . ՍԳաոր Ս . Աստուածաճնի Տապոսն :
 Սուրբ Գերեզմանի տաճարի շրջապա-
 տէն դուրս , աւագ գրան ձախ զին
 տան աստիճաններով բարձր՝ փոքրիկ

մատուռ մի կայ Լատինաց յանուան Սգա-
 -որ սորբ Աստուածածնի, որ կից է Գող-
 գոթայի, և սրատուհան մի ունի, որ
 Գողգոթայի դուռն էր յառաջագոյն:

Բ. Սորբ Աստուածածնի Տառն = Յի-
 շեալ Լատինաց մատրան տակովք Յոյնք
 փոքրիկ մատուռ մի ունին յանուան սորբ
 Աստուածածնի՝ որ ժամանակին Հապէ-
 շից էր, և մեր ձեռքն անցնելէն յե-
 րայ՝ Յոյնք գրաւեցին Աստուածատուր
 Պատրիարքի ժամանակ:

Գ. Ղբոսոյ եկեղեցին = Արտաքին գաւ-
 թին արեւելեան սրտին հիւսիսային
 անկիւնը՝ Յունաց յիշեալ Ս. Աստուած-
 ծածնի մատրան կից դուռ մը կայ,
 ուրկէ կը մտնուի Ղբուոց եկեղեցին,
 որ շինուած է յանուան սորբ Միսայելի,
 որու մէջէն աստիճաններով վեր ու-
 բիշ եկեղեցի մի, անկէ ալ ուրիշ դըռ-
 նով մի Հապէշից վանքը, և սուրբ Լու-
 սաւորչի կամ Գիւտ - Խաչի տանիան
 կ'ելնուի:

Դ. Սորբ Յովհաննոս Տառն Հայոց =
 Ղբուոց Ս. Միքայէլ եկեղեցւոյ դրան

ուղղու թեամբ 6 կամ 7 մեդր դէպ ՚ի հարաւ՝ գաւթին արեւելեան կողմը՝ Հայոց սեփհական սուրբ Յովհաննու Աւետարանչի մատուռը կայ երեք սեղանով. Աւագ սեղանն է յանուն Ս. Յովհաննու Աւետարանչին, աջակողմինը Չարչարանաց և կապանաց Քրիստոսի, ձախակողմինը յանուն Հօրն Աբրահամու և զենման Իսահակայ: Աջակողման փոքր սեղանին մէջ կը գտնուի չարչարանաց սիւնին մէկ կտորը՝ յոր կապեցին զՅիսուս Այլիափայլի տան մէջ, եւ զոր հաւատացեալք ջերմեանդութեամբ կը համբուրեն ՚ի յիշատակ չարչարանաց Քրիստոսի: Երջանկայիշատակ Աիրակոս Պատրիարքի օրով 1849 ին սոյն մատրան ներքին կողմը ամբողջ նորոգուած է:

Ե. Հայր Աբրահամու վանք: Ասկէ 9 մեդր անդին Յունաց Հայր Աբրահամու վանքն է, որու մէջ կայ երկուստան Առաքելաց անուամբ եկեղեցի մի: Սոյն եկեղեցւոյ կից կայ ուրիշ փոքրիկ մատուռ մի, որ ըստ աւանդութեան՝

Աբրահամին իւր Իսահակ որդին զսկե-
լու անդն է : Այս վանքն ալ առաջ
Հապէշացն էր :

Զ . Ս . ՐԲ Յ . Ի . Է . Կ . Ե Ի Ե Ի Յ . Ի . Կ . Ե .
Ս . Յարութեան Աւագ դրան աջ կողմը
հին զանգակատունն է , որ այժմ աւե-
րակ է : Ասոր ներքեւը դուռ մի կայ
ուրիշ Յունաց յանուն սուրբ Յակով-
բայ եղած եկեղեցին կը մտնուի , եւ
ուր անդ ուրիշ քանի մի աննշան մա-
տուռներ եւս կան :

Ասոնք են ահաւասիկ սուրբ Յա-
րութեան տաճարի մէջը եւ դուրսը
եղած երկրպագելի և նշանաւոր անդ-
ուանք : Տէրունական ուխտաւորք նոյն
գիշերն հան մնալով և յիշեալ ներքին
սրբավայրերը ուխտ եւ երկրպագու-
թիւն ընելէն եւ Ս . Գերեզմանի վրայ
մատուցուած անմահ Ս . Պատարագին
ներկայ գտնուելէն յետոյ , որ գիշեր
կը մատուցուի . հետեւեալ առաւօ-
տուն գուռը բացուելով իւրաքանչիւր
որ կը դառնայ ՚ի Ս . Յակովբ եւ հան-
գիտ կ'առնու : Յետ այնորիկ կրնայ

ինքը առաջնորդ մի գտնելով, որու կրնայ առաւելապէս ծառայել և սոյն գիրքս, շրջագայիլ կարգաւ բոլոր սուրբ և նշանաւոր տեղերը թէ՛ սուրբ քաղաքին մէջ եւ թէ՛ անոր բոլորակը պարսպին մօտ եղած տեղերը, որոնց տեղագրութիւնը հետզհետէ պիտի ընենք :

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Խաչին նանապարնը մինչեւ 'ի գերեզման ամենասուրբ կուսին :

Տէրու նախան ու խառուօրք քանի մի օր հանգիստ առնելէն յետոյ կը փափաքին այցելութեան եւ ուխտի երթալ Աստուածամօր սրբոյ կուսին գերեզմանին, որ քաղաքին արեւելեան կողմը պարսպէն դուրս Գէլ-է-Տանի⁽¹⁾

(1) Գէլ-է-Տանի յորին նաեւ ըսինք յոր կոչուիլը կը յիշէ Վարդան մեծ Վարդապետը «Անթառամ ծաղիկ» Մեծացուցեցին տեսութեան մէջ :

ըսուած ձորին մէջ է : Եւ երկու ճա-
նապարհ ունի երթալու , մին քաղա-
քին մէջէն անցնելով և Ս . Ստեփանե-
նոսի կամ Ս . Աստուածածնի ըսուած
դռնէն դուրս ելնելով , երկրորդն՝ Սի-
օնի կամ Փրկչի դռնէն եւ պարսպին
տակոյն երթալով , Արաքացիք այս եր-
կու դռներէն առաջնայն Պապ-էլ-Սպաթ՝
և երկրորդին Պապ-էլ-Տալու-փ կը կոչեն :
Երկրորդ ճանապարհը քիչ մի հեռու
է , իսկ սովորական ճանապարհն ա-
ռաջինն ըլլալով , մենք եւս անկէ կ'ա-
ռաջնորդենք մեր բարեպաշտ Ուխտաւ-
ւորաց , ցոյց տալով նոցա խաչէ կամ
Չարչարանաց ճանապարհի (1) վրայ գտնուած
սուրբ Տեղուանքը : Եւ որովհետեւ
այն ճանապարհը Պիղատոսի պալա-
տէն մինչեւ 'ի Գողգոթայ կը վերջա-
նայ , ուստի մե՛ք ալ ասկէ սկսելով

(1) Խաչէ կամ Չարչարանաց ճանապարհ կոչեցինք , զոր
Լատինք շառնի՛ն ճանապարհ կը կոչեն : այն փողոցնե-
րը՝ ուսկի՛ Քրիստոս խաչն ուսը՝ Պիղատոսի պալատէն
համուելով մինչեւ Գողգոթայ բերուեցաւ :

շարունակե՛նք մեր հողեւոր այցելու-
թիւններն ամենայն ջերմեանդու-
թեամբ :

Առաւօտ կանուխկեկ սուրբ Յա-
կովբայ վանքէն ելնելով և դէպ ՚ի աջ
կողմը ծառելով՝ կը հասնինք սովորա-
կան ճանապարհով մինչեւ Ս. Յարու-
թեան եկեղեցւոյն գրտի բակը, ուր
քանի մի օր առաջ կատարեցինք մեր
այցելու թիւնները : Բակին արևելեան
կողմի հարաւային անկիւնը փոքր դռ-
նէն դուրս ելնելով, ապարանջան ծա-
խող վաճառականաց փողոցին մէջտեղ՝
աջ կողմը՝ հին կամարադուռ մի կը տես-
նուի : Այս տեղս առաջ կաշէ գործնե-
րու գործարան էր, եւ հին ժամանակ
յանու՛ն Ս. Աստուածածնի, և ըստ ո-
մանց՝ յանու՛ն Արբոց Առաքելոց, եւ
կամ ըստ Հաննէ վարդապետի՝ յանու՛ն
սրբոյն Պետրոսի Առաքելոց եկեղեցի մը
կար : 1869 ին՝ Բրուսիոյ տէրութիւնը
առաւ Օսմանեան կառավարութեանէն,
և մեծաքանակ ծախք ընելով փորեցին՝
ուր շատ հնութիւններ և շինութիւն

ներ և մանաւանդ հին եկեղեցւոյ աւերակ տեղն գտնուեցաւ . թէ՛ եկեղեցւոյ և թէ՛ բոլոր տեղւոյն յատակը մաքրեցին , որով բազում ներքին եւ վերին սենեակներ յայտնուեցան . ընդ որս նաև մեծ սեղանատունն՝ զոր Բրբուսիացիք առ այժմ՝ առժամանակեայ կերպիւ Աղօթատեղի ըրած են իրենց համար 1871 էն սկսեալ :

Այս դրանք առջեւէն անցնելով ճանապարհը երկուքի կը բաժնուի , աջ կողմինը պղնձագործաց և մսափաճառաց մեծ շուկայն կը տանի . մենք պէտք է դէպ ՚ի ձախ կողմի ճանապարհը ուղղուինք . եւ քիչ մի առաջ երթալով ճանապարհը կը ծռի դէպ արեւելք և յետոյ դէպ ՚ի հիւսիս՝ որ կը հանէ մութ շուկայն : Յիշեալ շուկային կամարին բերանը , ձախ դին աւերակ տեղ մի կ'երեւի բարձր , ուր տասն և երկու առախճաններով վեր կ'ենլուի . այս տեղը Աստանդիանոսի ժամանակ Ս . Յարութեան տաճարի նախագուռն էր , ուր տակաւին երկու

սիւները կանգուն կ'երեւին , և հիմակ Ճանապարհ մի է դէպ 'ի վեր , առկէ կ'երթաւ Ղբաւոց և Հապէշից վանքը և Ուկէհոյ ըսուած սառնիճը :

Ա . Սիւն Դափալճոյ : Նախագուռէն դէպ 'ի մութ շուկայն առաջ երթալով , անոր ծայրը շրեքուղի Ճանապարհ մի կը հանգիպի . դիմացի Ճանապարհը քաղբին (Դամասկոսի ըսուած գուռը կը հանէ , զոր Արաբացիք Պապ-էլ-Ա-Տոփ կը կոչեն . ձախ կողմինը դէպ 'ի Յունաց եւ Լատինաց վանքերը , աջ կողմինն է Թալի Ճանապարհը . արդ՝ ձախ կողմի երթալիք ճամբուն բերանը՝ հիւսիսակողմն է Սիւն Դափալճոյ ըսուած սիւնը , և ըստ աւանդութեան՝ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մահուան վճռոյն յայտարար թողլով այդ սեան վրայ փակցուցին : Յիշեալ սիւնը խաւնութի մի մէջ անկուած է , որուն կամարէն վեր կը բարձրանայ , և 7-8 մեդր երկայնութեամբ կը տեսնուի :

Բ . Դափասափանի Դոփ : Այս սեան մերձ արեւելահարաւ կողմ եղած ա-

ւերակ կամարն որ ճամբուն բերանն
 է, է Գափասափանի գոռն, ուսկէ Յիսուս
 Քրիստոսը խաչն ուսը շարկած գուրս
 հանեցին: Ար կարծուի հասարակօրէն,
 որ ՚ի մահ գատապարտուած ամեն ան-
 ձինք այս գանէն գուրս կը հանուէին
 տանջանարանը տարուելու համար:

Գ. Բերենիկէայ քոռնը: Յիշեալ անդէն
 գէպ ՚ի անց կողմի ճանապարհին մէջ
 յառաջելով 60 մեգրի շափ, ան թե-
 շին վրայ պատին մէջ անդուսրուած
 սիւն մի կ'երեւի, այս անդուցս համար
 կ'ըսուի թէ Սրբուհւոյն Բերենիկէայ
 (Աւերակիքա) տունն էր, որ Քրիստոսը
 խաչն ուսը անցուցած ժամանակ չգի-
 մանալով նորա քաշած նեղութեանը,
 համարձակեցաւ քովը մտանալ և ե-
 րեսէն վազած քրտինքները սրբել:

Գ. Պղպոսին կամարը: Այն ճանա-
 պարհը շարունակելով երկու ուղի կ'ել-
 նէ գիմացնիս, մին գէպ ՚ի հիւսիս, մի-
 սը գէպ ՚ի հարաւ: Գէպ ՚ի ձախ՝ հիւ-
 սիսային կողմի ճանապարհէն յառաջ
 ելլելով անցքը կը լայննայ, և գիմա-

ցըդ՝ անկիւնագլուխը՝ նոր դուռ մի
 կ'երևէ, այս տեղ է Աւստրիացւոց հիւ
 բանացը եւ նորաշէն մատուռը: Ասոր
 հանդիպակաց կողմի անկիւնագլուխը
 հին բաղնիք մի կար, զոր Հասկմէական
 Հայք ծախու առին եւ եկեղեցի շինե-
 ցին. այս շէնքին պատին տակովը փո-
 ղոցին վրայ մարմարասիւնի մեծ կահ կը-
 տոր մը կ'երեւի. այս տեղ հասնելով
 Յիսուս, կ'ըսէ աւանդութիւնը, եւ
 խաչին ծանրութեան տակ ընկճուած
 ըլլալով Սիմօն Կիւրեճեանցոյն պատա-
 հեցան, եւ բռնեցին զինքը որ խաչը նա
 տանի: Յառաջ երթալով դէպ ՚ի աջ
 կողմի փողոցին մէջ, ձախ դին կ'երեւի
 նորաշէն մատուռ մի եւ անոր կից Քաղ-
 զխացի Սիմօն Քոչըրը ըսուած մայրապե-
 տաց վանքը: Այս վանքին կաթնած
 հին կամար մի կայ փողոցին վրայ՝ հիւ-
 սիսէն դէպ ՚ի հարաւ ձգուած, որուն
 վրայ սենեակ մի՝ կամ հաճկաց աղօ-
 թարան մի կ'երեւի երկու կողմէն մէյ
 մէկ պատու հանով: Պիղաատս այս կա-
 մարին վրայէն ցոյց տուաւ, կ'ըսեն,

Յիսուան Հրէից, զինքը ծեծել տալէն
յետոյ, կարծելով թէ այս անգութ
ազգին սիրտը կրնայ ամօքել, եւ ասաց.
« Ահա՛ սյրդ ցձեզ »:

Ե. Հերովդէտի պաշարը: Քիչ մի աւելի
յառաջ գնալով, աջ կողմն է Հերովդէս
Զորորդապետի պալատին աեղը, այն
որ Յովհաննու Կարապետին գլուխը
կտրել տուաւ, և ծաղրաբանութեամբ
վարուեցաւ Յիսուսի հետ՝ երբ Պիղա-
տոս անոր քով խրկեց զՅիսուս:

Զ. Անփօնիէն աշտարակ, կամ Ափեան
Դափա-որակն: Պիղատոսի կամարէն 40
մեզր գէպ ՚ի արեւելք զօրանոցի դուռը
կայ ուր սատիճաններով կ'ելնուի: Փրակ-
չի ժամանակ այս աեղ Անփօնիէն աշտա-
րակը կար, ուր կը բնակէին Հաովմա-
յեցւոց կողմէն եկող դատաւորները:
Պիղատոս Պանտացի դատաւորը որքան
որ Յիսուսը անմեղ հրատարակեց, այ-
սու ամենայնիւ փոխանակ ազատ ար-
ձակելոյ՝ Հրէից ձեռքը մատնեց որ ՚ի
խառջ հանեն: Հոս էր այն ժամանակ-
ները Դափա-որակն ափեանը: Յիշեալ զօ-

բանոցին մէջ՝ տեղ մի կայ, որուն հա-
մար կ'ըսուի թէ Փրկչին մերոյ Յիսու-
սի Քրիստոսի փշով պսակուած տեղն է :

Ե. Փո-շ-դասի եկեղեցին : Զօրանոցի
հիւսիսային պատին գիմոցը ձախ թե-
ւին վրայ երկաթեայ պղտիկ դուռ մի
կայ, որուն ներքը եկեղեցի մը և կրօ-
նաւորաց խուցեր կան. այս դռնէն
ներս մանելով բակին ծայրը դէպ ՚ի
ձախ կողմը եկեղեցւոյ դուռն է. զոր
Հայք Փո-շ-դասի կ'անուանեն : Յիսուս
Հրէից ձեռքը մատնուելէն յետոյ գը-
լուխը Փուշ-Պսակ գրած՝ այս տեղ
բերին ու սկսան խարազանով ծեծել
ու ամեն տեսակ նախատինք՝ թուք ու
մուր տալ իրեն. սոյն եկեղեցին 1838էն
ի վեր Ղատինայ ձեռքն է :

Այս տեղ կը վերջանայ Խաչի ճա-
նապարհը :

Բայց մենք շարունակե՛նք մեր այ-
ցելու թիւնը դէպ ՚ի յառաջ, ու կամա-
րի մի տակէն անցնելով, ուր կը տես-
նուի Սողոմոնեան տաճարի մէկ դու-
ռը, և փողոցին վերջացած տեղը դէպ

՚ի աջ դիմն ներսէ ներս կ'երեւի ուրիշ
 մէկ դուռը : Հոս ճանապարհը շարեք-
 ուղի է . արեւելեան ճանապարհէն
 բաւական առաջ երթալով ձախ դիմն
 կ'երեւի Յովակիմայ և Աննայի տունը ,
 ուր իրենց անուամբ հին եկեղեցի մի
 կայ հայկական ձեւով : 1187 Թուական
 նին՝ Սալահատտին տիրելով ասոր՝ քա-
 ղաքին մէջ գտնուած Տէրփիշներու ու-
 սուսնարան ըրաւ . որ այն ժամանակ
 նոյն տեղն Սալահէ կը կոչուէր , վերջին
 ժամանակներս՝ 1856 թուականին՝ նոյն
 տեղն Գաղղիացիք ստացան Օսմանեան
 տէրութենէն ՚ի պարգեւ , և հին շէնքը
 պահելով եկեղեցին նորոգեցին , եւ
 փողոցին վրայ՝ երկայնութեամբ՝ ըն-
 դարձակ և հոյակապ առաջնորդարան
 մը եւ ներսի կողմը սենեակներ ու
 դպրոց մը շինեցին մեծաքանակ ծա-
 խիւք , սրբատաշ քարերով , և եկեղե-
 ցւոյն քով եղած տուներն գնելով՝
 այժմ կ'աշխատին ընդարձակել և հոյա-
 կապ վանք մը ընել :

Ասոր գրեթէ կից է Ս. Աստուածածնի

անուամբ յիշուած բաղնիքք , եւ այս
բաղնիքին դիմացի ճանապարհը շեղե-
լով . Սողոմոնի տաճարին ուրիշ մէկ
դուռը կը տեսնուի , որու քով աջ կող-
մը մեծ փոս մի կ'երեւի , որ է Պրոպա-
պիէ աւաղանը . իսկ ձախ դին ծռուե-
լով քանի մի զօրքեր կը տեսնուին ու-
րոնք Աստուածածնի դրան պահապան
ներն են : Այս դուռը գէպ 'ի արե-
ւելք կը բացուի . եւ աջ ու ձախ կողմը
Տաճկաց գերեզմանատուն է : ու զգալի
ճանապարհը բռնելով դարու վար իջ-
նելու ժամանակ՝ ճանապարհը կը բաժ-
նուի 'ի ձախ եւ 'ի յաջ . երկրորդ ճամ-
բուն մէջ յառաջ երթալով գէպ 'ի վար՝
հոն ծայրը գեանին երեսը հարթացա-
տակ ժայռեր կ'երեւին . այս տեղ , կ'ը-
սեն , քարկոծուեցաւ . Ս . Ստեփաննոս
նախավկայն : Եւ դարձեալ ձախ դին
դառնալով , ձախ թեւի վրայ Հայոց
Չիթենեաց պարտէզն է , որու դուռը
կից է սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին
իջնելու արտաքին աստիճաններուն :

Ա՝ՐԲ Աստուածածնի Գերեզմանը Գեթ-

սեմանի ձորին հիւսիսային ծայրը կ'ընայ
 ամենասուրբ Կուսին փառաւոր
 Շիրինը . քանի մի սուր աստիճաններէ
 վար արտաքին գաւիթը կ'իջնուի : Ե-
 կեղեցւոյս առաջին հիմնադիր Աբգար
 Թագաւորի կնոջ Հեղինէէն յետոյ, ե-
 ղամ են երկրորդ Հեղինէն՝ Կոստան-
 դիանասի մայրն ու ինքը : Կ7 սուր աս-
 տիճաններով կ'իջնուի Եկեղեցւոյ մէջ .
 Ս. Կուսին Գերեզմանը որ մայրի մէջ
 փորուած է, դրսի կողմէն տաշելով՝
 միայն Ս. Մարմինն ընդունած մասը
 Թողուցած են, չորս կողմը ազատ Թող-
 լով՝ որ Եկեղեցւոյն արեւելեան թե-
 ւին մէջ կ'ընայ, ըստ որում Տաճարը
 խաչածեւ է : Գերեզմանին ներքին
 կողմն ալ կոկորած ու զարգարուած է .
 մարմնոյն դրուած տեղը ձերմակ մար-
 մարիանով ծածկուած է բարձր գիրքով
 ու սեղանածեւ, որու վրայ ամեն որ
 Պատարագ կ'ընեն միայն Հայք և Յոյեք .
 երկու փոքրիկ դռներ ունի մին դէպ
 'ի հիւսիս և մին դէպ 'ի յարեւմուտք .
 Հեթում Բ . Կիլիկիոյ Թագաւորը

1300 ին Եգիպտոսացւոց վրայ արշաւանք
բրած և յաղթութեամբ ևս դարձած
ժամանակ յԵրուսաղէմ գալով, ՚ի նը-
շան գոհութեան՝ Գերեզմանին գրօխ
կողմը արեւմտեան դրան կից սեղան մը
կանգնել տուաւ, որ մինչեւ ցայսօր
կը մնայ և միայն Հայոց սեփհական է,
ուր երբեմն կը Պատարագեն եւս :

Ս. Գերեզմանին հիւսիսային կող-
մը՝ եւ Եկեղեցւոյն արեւմտեան թե-
ւին մէջ՝ զատ զատ երկու սեղաններ
կան Հայոց սեփհական, առաջնոյն վը-
րայ Ասորիք կը պատարագեն ամեն շա-
բերշաբթի օրերը, և երկրորդին վրայ
Ղբտիք, ամեն ուրբաթ օրեր Հայոց
թողաուութեամբ :

Ս. Գերեզմանին ետեւի կողմը սե-
ղան մը կայ, ուր Ասորւոց պատարա-
գած Սեղանին առջեւէն կ'անցնուի՝
Յունաց է, իսկ հարաւային կողմը ե-
ղած անկիւնը Հայոց ժամարարներու
զգեստաւորում տեղն է :

Եկեղեցւոյն հիւսիսային թեւին
վրայ եղած տախտակեայ տեղն, ուր

12 աստիճաններով վեր կ'ելնուի Յու-
նաց տեսչին խուչն է :

Եկեղեցւոյ աստիճաններէն վեր ե-
լած ժամանակ իսկոյն աջ կողմը դուռ
մի կայ , ուր տեղ է Հայոց Տեսչին
խուչը եւ պահարանը : Աստիճանաց
կէտը հասնելով՝ աջ դին պատարագա-
մատոյց լսեղան է Հայոց սեփհական :
ուր Յովսէփայ ԱստուածաՏօր գերեզ-
մանն է , պատին մէջ առանձին կամա-
րով , դիմացի կողմն ալ Յովակիմայ եւ
Աննայի գերեզմաններն են կրկին սե-
ղանով , որ Յունաց ձեռքն է : Բոլոր
Եկեղեցին Հայոց ե Յունաց կը վերա-
բերի : Թէ՛ Ա . Գերեզմանին ե թէ՛ բու-
լըր Եկեղեցւոյն մէջ գտնուած ամեն
զարդ , կանթեղ , ջահ , կերան , աշտա-
նակ եւ այլն ե այլն , հաւատարապէս
երկու ազգին են , թէպէտ իւրարան-
ջիւրիւր սրտուած ե զատուած է :

Աստիճաններու գլուխը ելած ժա-
մանակնիս , աջ ե ձախ կողմերը պա-
տահաններ եւ մէկ դուռ մ'ալ կ'ե-
րեւի պատով հիւսուած , որ հասու

րակօրէն կը կարծուի թէ վերի եկե-
 ղեցին ելնելու գուռը եղած ըլլայ .
 ըստ որում, ինչպէս յայանի կ'երեւի,
 հին ժամանակ այժմեան հաճարին վը-
 րայ ուրիշ եկեղեցի մի եւս կար, որ
 եօթներորդ գարուն մէջ գեռ կան-
 գուն կը կենար և բոլորակ ձեւ ունէր .
 Աշտասաներորդ գարուն մէջ յիշեալ
 եկեղեցին աւերակ մնացած ըլլալով,
 քաղքին պարիսպները նորագուելու
 գործածուեցան անոր քարերը :

Սուրբ Գերեզմանի տաճարը երկու
 քանալի ունի, որոնց մին Հայոց և միւսն
 Յունաց լուսարարին քով կը մնան :

Եկեղեցիէն գուրս ելած իդ պէս
 ձախ դին նեղ անցք մի կ'երեւի, եւ
 փոքր գուռ մի երկաթեայ, եւ մէջը
 անշուք խորշեր են ստորեկրկեայ՝ ե-
 րեք սեղանով, աւսակը Աափնայ
 ձեւքն է, որուն համար կ'ըսուի թէ
 Յիսուս գեռ շ'մատնուած Աափնայ
 հետ եկաւ աղօթելու, ուր և տափ-
 նապի մէջ մնալով արեան քրտունք հա-
 սեց իւր գէմքէն, եւ ուր տասց յա-

զօթե՛ն . « Հայր իմ , եթէ հնար է ,
անցցէ բաժակս այս յինէն » :

Գաւթի հարաւային աստիճաններէն վեր ելնելով , աջ կողմը խարխուղ պատով հիւսուած տեղ մի կայ որ Արաջացուոց է եւ մէջը գերեզման մի կայ կ'ըսեն , սակայն գերեզմանը այժմ չերեւիր :

Քիչ մ'առաջ երթալով Գէթսեմանի ձորին ուղղութեամբը՝ ձախ թեւին վրայ ճանապարհ է դէպ 'ի Ս . Համբարձման լեռը ելնելու , եւ անոր բերանը նոր պատով հիւսուած Զիթեանեաց պարտէզ մի կայ , եւ մէջը ութ ձիթեանի , որոնց բուները աւանդութեամբ Քրիստոսի ժամանակէն կը կարծուին , եւ Ողջանի ծառեր կը կոչուին ըստ սամկայ : Այս տեղը շատ տարի չէ , որ Հատինք իւրացուցին չորս գին հաստատուն պատ քաշելով , եւ հիմակ գեղեցիկ ծաղկանոց է , եւ ամեն ազգէ ոխտաւորք ներս կ'ընդունին , եւ երկաթեաց փոքր գուռ մը ունի արեւելեան հարաւակողմի ան-

կիւնը, Գանէն դուրս՝ դէպ յարեւելս՝
 ժայռ մի ցոյց կուտան գեանի վրայ,
 որոյ համար աւանդութեամբ կ'ըսուի
 թէ Փրկիչն մեր Յիսուս հաս սպասել
 տուաւ Պետրոսը, Յովհաննէսն ու Յա-
 կոբոսը, պատու իրելով անոնց որ ար-
 թուն մնան ու աղօթեն, ինքը քարնե-
 կէց մի տեղ հեռանալով խնդրեց իւր
 Հօրմէ որ չարչարանաց բաժակը զանց
 ընէ իրեն խմելու :

Երկուտասաներորդ դարուն մէջ Ե-
 կեղեցի մի կար այս տեղ յանուն Առա-
 քելոց ննջմանը :

Այս պարտիզին արեւելեան կողմի
 զատ ՚ի վեր գեաինը Ռուսք գնեցին և
 փառաւոր Եկեղեցի մի շինեցին իբ-
 բեւ դամբարան Կայսրու հւոյն Աղեք-
 սանդր Բ. ի :

Յիշեալ պարտիզին գրան հարաւաւ
 կողմը 15 մեզր հեռու սիւնի կտոր մի
 կը տեսնուի, եւ ասիկայ նշան է այն
 տեղւոյն՝ ուր Յուդա մասնութեան
 համբոյրը տուաւ Փրկչին :

Համբարձման լերան այցելութիւնը

ուրիշ աւուր թողլով, մենք դառնանք
 դէպ ՚ի քաղաքը Փրկչագունէն ներս
 մտնելու եւ ճանապարհին վրայ գրա-
 նուած նշանաւոր տեղուանքը աչքէ
 անցրնելու համար :

Ա. Ողբմո-թեան Գո-ուր : Յիշեալ ա-
 ւետարանական տեղերէն եւս դառնա-
 լով եւ Չիթենեաց սարախոյին պատին
 տակովք յառաջ գնալով, ձախ գին է
 Ս. Համբարձման ստորոտը եւ աջ գին
 Գէթսեմանի ձորը : Ասկէց երեսնիս
 դէպ ՚ի սուրբ քաղաքը դարձուցած
 ժամանակ կ'երեւի Ողբմո-թեան Գո-ուր,
 որ պատով հիւսուած է, եւ ունի կրկին
 կամար երկու սաքերու վրայ, որոնց
 ամեն մէկուն լայնութիւնն է 2 մեզր,
 ամեն մէկ կամար եւս 2 մեզր եւ 85 հա-
 բիւրորդամեզր լայնութիւն ունի, կա-
 մարներուն շքանակի դուրս ցցուած
 մասերն ալ տերեւաձեւ դարդարանք-
 ներով շքեղացուցած է : Այս գունէն
 մտաւ յաղթանակաւ Փրկիչն մեր Յի-
 սուս՝ Ծաղկազարդի կիւրակէի օրը :

Եւ կ'ըսուի թէ՛ Հերակլ կայսր՝

Կենաց Փայտը Պարսից գերութենէն
 ազատելով սոյն դռնէն ներս մտցուց,
 և ուսին վրայ շաղկած տարաւ Գողգո-
 թայի վրայ անկեց ՚ի տես հաւատա-
 ցելոց : Ս. Երուսաղէմ Մահմետակա-
 նաց ձեռն անցնելէն յետոյ, այս գու-
 աը պատով հիւսելցին սուտ գուշա-
 կութեան մի հաւատաւով, իբր թէ
 Պաանկ ազգը այս դռնէն կրկին ան-
 գամ ներս մտնելով պիտի տիրէ քա-
 ղաքին : Այս կողմը կը տեսնուի նաև
 Սողոմոնեան պարսպին մէկ մասը, որ
 յայտնի է ահագին մեծութեամբ քա-
 բերէն : Ասոնց մէջ մէկ քար մի կայ
 որ 6 մեզր երկայնութիւն, 2 մեզր
 լայնութիւն, և 1 մեզր բարձրութիւն
 ունի :

Բ. Տեառն էջօր Ս. Յիւրիայ զից բերը =
 ճանապարհն առաջ տանելով կամուր-
 ջի մի կը հանդիպինք, որ շինուած է
 Կերրուի ըսուած կերէշաբին վրայ : Ըստ
 աւանդութեան Լատինաց՝ Հրէայնէրը
 Յիսուսը բռնած ժամանակնին երբ հաս-
 հաւան սոյն կամուրջին վրայէն շանցը-

'նելու համար՝ հարաւային կողմէն վար
 Աեդրանի հեղեղատին մէջ ձգեցին զին-
 քը որ անկէ անցնեն, որոյ նշան՝ ինկած
 ակղը սաքերուն և ծունկը բներուն ակ-
 ղերը մնացին ժայռին վրայ⁽¹⁾։ Իսկ մե-
 րայինք աւանդութեամբ կ'ըսեն թէ
 Տեառն եղբայր Յակոբս առաքեալը
 Տաճարի աշտարակէն հոս գահաձիւժե-
 ցին Հրէայք, եւ թափիչները՝ որ ք-
 ւայք կ'ընելին ձորին մէջ, վրայ հաս-
 նելով իրենց թակերովը գլխուն զար-
 կին՝ երբ սուրբ Առաքեալը գեռ կը
 գոչէր. «Տէր թող սոցա, զի ոչ գի-
 անն զինչ գործ են » . Յայժմ—ո—րհ, Հոկտ .
 23 . և Դեկտ . 25 :

Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի
 ժամանակ խիստ աւեր ըլլալով սոյն
 կամուրջն՝ և վտանգաւոր անցուղար-
 ձից, 1728 ին մեծ սրատով մի ամբա-
 ցուց ու կամուրջը նորոգեց և բնդար-
 ձ սկեց . և այն ակղ գանուած սառ-

(1) Տեա Հաննէ, Պատ . Մ . Երուսաղեմի, էր . 255,
 անգեալ Դ Կ . Պոլեո 1807 :

նիճին բերանն ալ, որ երկիւղալի էր նեղցնել տալով ապահովեց բաւական աշխատութիւն կրելով. և կամուրջին քով գէպ ՚ի արեւելակողմն գանուած կէս արտավարի շափ արան ալ գնեց որ մինչեւ ցայսօր կայ և Հայոց վանքին է, որուն մէջ մի քանի ձիթենիի ծառեր կան :

Գ. Աբխաղճայ արշանը, կամուրջին գէպ յարեւելակողմն եւ հեղեղատին ձախ գին կը տեսնուի Աբխաղճայ արշանը կամ գերեզմանը, զոր Աբխաղճա՝ Գաւթի սրգին՝ ինքն իւր կենդանութեանը կանգնել աւաւ. Բ. Թագ. ԺԸ. 18 : Միաժայռ քարէ է, և մինչեւ ճնօար (սալխի) ժայռէն կարուած է. շորս կողմը գէպ ՚ի երեսները շորս սիւներով զարդարուած է եւ անոնց վրայ բոլորաձեւ տաշուած է ստամոնի ձեւով և ծայրը երկաթով սրացած, որ կը վերջանայ արմաւենիի փնջով մի : Ամեն մէկ երեսին վրայ մէյ մէկ պատուհան ունի, եւ ներսը լեցուած է խիճով զոր անցնող ու դարձող Հրէայք

կը նեանեն : Արձանին յատակն ալ մի
 և նոյն ժայռին մէջ փորուած է գեղե-
 ցիկ զարդերով , բայց հիմակ հողով
 ծածկուած լինելուն շերտեր : Աբխ-
 սոզանայ բուն գերեզմանը Յորգանա-
 նու արեւելեան կողմն է փոսի մէջ ,
 ուր տեղ նեանցին զինքը հօրը գէմ
 ապստամբու թիւն ըրած ժամանակը ս-
 պաննուելէն յետոյ . Բ . Թագ . ԺԸ . 17 :

Գ . Յովսէփովոս - ըսուած գերեզմանը :
 Աբխսոզանայ գերեզմանին կից արեւելե-
 ան կողմը կը տեսնուի Յովսէփովոս - ըս-
 ուած գերեզմանը , որ վիսափօր մեծ սյր
 մ' է , եւ դուռը գեանին մէջ գրեթէ
 թաղուած , որուն միայն վերին ծնօտը
 կը տեսնուի գեանին երեսին հաւա-
 սար : Այս շիրիմը հասարակօրէն կը
 կարծուի որ դատարկ եղած ըլլայ եւ
 ՚ի յիշատակ երևելի անձի մը՝ կամ նոյն
 Յովսափաթ թագաւորին կանգնուած .
 վասն զի ըստ Աստուածաշունչ սուրբ
 Գրոց՝ յիշեալ թագաւորը երեսա-
 ղեմի մէջ թաղուեցաւ . Գ . Թագ . ԻԲ . 51 :

Ե . Սուրբ Յովնէայ Այլը կամ Գե-

Բեղմանը : Աբխազոսկայ արձանէն 45 մեզր
 անդին դէպ ՚ի հարաւ՝ մահարձան մի
 կ'երեւի ժայռին մէջ փորուած . ուր
 պզտիկ գաւիթ մի կայ երկու սիւնե-
 րով և երկու կէս — մայթերով . որոնք
 նոյն ժայռէն յորինուած և մարդակով
 մի իրարու հետ միացուցած են՝ բաւոր
 մէկ ժայռէ : Այս մահարձանիս հա-
 մար քրիստոսն այք Ա. Յիւլիւս Այլլ կամ
 գեղեղմանն է կ'ըսեն . Մահմե ասկանք Տի-
 — անը — Պարսոն կը կոչեն . իսկ վրան եր-
 րայեցերէն վերառառ թիւն կայ . որու
 մէջ գրուած է Եղերայ շիրիմն ըլլալը :
 Յիսուս Քրիստոսէ քիչ ժամանակ ա-
 ռաջ շինուած կը կարծուի այս մա-
 հարձանս :

Առաքեալք երբ տեսան որ իրենց
 Տէրը գահիճներու ձեռք կապուած
 յանձնուեցաւ . իրենք թողուցին փա-
 խան . մէջերնէն ութը հարը գնացին
 տեղ մի պահուրանցան . որու վրայ
 ուրիշ անգամ պիտի խօսինք . իսկ Յա-
 կոբոս առաքեալ Փոքրը . եկաւ այս աշ-
 րին մէջ պահուեցաւ : Աւանդու-

Թեամբ կ'ըսուի թէ՛ մինչեւ Քրիստոսի
յարու թիւն առնելը հոս մնաց առանց
բերանը բան մի դնելու, և թէ Փրկիչն
մեր այս տեղ երեւեցաւ իրեն :

Յակոբոս առաքեալ Փոքրը՝ Մովսէսնի
և Յուդայի եղբայրն է, և Յիսուսի
Քրիստոսի հետ մօր քրոջ սրգիք են.
ասիկայ եղաւ Նրու սաղեմի առաջին
եպիսկոպոսը և Յիսուսի Քրիստոսի
փոխանորդը : Հրէայք նախանձելով և
Թշնամանելով և իրենց քահանայա-
պետէն գրգռեալ Տաճարի սարսափն
վար նեւեցին զինքը և հսն թափիչ-
ներու ձեռօք չարաչար հոգին աւան-
դելով այն մահարձանիս մէջ թաղուե-
ցաւ, ըստ սմանց յամի Փրկչին 62 :

Քրիստանէս թեան առջի դարուց
մէջ այն մահարձանիս վրայ մատուռ մի
կար, ուսկէ վար շիրիմը կ'իջնուէր
ժայռին մէջ փորուած աստիճանն երէն,
որոնք դեռ կը տեսնուին :

Զ. Զահարիայի գերեզմանը : Սուրբ Յա-
կոբայ շիրմին հարաւային կողմը կ'իջ-
նայ՝ անոր կից, Զահարիա որդոյ Բարա-

Քեայի գերեզմանը = Բոլորովին միակաուր
 ժայռէ քառակուսի կարուած եւ իւ-
 րաքանչիւր երեսները երկու կիսասիւ-
 նով զարդարուած է, որոնց ծնօաները
 պարզ արուեստիւ մի գէպ 'ի գուրս
 քուածել ցցուած են, և անկէ սկսե-
 լով գէպ 'ի վեր բրդածել ծածք ունի
 առանց կարանցնելու իւր քառակուսի
 ձեւը, գուռ չունի, և հաւանական է
 որ չորս բոլորը զիզուած Հրէից գե-
 րեզմաններուն մէջ աներեւութացած
 ըլլայ :

Զարարիա, Յովնադայ մեծ Քահա,
 նայապետի որդին, երբ տեսաւ որ ժո-
 դովու բոլր բոլոր կռապաշտութեան ե-
 տուէ ինկաւ, աստուածային նախան-
 ձով վառուած, գնաց Տաճարն ու իւ-
 րայելացիքը յորդորեց որ ճշմարիտ Աս-
 տուածը շքուան, բայց նոքա փոխա-
 նակ իրեն մտիկ ընելու, Տաճարին
 գաւթին մէջ զինքը քարկածեցին, ինչ-
 պէս որ կը կամենար Յովնա թագաւո-
 րը. Յիսուս Քրիստոսէ 864 տարի ա-
 ռաջ, Բ. Մնաց, ԻԴ. 20 - 22 :

Հոս վերջացնելով մեր Վրկրորդ
այցելութեան շրջանը, գառնանք յետ
և կամուրջին վրայէն անցնելով և Աեգ-
րոնի հեղեղաար ձախ կողմերնիս ձգե-
լով ելլենք գէպ 'ի վեր, բռնելով այն
ճանապարհը որ Փրկչադուռը կը տանի
և քաղաքին պարիսպը աջ գինիս կ'ը-
նայ: Ներս մտնելով դռնէն եւ միւս
կամարաբերնէն դուրս ելած ժամա-
նակնիս գէպ 'ի ձախ կողմի ճանքան
բռնենք, որ երկու փողոց գառնալէն
յետոյ ուղղակի Սուրբ Յակոբայ մեծ
վանուց հոյակապ դուռը կը տանի,
որու դիմացի պարտիզին մէջի եղած
չոճի ծառերը, որոնք բոլոր ընդար-
ձակ հրատարակը կը ծածկեն, աւելի
մեծ շքեղութիւն և գեղեցկութիւն
կ'ընծայեն տեղւոյն:

ԵՐՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Ս . Փրկիչ Եւ 'ի հարաւային շրջակայքն
Ս . Երուսաղէմի :

Առաւօտ մի նախաձաշ ընելէն յետոյ , երբ գեղեցիկ արեւ և մեղմ եղանակ կ'ընէ , բարեպաշտ ախաւաւրաց խումբը Փրկչի դռնէն դուրս կ'ելնէ Փրկչավանքը ախտ ընելու և սուրբ քաղաքի հարաւային շրջակայքն եղած նշանաւոր հին տեղուանքը այցելելու :

Փրկչագռնէն գէպ 'ի հարաւ 37 մեզր առաջ երթալով Հայոց Չիթենեաց պարտիզի արեւելեան ցանկապատին տակովք կայ հին սիւնի մի կտոր , որ առաջ կային նաեւ քանի մի ոտք առտիճաններ Հայոց հին տապանաքարերով շինուած : Այս տեղւոյն համար աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ՛ Առաքելներն երբ ամենօրհնեալ սուրբ Աստուածամօր վախճանէն յետոյ ա-

նոր մարմինը ճաղի մէջ դրած հաս հաւ
 սան : Հրէից խառն բաղմութենէ մի
 արգիլուեցան , որոնք ասելու թե ամբ
 զինեալ կ'ուզէին վար տապալել նորա
 սուրբ մարմինը , բայց անմիջապէս
 պատժուեցան , մէջերնին ամենէն
 յանգուզն եղողը որ քահանայ մի էր ,
 երբ ձեռքը դէպ ՚ի ճաղն երկնցուց ,
 որ վար ձգէ , ձեռքը դօսացաւ , և միւս
 ներն կուրացան : Սոյն պատժոյն վրայ
 սարսափելով զղջումի եկան և Առա-
 քելոց միջնորդութեամբ Աստուած
 շնորհեց անոնց առողջութիւնը , հաւ-
 լատացին ամենքն ալ ՚ի Քրիստոս եւ
 մկրտուեցան :

Յիշեալ աստիճաններէն ետ դառ-
 նալով դէպ ՚ի արեւմտեան փողոցը կը
 մտնենք , դարձեալ Հայոց Չիթենեաց
 պարտիզին պատին տակովը որ ձախ
 գին կ'իյնայ , 50 մեդր առաջ՝ տախտա-
 կեայ փոքր դուռ մի կ'երեւի որ յի-
 շեալ պարտիզին դուռն է , ասկէ ներս
 մտնելով պարտիզին մէջ տեղէն ուղ-
 ղակի 60 մեդր յառաջանալով՝ 8 առ-

տիճաններէ վար կ'իջնանք, և գիմաց-
նիս երկաթեայ փոքր գուռ մի կ'եղնէ,
այս է Հայոց Ս. Փրկչէ հին վանուց
գուռը: Ներս մանեղնուս եկեղեցւոյն
գաւթին է, որ եւ գերեզմանարան է
սուրբ Աթուոյս Պատրիարքայ, Եպիս-
կոպոսայ և վաստակաւոր Աարգապե-
տայ և Միաբանից, ինչպէս կը ցու-
ցընեն տապանաքարերը ⁽¹⁾: Պատրի-
արքացը բարձրկէկ շինուած են մար-
մարիոնով զարդարուած, ինչպէս կ'ե-
րեւին գոնէն ներս մանեղնուս ձախ
կողմի անկիււնը եւ գաւթին գիմացի
կողմի կամարներուն տակը: Այս ե-
կեղեցւոյ և վանքի տեղը, ինչպէս ա-
մեն ազգ կը վկայեն, Ապիստոսայ քա-
հանայապետին տունն է, ուր տեղ
Յիսուս Քրիստոսը մասնութենէն յե-
տոյ բերին եւ հոս հարցաքննութեան

(1) Թէ այն տապանաքարերու' եւ թէ անոց ու
Ս. Յակոբայ վանուց մէջ գտնուած զանազան տե-
տակ հին Խաչքարերու վրայ եղած յիշատակարաններն
տես գրքիս վերջը գրուած յաւելումին մէջ:

Ենթարկեցին քահանայապետին գի-
 մացն հանելով: Այս տեղ Պետրոս
 երեք անգամ ու բացաւ իւր Տէրը, և
 հինգշաբթի գիշերը դէպ ՚ի ուրբաթ
 լոյս՝ այս տանը մէջ անցուց Յիսուս
 հազարու մէկ նախատանայ համբերե-
 լով: Գաւթին արեւելեան կողմն է
 Եկեղեցւոյ դուռը, ուր մտնելով՝ սե-
 ղանին ձախ կողմը կողմնակի պզտիկ
 դուռ մի կայ և մէջը փոքրիկ սեղան մի
 պատարագ ամատոյց՝ ուր հազիւ երկու
 հոգի կը պարունակի, այս է Երկրորդ
 բանորը, ուր անցուց Փրկիչն մեր Յի-
 սուս այն մէկ գիշերը: Եկեղեցին որ
 առանց սեան սիրուն գիրք մի ունի,
 մէկ սեղան միայն կը ներկայացնէ, ու-
 բու վէմն է Յիսուսի Քրիստոսի սուրբ
 Գերեզմանի կափարիչ Աէմը, զոր Հը-
 բեշտակը վար շրջեց ու վրան նստաւ:
 Մատ. ԻԸ. 2: Սոյն քարը որ գրեթէ
 կէս բոլորակի ձեւ ունի, բոլոր սե-
 ղանը կը ծածկէ, և երեք տեղէն բաց
 թողուած է համբուրելու համար: Այս
 կափարիչ Աթմա վաւերականութիւնը

ուրիշ Քրիստոնեայ ազգերն եւս կը
հաստատեն :

Ս. Փրկչայ վանուց մէջ այժմ երեք
սեղան կայ պատարագամատոյց . դրսի
գաւթինը յանուն Ս. Չարչարանայ .
Եկեղեցւոյ աւագ Սեղանն յանուն Ս.
Փրկչի , ձախ կողմը դանուած փոքրիկ
մատրան երկրորդ բանաթի սեղանը՝ յա-
նուն Ս. Բանաթի . Աւագ Սեղանի ետե-
ւի կողմն է աւանդատունն կամ պա-
հարանը ուր կար յառաջագոյն սեղան
մի եւս . զոր վերջին շինութեանց ժա-
մանակ վերցնել հարկ եղաւ :

Յիշեալ վանքին գոյութիւնը մինչև
քրիստոնէութեան առաջին դարը կ'ել-
նէ , եւ Հայոց սեփհական ստացուածք
եղած է իւր հիմնարկութենէն ՚ի վեր :
Սուրբ քաղաքը Արաբացւոյ ձեռք անց-
նելէն յետոյ բաւական նեղութիւն
կրած են սուրբ Բանաթին ծառայող մի-
աբանք , եւ բաւական ժամանակ լը-
քեալ թողուցուած է բանաւոր մար-
դոց ձեռք : Չորեքտասաներորդ գա-
րուն մէջ , Յովհաննու Արժիշեցւոյ ա-

շակերտ՝ Կարապետ անուն Վարդապետ մի, Տասյ գաւառէն յԵրուսաղէմ ուխտի գալով, և տեսնելով յիշեալ վանքը զոր Արաբացիք Հայոց ձեռքէն յախշտակելով արտա կամ խան շինած են, վշտալից օրտով Եգիպտոս կ'իջնայ և 4000 դահեկանի կրկին անգամ ծախու կ'առնու Սուլթանէն, և վերագառնալով Եկեղեցին կը նորոգէ, յորում էր կ'ըսէ Կափարիչ վէմը: Զկնի այնորիկ հետզհետէ սուրբ Աթոսոյս Պատրիարքունք պէտք եղած նորոգութիւններն ըրած, և պարիսպն աւելի բարձրացուցած են Միօնցւոց յարձակումներէն ազատ մնալու համար: Աւերջին նորոգութիւններն եղան Արապիս Պատրիարքի օրով 1848 ին գաւթին մէջ եղած սեղանը նորոգեցաւ եւ արեւմտեան կամարներն ու սենեակները շինուեցան:

Բայց 1873 ին ձմերան խառութեանէն արեւելեան պարիսպը բոլորովին կործանեցաւ որոյ վերաշինութիւնը զանազան պատճառներով մնաց մինչև.

1889, որ ատեն Ս. Աթոռոյս Նորնե-
տիր Ամեն, Տ. Յարութիւն Ս. Պատ-
րխարքը Պօլսէն հետք բերելով նոր-
գութիւնն արտօնող Ապստեբական հը-
րովարտակը՝ մի և նոյն թուին եղաւ պա-
րապի շինութիւնն ՚ի հիմանց եւ մի և
նոյն կողմը երկրորդ յարկին մէջ եր-
կու սենեակներ շինուեցան, հարա-
ւային նոր պաան եւս մինչեւ կէսը
չարունակուեցաւ ՚ի ներքուստ կրկին
կամարներով, և մաս մի եւս նոյն պա-
տին սեղանի շարունակութեամբ հի-
մեր գրուեցան, սեղանի ետեւի խա-
խուտ սենեակները վերցուեցան և ե-
կեղեցւոյ արեւելեան պատը հաստա-
տելու համար իրբեւ յենարան հիմեր
ձգուեցան սէթ մի ձեւացնելով, ուր
դեանդուեցան նշխարք երկու ննջեցե-
լոց, որք քանդուած պահարան սե-
նեակի պատերուն տակ շինուած եր-
կու գերեզմաններէն ելան:

Վանքի գանէն գուրս ելնելով՝
պարտիզին հարաւային կողմը գանը-
ւած տախտակեայ փոքրիկ գանէն Յոտք

աստիճանաւ գերեզմանատուներ կը
 մանուխ : Սոյն գերեզմանատուներ , որ
 Միօն լերան վրայ է , երեք ազգաց կը
 վերաբերի որոշեալ սահմաններովն ,
 Հայոց , Յունաց և Լատինաց . մեծ մասը
 Հայոց է : Լատինաց գերեզմանատուներ
 նոր պատու ըստնուած է , և բաց ՚ի
 հիւսիսային կողմէն ուր ճանապարհ
 կայ , միւս երեք կողմէն Մեր գերեզ-
 մանատան մէջ մտած է , և յայտնի կ'ե-
 րեւի որ սկիզբը բոլոր մէկ գերեզմա-
 նատուն եղած է Հայոց ազգին սեփ-
 հական , ու յետոյ մէկ փոքր մասը Լա-
 տինաց տրուած , ինչպէս կը վկայեն
 սուրբ Աթոռոյս հին Յիշատակագրե-
 րը , 1866ին Լատինք երբ իրենց գե-
 րեզմանատուներ շրջապատեցին , բանու-
 թեամբ Մեր գերեզմանատան մէջ եր-
 կու դուռ թողուցին , որուն համար
 թէև Բարձրագոյն Դրան բողոքած էր
 սուրբ Աթոռոյս վարչութիւնը , բայց
 և այնպէս սոյն խնդիրը դեռ վէճի
 տակ մնացած էր ⁽¹⁾ :

(1) Տե՛ս ինք ՚ի Ս . Տեղեաց , տպեալ Երուսաղէմ 1871 :

1892 ին տեղական Կառավարութեան միջոցաւ երկից ազգաց մէջ համաձայնութիւն գոյանալով՝ մեր և Յունաց Գերեզմանատները եւս շրջապատեցան, մէջտեղը ճանապարհ ձգգուելով Լատինք իրենց մեր Գերեզմանատան վրայ բացուող երկու դռները հիւսեցին մեր կողմէն եղած մասնաւոր փոխարինութեամբ :

Ամերիկացւոց գերեզմանատան հարաւակողմը պղախկ գետին մի կը տեսնուի, որ սուրբ Աստուածածնի տանը տեղն է, ուր Յիսուսի Քրիստոսի մահ հաւանէն յետոյ կը բնակէր Ս. Յովհաննէս Առաքելոյն հետ, և ինքն ալ այս տեղ վախճանեցաւ, Գեռ քանի մի խոշոր քարեր կը տեսնուին, որոնք աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ նոյն տան հնութեան կը վերաբերին : Յոյնք այս տեղւոյն չոր պատին քով Պենակէկոստէի օրը աղօթելու կուգան և ժամերգութիւն կը կատարեն, ըստ սրում իրենց գերեզմանատան կից է :

Բ. Սոբի Սիօն Էրնապոն : Յիշեալ

գեանի արեւելեան գին իրար անցած
 աներու կոյա մի կը նշմարուի գմբե-
 թաւոր եւ միւսի մի եւս ունի . Հայք
 այն տեղը Ս . Սիժն կը կոչեն , Մահմե-
 տականք՝ Նէպի — Տալ — ք , եւ Լատինք
 Ընթիւնք քեղ : Երկու դուռ ունի , մին
 արեւմտակողմը՝ եւ միւսն հիւսիսա-
 կողմը , այս դռնէն ներս կը մտնեն այ-
 ցելութեան գացող ուխտաւորք : Մահ-
 մետական Միժնցիք հոս յատուկ տեղ
 մի ցոյց կը տան ուխտ ընելու , ուր
 մտնելու համար նախ ախտի մի մէջէն
 պէտք է անցնիլ , յետոյ աստիճաննե-
 րէ վեր քարայտակ պղտիկ գաւթի
 մի վրայ կ'ելնուի , եւ հոն ձախակող-
 մեան դռնէն հին եկեղեցոյ մէջ կը
 մտնուի , որ հիմայ մզկիթ է , եւ կա-
 ռուցեալ է այն վերնատան տեղւոյն
 վրայ , ուր Յիսուս Քրիստոս իւր Առա-
 քելոց հետ զառկական գառը կերաւ ,
 սուրբ Հաղորդութեան խորհուրդը կա-
 տարեց , Աշակերտաց սաքերը լուաց ,
 եւ թացեալ պատառը Յուդայի տա-
 լով՝ յայանեց թէ անոր ձեռք պիտի

մատնութիւն և Պետրոս առաքելայն Չինքն
 պիտի ուրանայ . վերջապէս այս տեղ
 խստացաւ անոնց Սուրբ Հոգին զըր-
 կելու : Երկու անգամ այս տեղ՝ Վեր-
 նաստան մէջ՝ իւր Աշակերտներուն ե-
 րեւեցաւ . երկրորդ անգամուն իւր
 կողք բանալով Թու մա առաքելայն մա-
 տովք շոշափել տուաւ ըսելով . « Բեր
 զձեռնքս եւ մխեա ՚ի կողքս իմ , և մի
 լինիր անհաւատ՝ այլ հաւատացեալ » :
 Յիսուսի Քրիստոսի համբարձմանէն
 յետոյ Հոգին Սուրբ այս տեղ իջաւ
 Առաքելոց վրայ :

Քրիստոնէութիւնը ծաղկած մա-
 մանակէն ՚ի վեր այս սուրբ Տեղւոյն
 վրայ եկեղեցի շինուած էր . և մինչեւ
 վերաստաներորդ դար Քրիստոնէից
 ձեռքը մնացած և երեւելի ուխտատե-
 ղի եղած էր . իսկ 1554 Թուակառնին
 Մահմետական Շէյխ մը տիրեց սոյն
 տեղւոյն և բնակութիւն հաստատեց
 անդ , սր մինչեւ հիմայ նորա սերուն-
 դը բազմանալով կը բնակին , և որոնք
 Սիօնցիք կը կոչուին , և գրամական փոք-

րիկ պարգևս մի ընդունելով ախտա-
ւորներէ՝ ցոյց կուտան անոնց Վեր-
նասան տեղը, որ ինչպէս տեսանք,
այժմ անշուք սրահ մի է:

Միօնցիք կը հաւատան թէ Գաւթի
և Սողոմոնի գերեզմաններն այս տեղ
են, և ներքնասեւեակ մի ցոյց կուտան
զանոնք պարունակող, բայց ներս մըա-
նելու ոչ այլոց կը թողուն և ոչ իրենք
կը մանեն. և այս պատճառաւ բոլոր
տեղւոյն Նեպի—Տալուս անունը կը տան:
Բողո՛ւմ Ժամանակէ ՚ի վեր է Ս. Միօնի
հարաւային և հիւսիսային արևելեալ
կողմը բաւական նոր շէնքերով ընդար-
ձակեցին, հիւսիսային արևելեան կող-
մի նոր շէնքերը մինչեւ մեր Փրկչա-
վանքի հարաւային պատը կը հասնին,
նեղ ճանապարհ մի միայն երկուսին
մէջտեղը մնալով:

Գ. Պեպրոս Առաքելոյն այլը: Այս ճա-
նապարհէն ետ դառնալով գէպ ՚ի
Փրկչագուռը, և անկէ աջ կողմի ճա-
նապարհը շեղելով պարսպի պատին
տակովը, մանենք աջ կողմերնիս եկած

առաջին ճանապարհը որ քարակոյտ և
 անհարթ շաւիղ մի է, եւ անկէ 200
 մեդրի չափ յառաջ երթալով դէպ 'ի
 հարաւ՝ ծակ տեղ մի դիմացնիս կ'եննէ
 Սողամօնի ջրացքին մէջ, անկէց ալ դէպ
 յարեւելք վար իջնելով և 100 մեդր
 եւս քալելով Պեարոս առաջելն այլը կը
 հասնինք, որ Սիօն լեռան հարաւային
 արեւելեան ստորստին վրայ է՝ ճանա-
 պարհին ձախակողմը և 10 մեդր դէպ
 'ի ներս: Պեարոս առաքեալ իւր Տէրն
 ուրանալէն յետոյ հաւուն խօսիլը ի-
 մանալով՝ յիշեց Յիսուսի Քրիստոսի
 կանխատացու թիւնը, և իւր յանցանքը
 ճանաչելով՝ եկաւ այս տեղ իւր մեղքը
 ողբալու: Այրին բերանը բաւական
 ընդարձակ է ու դէպ յարեւելք կը
 նայի: Այս տեղ Արշակունեաց տե-
 րութեան ժամանակէն փոքրիկ վանք
 և եկեղեցի ունէին Հայք և կը կոչուէր -
 «Վանք հառաչանաց Պեարոսի», եւ
 մինչև երկրապատաներորդ դարուն մէջ
 եկեղեցին կը մնար:

Գ. Սելւանայ աշէի-ըը: Ասկէ կրկին

եա դառնանք մինչեւ Փրկչադրան կողմը եւ պարագին տակալը սովորական ճանապարհաւ առաջ երթանք քաղաքին Աղբիւսաց ըսուած դուռը զոր Արաբացիք Պաղ-էլ-Մաշարայէ կը կոչեն, եւ անկէ դէպ ՚ի Սելովամայ աղբիւրը երթալու շաւիղը բռնելով իջնենք, եւ ասկէ սկսելով շարունակենք մեր այցելութիւնը զոր Երկրորդ այցելութեան մէջ թողուցինք :

Զորին արեւմտեան կողմը կ'իջնայ Սելվամայ աղբիւրը որ դէպ ՚ի արեւելք կը նայի, ուր է համանուն գիւղն, որուն հարաւային արեւելեան կողմը՝ մզկիթ կարծուած հին շէնքի մը աւերակները կ'երեւին :

Սելվամայ աղբիւրը զոր Արաբացիք Այն - Սըրտի - Մերէէճ⁽¹⁾ կ'անուանեն, Ութու ըսուած բլուրին ստորտար շինուած է. 17 սաք աստիճաններէ վար կ'իջնուի, ուր պզտիկ եւ տախարակ տեղ մի կայ, անկէ դարձեալ 15 սաք

(1) Մարիամայ տիրուհւոյ (Աստուածածնի) աղբիւրը կը նշանակէ :

վար իջնելով ջրիև մօտ կը հասնուի :
 Չբին հասանքը անկանոն է , ժամանակ
 կայ որ օրուան մէջ կը դադրի յետոյ
 նորէն կ'ըսկսի , համը աղի է՝ շխտուիր ,
 բայց ամառը մեծ օգուտ կ'ընէ քաղա-
 բին՝ ջրերուն նուազած ժամանակը :
 Աւազանը՝ ժայռին մէջ փորուած սրբ-
 անկ խուցի մը մուտքը շինուած է , և
 այս խուցին մէջէն է ջրանցքը , որու
 միջին լայնութիւնն է 63 հարիւրո-
 դամեզր և բարձրութիւնը անզ անզ
 մինչեւ 4 մեզր և քիչ մը աւելի : Երկ-
 րորդ աստիճաններու վրան հեռուէն
 կամարով ծածկուած է :

Ե. Յո-Տայի կախած ծառին պէլը :
 Չաքարիա մարգարէի գերեզմանէն
 դէպ'ի հարաւ 100 մեզր հեռու , Յու-
 դայի Սկարխովտացւոյ կախուած ծա-
 ռին անդն է՝ ըստ աւանդութեան . հոս
 է եւ Հրէից գերեզմանատունը , ուր
 անսնելու արժանաւոր բան մի չ'կայ ,
 բաւական է հեռուանց ակնարկ մի
 նետել , և անիրաւ մատնութեան ա-
 ղետալի վախճանը խորհրդածել :

2. Գայլ-իշխ-իւն լէւ . Գարձեալ
 Չաքարիայի գերեզմանէն սկսելով ,
 363 մեզք գէսլ ՚ի հարաւ ձախ թեւի
 վրայ , Արաբացի գիւղակահանաց գիւղ մի
 կը տեսնուի Սելվամ անուամբ . ինչպէս
 քիչ մը առաջ յիշեցինք . այս գիւղը Գայ-
 լ-իշխ-իւն լէրան⁽¹⁾ ստորոտը շինուած է .
 Այս լէրան Գայլ-իշխ-իւն ըսուելուն
 պատճառը այն է որ . Սողոմոն Եգիպ-
 տոսէն իրեն համար բերել առած կաւ-
 պաշտ կանանց համար . այս տեղ կաոց
 տաճարներ կառուցանելով՝ Ժողովուր-
 զը իւր վրայ գայթակղեցուց . Գ. Թագ .
 ԺԱ. 8 : Գ. Թագ . ԻԳ. 13 : Այս տաճար-
 ներէն մին գեռ կանգուն կը կենաց
 գիւղին քով , և անոր հիւսիսային կող-
 մը սրածայր Ժայռի մի վրայ՝ միակտուր
 քարէ քառակուսի՝ Ժայռին մէջ փռ-
 րուած գեղին գունով , և պղտիկ դուռ
 մի ունի Անդրանի ձորին վրայ : Չար-
 տարապետական զարգերէ զուրկ չէ
 դրսի կողմէն , իսկ ներսի կողմէն՝ ա-

⁽¹⁾ Լէառն Մոսաթայ , որ Թարգմանի լէառն
 պղծութեան կամ ապականութեան . Գ. Թագ . ԻԳ. 13 :

բեւեռեան ու հիւսիսային երեսները պատահանի նման երկու խորշեր ունի և առաստաղն ալ իշու կանրկի ձեւով է :

Է . Արհո-նի պարտէզ եւ ջրի ա-աղան : Անցնինք յառաջ Կեդրոնի ձորին միւս կողմէն և Սելովամայ աղբիւրի առջեւ էն զոր արդէն տեսանք , աջ կողմերնիս է Ուխտ ըսուած բլուրը , ձախ կողմերնիս Արհո-նի Պարտէզը : 300 մեդրի չափ հեռուն՝ Ճանապարհին վրայ ջրի ա-աղան մի կը հանդիպի աւերեալ , հասկուգայ կը թափի Սելովամայ աղբիւրի ջուրը՝ ապառաժի մէջ փարուած սառերերկրեայ ջրբուխէ մի անցնելով : Գիւղի Ծէլլահ կանայք այս աւազանին մէջ կը լուան իրենց կտաւեղէնները , եւ քաղաքին պահապան զօրքերը ասկէ կուգան ջուր առնելու : Ասոր շորս գին գեամներ պատկած կ'երեւին նշանաւոր շէնքի մը աւերակները , որ հաւանահանարար մեծ աղբիւրի մի մնացորդ նիւթեր եղած պիտի ըլլան , որ Գ . Եզրասի մէջ կը կարդանք . Թ . 14 : Այս աւազանին ջրովը կ'ստուգին Սելովամայ պար-

տէ գնեքը , այն է Ս. Գրոց Պարսէզ ար-
 քունի ըսածը . Դ. Թ. 4. Եւ. 4. Երեմ. 1. Թ. 4.
 Զրի աւագանը Ռփալ բլուրի հարաւա-
 յին արեւելեան ծայրը կ'իջնայ :

Ը. Սողոմոնի լէճը : Ա. յա աւագանէն
 4-5 մեզը գէպ 'ի հարաւային արեւ-
 մտակողմը կը տեսնուի Սողոմոնի լէճը .
 զոր Յովսէփ Փլաքիանոս կը յիշատակէ ,
 որուն մէկ մասը ժայռին մէջ փորուած
 է , և հիմակ բանջարեղինաց պարտէզ
 ըրած են :

Թ. Սելւադայ աւագանը : Վերջիշեալ
 աւագանէն 83 մեզը գէպ 'ի յարեւ-
 մուտք է Սելւադայ աւագանը . Ռփալի հա-
 րաւային արեւմտեան մասին Դիրբէնի
 ձորին գէպ 'ի ծայրը ձախ կողման վրայ
 շինուած . յիշեալ ձորը Ռփալ բլրին
 եւ Սիօն լեռան մէջտեղէն անցնելով
 Յովսափաոայ ձորին հետ կը միանայ :
 Ա. յա աւագանին համար է որ ըսու-
 Փրկիչն մեր Յիսուս 'ի ծնէ կոյրին , Թէ
 գնա՛ Սելւադայ աւագանին ջրովը աչ-
 քերդ լուա՛ որ տեսնես . Յով. Թ. 1-7 :
 Հին ժամանակ այս տեղ եկեղեցի կար

և աւագանք անոր մէջ առնուած էր ,
 և երկուքի բաժնուած , մին այր մար-
 դոց՝ և միւսը կանանց համար որոնք
 իրենց ցաւոց բժշկութիւն գտնելու
 համար լուսացուելու կուգային : Ար-
 կտասաններորդ դարուն մէջ գեռ ե-
 կեղեցւոյն կամարներն ու սիւները
 կեցած էին , և շատ հաւանաւհան է որ
 Հայոց 70 եկեղեցեաց մին եղած ըլլայ ,
 որոնց կարգին մէջ կը յիշուի թէ շորս
 վանք կան Սելավամայ կողմը :

Այս աւագանք 15 մեդր երկայնու-
 թիւն և 4 մեդր միջին լայնութիւն և
 5 մեդր բարձրութիւն ունի : Արեւե-
 լեան պատին մէջ գեռ քանի մը սիւ-
 ներու բեկորներ կը տեսնուին :

Ոփալի բլուրը և Միճնի մէկ մասը
 որու գիմացը կը գտնուինք , հին Երու-
 սաղեմի պարսպին մէջն էին . Յովա-
 թամ թագաւորը Ոփալի պարսպին վը-
 րայ շինութիւններ ըրած է . Բ . Մնաց .
 Իէ . 3 :

Ժ . Եսայի մարգարէի «լոյսն Գեղը» Աս-
 կէ 130 մեդր անդին գետնէն բարձ-

բացած ու քարերով ամրացուցած
տեղ մի կը տեսնուի Մողութների լճին
հարաւ այն արեւելակողմը, եւ վրան
ԹԹի ծառ մի կայ բաւական հին, ա-
ւանդութեամբ կ'ըսուի Թէ Եսայի
մարգարէն հոս սղոցեցաւ Մանասէ
Թագաւորին հրամանաւ, եւ այն տեղ-
ուանքը Թաղուեցաւ:

ԺԱ. Յօբայ հոր = 400 մեղրաչափ
նախ դէպ 'ի հարաւ, յետոյ դէպ յա-
րեւելք յառաջ երթալով երկու շէնք
կը հանդիպին այն տեղ ուր պարտէզ-
ները կը վերջանան = Այս շէնքերուն
մէկը Վահմեասականաց աղօթատեղի
է, որու քով ջրի տաշա մի կայ, եւ
միւսը հորի մի վրայ խարխուտ շին-
ուած մի է, զոր Արաբացիք Պէյ-էյո-ղ
կը կոչեն, այն է Յօբայ հոր, զոր ու-
միկը սովորաբար Աբբայ-հոր կ'անուա-
նեն, Հասարակօրէն կը կարծուի Թէ
Հասգելի աղբիւր ըսածն այս է, Յու-
դայի և Բենիամինի ցեղին սահմանա-
դրեայն վրայ շինուած. Յէ. ժե. 7. -
ժԸ. 16 = Բ. Թագ. ժէ. 17.

Սոյն հորին մէջ, ինչպէս կը կարծուի, Իսրայելացիք Քաթեւոն գերի երթալէն առաջ Երեմիա մարգարէի հրամանաւ Տաճարի նաւիրական հուրը պահեցին : Գերութենէ դառնալէն յետոյ Նեեմի՝ հուրը պահող քահանայից որդիքը զրկեց որ երթան զայն փնտռեն, բայց անոնք թանձրացած ջուր միայն գտան հոն : Այն ժամաւ նաև Նեեմի հրամայեց որ այն ջրէն առնուեն եւ փայտերուն ու զոհերուն վրայ ջանեն, այն միջոցին երբ արեւն ամպերուն մէջէն դուրս ելնելով անոր վրան փայլեցաւ, յանկարծ կրակ մի բռնկեց, որով նաւիրական հուր ըլլալը յայտնուեցաւ. Բ. Մակ. Ա. 19-22 :

Այս ջրհորը 29 մեզր խորութիւն ունի, և խիստ մեծ քարերով շինուած է, որով անոր հնութիւնը կ'իմացուի. կենդանի ջուր է, որ նոյն հորին տակէն կ'անցնի կ'երթայ, բայց ուր երթալը մարգ չգիտեր. երբ սաստիկ անձրեւներ տեղալու ըլլան, ջուրն այնքան կ'ածի, մինչեւ բերնէն դուրս

հասելով առաւել մի կը կազմէ և բաւական օրեր կը տեւէ . մինչեւ մէկ ամիս շարունակ հասկը տեսնուած է : Եւ այս յորդուծիւնը բնակչաց բով հնձոց առատութեան նշան է , և մեծ սերտութեան տօն կը կատարուի Աեդրանի ձորին մէջ Գօրայ—հարին բոլորափքը , ցորչափ որ տեւէ անոր յորդուծիւնը : Զրին համը Սելավանայ աղբիւրին պէս աղի չէ , կրնայ խմելու գործածուիլ :

ԺԲ . Ուստի շոշոն : Գօրայ—հարէն եւս դառնալով իբր 150 մեզր ճանապարհ , աջ կողմէրնիս թողլով Աեդրանի ձորը և Սելավանայ պարտէզները , մտնենք այն նեղ ճանապարհը որ կիրճի մի աջ կողմը կը հանէ արեւմտէն գէպ յարեւելք : Այս խոր կիրճը Ենանի որդւոյն ձորն է , զոր տեղացիք այժմ Ուստի—էլ—Բողաղ կամ Ուստի—Շոշոն կը կոչեն , որ Գուգայի ցեղի սահմանը՝ Բենիամինի ցեղէն կը դաւտէր : Այս ձորին մէջ Իսրայելացիք կը պաշտէին Մողոք ըսուած կուսքը ,

որուն մինչեւ անգամ մարդիկ կը զս-
հէին : Յուդայի Մանասէ թագաւորը
իւր զաւակները սոյն Մողորայ կրակէն
անցուց . Յ . Մնայ . 19 . 6 :

Այս ձորը՝ ձոր Գեհանի կամ Կո-
տորածի ալ կոչուած է՝ Իսրայելացւոց
այն տեղ կռապաշտութեան հետեւեւել-
նուն պատճառաւ . Երեմ . Է . 31 - 32 :
Եւ Երեմիա մարգարէն՝ Աստուծոյ հը-
րամանաւ , հողէ թրծած աման մի
բերելով , ծերունեաց և քահանայից
հետ մէկ տեղ , սոյն ձորին մէջ զարկաւ
գետինը խորտակեց՝ ըսելով . « Այս
պէս , կ'ըսէ զօրութեանց Տէրը , այս
խեցեղէն ամանը ինչպէս որ խորտա-
կեցաւ , այնպէս պիտի ջախջախեմ այս
ժողովուրդը և այս քաղաքը , և ալ չպի-
տի բժշկուի » . Երեմ . ԺԹ . 11 - 14 :

Յիշեալ ձորին ձախ կողմին վրայ
եղած փորուածոց աստիճաններէն վեր
ելնելով , ընդարձակ գերեզմանոց մի
կը տեսնուի , որ հաւանականաբար հին
Տալփէթն եղած պիտի ըլլայ , ուր կ'ե-
րեւին ժայռին մէջ փորուած գերեզ-

մաններ : Նին ժամանակ մինչեւ երկու-
տասաներորդ դարը ճգնաւորներու բը-
նակարան եղած են , և տակաւին նշա-
նագիրներ կը տեսնուին ոմանց վրայ :

ԺԳ. Առաջելոց առանձնարանը : 150 մեդ-
բաչափ տեղ քաղելով և քարածայռի
վրայ փորուած աստիճաններէ վեր ել-
նելով , ձախ կողմը ժայռին մէջ փո-
րուած շէնք մի կ'երեւի ութ ճակա-
տասիւնով և չրթուելով զարգարուած ,
նայնպէս երկու կողմ խաղող , երկու
պսակ եւ չորս վարդ , որոնք իրարմէ
երկու բարակ գաւազանաձեւ զար-
դով բաժնուած են : Արտաքին սեն-
եակը մեծ մասամբ աւերած է , Այս
շէնքը Առաջելոց առանձնարանը կը կոչուի ,
վասն զի՝ ըստ աւանդութեան՝ Յիսուս
Քրիստոս Չիթենեաց պարտիզին մէջ
բռնուելէն յետոյ , Առաքեալներէն
7 կամ 8 հոգին հաս եկան առանձնա-
ցան : Անեա մեծ քահանայապետին
համար այս տեղ թաղուեցաւ կ'ըսուի :
Յետոյ Ոստիրիոս անապատականը աստ-
բնակելու եկաւ , ուր ժամանակէ մի

յետոյ՝ պղտիկ մատուռ մի եւս շինուեցաւ, ինչպէս ցոյց կուտան նրկարներու մնացորդները : Մէջք գերեզմանական խորշեր գեա կ'երեւին, սմանք բարձրիկի նստարանի ձեւով ու կամարով մի յատկացած :

ԺԴ. Ալիշումա կամ Ջառնէր : Առաքելոց առանձնացած տեղւոյն կից է արեւմտեան կողմէն Ալիշուման կամ Ս. Աւետարանին մէջ Ագարակ արեան քամ տեղը, ուր կ'երնուի 4 մեզր բարձրութեամբ ժայռի մի վրայէ անցնելով, այս գետինը Յուդային ետ գարձուցած երեսուն արծաթով գնեցին Քահանայապետք՝ օտարաց գերեզմանատուն ընելու համար : Մատթ. Ի. 1-8 : Գործ. Ա. 19 : Գշխոյն Հեղինէ պարիսպով պատած էր սոյն տեղը, որու մէջ կ'երեւի Հայոց Ջառնէրը ⁽¹⁾, որ

(1) Շառնէլ (charnel), նշանակութիւնն է «Գիտակիր, ուր թաղեալ են մարմինքս, տես ի Քառարանն Անգղիարէն : Արով հաւատատեալ կը մակարեբի թէ՛ Քաղաքաց ժամանակը այս տեղւոյս անուէն՝ որ է Ակեղղամայ, Ագարակն բրախի, կամ Արեան : Գե-

Հաննէ Պատմագիր եւս Հեղինէի շէնքը ըլլալ կը կարծէ . գեանափոք տեղ մի է առանձին գոնով, որ հիմակ գեանինն տակ ծածկած եւ պատով հիւսուած է, ինչպէս ներսի կողմէն կ'երեւի . ստորին մասը ժայռին մէջ փորուած է . պատերը խիստ հին են եւ վրան խաչաձեւ գմբէթ ունի՝ ութ տեղաց ծակեր բացուած . ուսկէ մեռեալները վար կ'իջեցնէին : Բայր շէնքը 20 մեղրաչափ երկայնութիւն և 12 լայնութիւն ունի : Ինչպէս ըսինք, այս շէնքը Հայոց սեփհական է և տարուէ տարի գեանին Իճարէն մինչեւ ցարգ կը վճարուի :

1736 Թուականին ՚ի Բրուսիա արդուած Dappers Palaest. անուն գրքի մը մէջ, եր. 421, յիշեալ Հայոց Չառների

ընդմանն ասարցոյ : ահաստարակ կը կոչուեր Շառնէլ . որ ինչպէս նաև տեղացի Արարացի Քրիստոնեայք՝ մինչեւ ցայժմ կը կոչեն այս տեղս Շառնէն . յորմէ աննելով մենք եւս կը վերածայնեմք ճառներ եւ կամ Չառներ : Սակայն աւելի ճիշդ է « Շառնէլ » կոչել նայն տեղի անունն :

մասին հետևեալ անդեկաթիւնն կայ ,
 որոյ թարգմանութիւնը արժան կը
 համարիմք յառաջ բերել . « Ագարակն
 « Ահեղգամայ կամ գերեզմանատունն
 « ուխտաւորաց՝ Սիօն լեռան հարաւա-
 « կողմն , Գեհանի ձորոյն վերի կողմն է ,
 « ցամաք բլուրի եւ քառաժայռ լե-
 « րանց մէջ անդ , որ հին ժամանակնե-
 « րէն ՚ի վեր փոքրիկ կտոր գետին մ'է ,
 « եւ որ Հրէայները յԵրուսաղէմ մեռ-
 « նող օտարաց գերեզմանատուն ընե-
 « լու համար Բրուտէն գնեցին 30 Ար-
 « ծաթի , զոր մասնիչն Յուգայ եւ
 « դարձուց . Մատ . Իէ . 3-8 : Գործ . Ա . 19 =
 « Ներկայ ժամանակին մէջ (1736) սոյն
 « անդու սոյն կը տիրեն Հայերը՝ որք Մահ-
 « մետականնէրէն գնած են յասկա-
 « պէս գերեզմանատուն ընելու հա-
 « մար : Սոյն անդու սոյն կեդրոնը քառան-
 « կիւնի կամարակապ շէնք մի կայ կա-
 « ուսցեալ , 40 սանաչափ երկարու-
 « թեամբ եւ լայնութեամբ , առատա-
 « ղէն 4 եւ կամ 5 լուսամուտներ ունի ,
 « յորմէ չուանաւ կ'իջեցնեն Հայերը

“ Յերուսաղէմ մեռնող Հայ ուխտա,
 “ Լորաց մարմիններն, բայց առանձին
 “ գուռ մի եւս ունի յորմէ մանելով,
 “ ննջեցելոյն մարմինն՝ առանց թաղե-
 “ լաւ, կարգաւ՝ քով քովի՝ գեանի վրայ
 “ կը դնեն և այնպէս կը մնայ գեանին
 “ երեսը, ՚ի վերայ այսր ամենայնի,
 “ քանի մ' օրէն զկնի ննջեցելոց մար-
 “ մինները կը շորանան առանց հասե-
 “ լոյ ” :

Մարինոս Առաին պատմագիրն ալ
 այս տեղւոյն համար կ'ըսէ թէ քսան
 և չորս ժամէն մոտիք կը դարձնէ դի-
 աղին՝ եթէ հողի մէջ թաղուելու լինի :
 Ար պատմուի թէ կ'ըսէ՝ Գշխայն Հե-
 ղինէ, այս հողէն նաւով Հռովմ տա-
 րաւ, և Առաիկան լերան մօտ լեցնել
 տալով գերեզմանաառն ըրաւ, ուր
 թաղուած մեռեալներուն մարմինն Չէ
 ժամէն հող կը լինին, մնալով միայն
 սակորներն :

ԺԵ. Չար Իրհրդի ԼԵՐ : Եարունա-
 կելով ճանապարհը ձորին եղբբով,
 որ երթալով իւր խորութիւնը կը կտր-

սընցնէ, աջ դիմ եղած ճանապարհին
 վրայէն ձորին միւս եզերքը ելնելով՝
 ձախ կողմը լեռ մի կը տեսնուի, զոր
 սմանք տեղացիք ձեռքէլ-էլ-Քո-պո-ր
 կը կոչեն, որ «Գերեզմանոցի լեռ»
 ըսել է, սոյն գերեզմանատան պատ-
 ճառաւ զոր վերը տեսանք, իսկ սմանք
 աւելի դարձածահան անուամբ Տէյր-
 ապո- — Թոր կը կոչեն, որ կը նշանակէ՝
 «Յուլին հօրը վանքը» : Մերայինք Յու-
 դայի գիւղ կը կոչեն, և ուրիշ Քրիս-
 տանեայք «Չոր խորհրտի վ» կ'անուա-
 նեն, վասն զի Ապրիափա քահանայա-
 պետը հին ամարանոց մի ունէր, ուր
 ըստ աւանդութեան՝ անօրէն խոր-
 հուրդն ըրին Յիսուսի Քրիստոսի դէմ
 ըստ Յովհաննու աւետարանին, որ
 կ'ըսէ թէ քահանայապետը և փարի-
 սեցիք ժողովք ըրին, և Ապրիափա վրձ-
 ուեց՝ որ լաւ է մէկ անձ մի մեռնի
 ժողովրդեան վրայ և բոլոր ազգը շի-
 րնչի . Գլ. ԺԱ. 47-53 . և այն օրէն ՚ի
 վեր խորհեցան որ Յիսուսն սպանեն :
 Այս ամարանոցիս տեղը հիմակ յայտ

նի է լերանը ծայրը շինուած մէկ եր-
կու աներէն :

ԺՁ. Բողոքականաց Գործը և Գիւրեղեանա-
գոնը : Չորին ձախակողմեան եզերքէն
առաջ երթալով՝ աջ կողմից վրայ կ'ըն-
նաց Բողոքականաց դպրոցը որ Սիօն
լերան զառ ՚ի վար անդուոյն վրայ կու
առցուած՝ և չըջապատուած է, որուն
մէջ է նաև իրենց գերեզմանատունը,
այս անդ հնուածեան վերաբերեալ՝
Ժայռի մէջ փորուած աստիճաններ
կ'երևոյն միայն, որ ըստ ամանց Գաւ-
թի ժամանակէն կը կարծուին :

Հանապարհին ձախ կողմը ջուր պա-
րունակելու մեծ աւազան մի կայ, ո-
րուն Պիլիէի-էլ-Սո-լեան կը կոչեն, և
Սուրբ Գրոց « Չրքուզն կազմելոյ »
ըսածը կը կարծուի ⁽¹⁾, որ 180 մեզր
երկայնութիւն և 80 մեզր լայնութիւն
ունի. հիմակ աւերակ է և ջուր չպա-

(1) Գ. Եզրաս. Գ. 16: կազմելոյ բառը որոյ եր-
բայեցեբէնն է Աստ-ի-ն. մեծ աշխատութեամբ և
արուեստիւ շինուած կը նշանակէ :

բունակներ երբէք . Ենանի սրգւոյն ձուրին մէջ շինուած է : Աւագանի հարաւային պատին վրայ ջրանցք մը կայ ձուրին լայնութեան վրայ շինուած ինը աչք կամուրջով , որ Յերուսայւոյ ժամանակէն մնացած կը կարծուի : Այս ջրանցքը Պիղատոս դատաւորը Տաճարին դանձովը անգամ մի նորոգեց , ինչպէս կը պատմէ Յովսէփոս , Գիրք . ԺԸ . 4 . որու պատճառաւ մեծ խուզութիւն ծագեցաւ դատաւորին եւ ժողովրդոց մէջ եւ բաղմամբիւ Հրէայք սպաննուեցան : Քրիստոնէայք Սողոմոնի ջրանցք , իսկ Մահմետականք Քանաք — էլ — Բո — Ֆֆար կ'անուանեն : Մեր ժամանակները , շատ տարի չէ , քաղաքիս նախկին Առաւվարիչ Իզդէթ փաշայն եւս նորոգեց , եւ Աղբիւր կրնբեալի ջուրը՝ նոյն ճամբով Օմարայ տաճարը բերել տուաւ :

Ասո՛րիակ աւագանին արեւմտեան հարաւակողմը մէկ գծի վրայ շինուած սենեակներու շարք մի կը տեսնուի , զոր Մանթէ Ֆիօրէ մեծահարուստ Հր-

բէայն շինել տուաւ իբր աղքատանոց
1860ին ուր կը բնակին կարգաւ եր-
կերկու տարի՝ կարողութիւն չունե-
ցող Հրէայ ընտանիքներ՝ ձրի : Մէջը
կայ հողմաղացք մի եւս :

Յիշեալ աւազանին հիւսիսային ա-
րեւմտակողմը բլուր մի կը տեսնուի ,
ուր տեղ կայ մի փոքրիկ եկեղեցի Յու-
նոց յանուն անարժամ բժշկացն Ասղ-
մայի և Քամիանոսի, որոց գերեզմանքն
եւս աստ են ըստ ոմանց , բայց Յոյնք
յանուն Ս. Գէորգայ կը կոչեն զեկե-
ղեցին : Սոյն եկեղեցին պարունակող
բլուրին մնացեալ ամենամեծ մասը
ձիթենեաց պարտէզ է , եւ Նիգոֆո-
րիէ կ'ըսուի , յանուն Նիգոֆորի Յոյն
կրօնաւորի մը , որ առաջին անգամ ծա-
խու առնելով տեղը՝ ձիթենեաց ծա-
ռեր տնկեց , ասկէց կը տեսնուի Յու-
պէի դուռը , զոր արդէն առաջին ան-
գամ Նրուսաղէմ մտած ժամանակնիս
տեսանք : Ատրիանոս կայսրը այս դրան
վրայ մարմարեայ քարէ խողի պատկեր
մի կանգնած էր , արգիլելով Հրէից որ

հոն չմտանան և մտեցողը մահուամբ
կը պատժուէր : Գրանը վրայի վերնա-
գիրէն կ'իմանամք՝ որ 1544ին Սուլթան
Սէլիմին որդին Սիւլէյման Բ. վերա-
նորոգել տուած է :

Երրորդ այցելութիւննիս այս տեղ
կ'աւարտի :

ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ս. Յակովբայ Եկեղեցւոյն
եւ Վանուց մեզ :

Բարեպաշտ ուխտաւորաց հինգե-
րորդ արտաքին այցելութենէն առաջ՝
հարկ կը համարիմք ներքին այցելու-
թիւն մի ընել տալ Սուրբ Յակովբայ
մայր Եկեղեցւոյն եւ Վանուց ուրիշ
նշանաւոր տեղուանքը, թէ՛ հոգեւո-
րապէս մտիմարելու եւ թէ՛ իրենց
փափաքն ու հետաքրքրութիւնը լեցը-
նելու համար. ըստ որում այն այցել-
ութիւնն բոլորովին ազգային հաս-

տատու թեանց կը վերաբերի, եւ իւրաքանչիւր որ իւր սրտին մէջ հարկաւ կ'ըզգայ ուրախութիւն եւ մխիթարութիւն մի, տեսնելով ազգային բարեպաշտական հնութիւններն եւ ուրիշ ուսումնական հաստատութիւնները:

Մանենք ուրեմն Ս. Եկեղեցւոյ մէջ որ փառաւոր եւ ակնապարար շինուած մ' ունի եւ որու երկայնութիւնն է 22 մեղր եւ լայնութիւնն է 16, եւ մօտենանք Աւագ Սեղանին մօտ մեր երկրպագութիւնն ու երախտագէտ սրտերնիս նուիրելու: Սոյն Աւագ Սեղանին ներքեւ թաղուած է Ս. Յակովբայ Տեառնեղբօր մարմինը, որովհետեւ սոյն եկեղեցւոյ տեղն էր Ս. Յակովբայ սուներ, եւ հոս ամփոփուեցաւ միւս Սուրբ Յակովբայ՝ Զեբեդիայի որդւոյն գլուխը:

Աջակողմեան դասին մէջ կաթողիկէիւ եղած մեծ ու փառաւոր աթոռը Տեառնեղբօրն է, ուր տարին անգամ մի յիշեալ Ս. Առաքելոյն տօնին օրը, ժամանակին գտնուած Պատրիարքը կը

բազմի առաւօտեան ժամերգութեան միջոցին, « Փսալմք ՚ի բարձունս » երգին սկիզբէն մինչև ցվերջ ժամերգութեան, ժամերգութիւնը լրանալէն յետոյ բուրբ դասականք՝ Եպիսկոպոսք, Վարդապետք, Սարկաւագունք եւ Գալիբք կ'երթան Սրբազան Պատրիարքին աջք կը համբուրեն ՚ի շնորհաւորութիւն : Անոր քովի աթոռն է Պատրիարքական սովորական աթոռը, ուր ամեն ատեն կը բազմի Ս. Աթոռոյս Պատրիարքը : Սոյն Եկեղեցին հին ատենները ըստ երկայնութեան աւելի փոքր լինելով, աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Հեթում թագաւորն ընդարձակել տուած է, Աւագ Սեղանն ու քովի երկու սեղանները դուրս քաշել տալով : Հայոց ՌՃԱ. Թուականին (1652) Փիլիպպոս կաթողիկոսը յերուսաղէմ գալով՝ Ս. Եկեղեցւոյ դասերուն՝ և ատենի յատակը գոյնզգոյն քարերով և ճարտարապետական հիանալի արհեստով զարդարել տուաւ և բեմն բարձրացուց նմանապէս ջղարդարել տալով գոյն-

զգոյն քարերով, Նկեզեցին մէջտեղէն
 սղափկ բայց խիստ սիրուն ու սպայծառ
 գմբէթ մի ունի պատուհաններով՝ չորս
 քառակուսի սիւներու վրայ բարձրա-
 ցած : Բոլոր Նկեզեցւոյ պատերուն
 ներքին երեսները գետնէն մինչեւ
 երկու կանգուն բարձրութեամբ յախ-
 ճապիներով զարդարուած, եւ ան-
 կէ վեր երկու կարգ պատկերներով
 ծածկուած են, երկու դասերուն մէջ
 եղած վարի կարգի պատկերները՝ աջ
 կողմինը՝ Նրուսաղեմի երեւելի Հայ-
 րապետաց, եւ ձախ կողմինը՝ Հայոց
 նշանաւոր եւ ուրիշ Հայրապետաց
 պատկերները կը ներկայացնեն համակ
 զգեստաւորուած, իսկ մնացեալ մասին
 վարի կարգի պատկերներն են՝ նշանա-
 ւոր Սրբոց և Մարտիրոսաց նահատա-
 կութիւնները, երկրորդ կարգիններն
 են՝ Յիսուսի Քրիստոսի Տնօրէնութեց
 եւ Աւետարանական պատմութեանց
 պատկերները, նմանապէս չորս սիւ-
 ներն ալ ամեն կողմանց երկու կարգ
 զանազան պատկերներով ծածկուած

էն ոսկէ զօժ շրջանակներով . իւրաքանչիւր պատկերի վրայ կան, Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարքի Ժամանակ զանոնք յիշատակ ընողներուն անունները, ըստ որում յիշեալ մեծանուն Հայրապետն եղած է Եկեղեցին նորոգող ու զարդարողը, ձեռնառու թեամբ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարք եւ իւր համչիրակ Կոլտա Յովհաննէս Եպիսկոպոսի, ինչպէս ցոյց կուտայ Աւագ Սեղանի խաչկալին վրայի ոսկէ զօժ խոշոր երկաթագիր յիշատակարանը գրեալ ՚ի Թուին Հայոց ՌՃՀԱ (1722) :

Եկեղեցւոյս ձախակողմն է սուրբ Էջմիածնի Եկեղեցին ուր կը մտնուի փառաւոր միջնագոնէ մի՝ կամարակապ և սիւնազարդ . մէկ խորան ունի յանուն Ս. Էջմիածնի, զոր Եղիազար կաթողիկոսն շինել տուած է և յետոյ Շղթայակիրը նորոգած : Հարաւային պատին կից խորանաձեւ եւ պղտիկ կաթողիկէիւ Սեղան մը կ'երեւի Ս. Սինա անուամբ, զոր Շղթայա

կիր Գրիգոր Պատրիարքը շինել տուած է, և որու տակը երեք խոշոր քարեր կան, որոնց մին Սինէական լեռնէն, մին Յորդանան գետէն՝ և միւսը Թափօրական լեռնէն բերուած են, որոնց համար տես ՚ի գիրս Հաննէի. (Երէս 89)։ Սոյն եկեղեցւոյ երկայնութիւնը 28 մեդր և լայնութիւնը 7 մեդր է. գասագլուխը Պատրիարքական աթոռ մի կայ։ Հոս կը կանգնին կանայք, և հոս կ'ընծայեն բարեպաշտ ուխտաւորք Քրիստի աճառամբ տուրքն։ Հարաւային կողմէն պատին կից աստիճաններով վերնատունը կ'ելնուի, ուր տեղ կան երկու փոքրիկ սեղաններ յանուն Պայծառակերպութեան և Ընթրեաց։ Սոյն վերնատունը 1835 ին շինուեցաւ Գաբրիէլ Պատրիարքի օրով, յետ պարտուց վճարման Ս. Աթոռոյ՝ կառավարչութեամբ Ազրիանուպօլսեցի Պօղոս Պատրիարքին։

Ասկէ վերստին վար իջնելով և վերջիչեալ միջնագոնէն մեծ եկեղեցին մտած Ժամանակնիս, աջ կողմերնիս

Հայրապետաց պատկերներուն կարգին
 սատարեաց դուռ մի կ'երեւի միա-
 փեղկ, ուսկէ պատին մէջէն 21 ա-
 տիճանաւ վեր ելնելով, ձախ դին պա-
 տուհան մի կայ պատշգամով՝ ուր ա-
 տենօք Ս. Միօն անունով փոքրիկ սե-
 զան մը կար, և որ մեծ Եկեղեցւոյն
 դասին վրայ կը նայի, և աջ դին պա-
 տուհան մի կայ ուրկէ Ս. Էջմիածնի
 տանխօսին վրայէն Եկեղեցւոյ մէջ կը
 նայուի. ասկէց 3 սոք եւս ելնելով՝
 դիմացնիս սեզան մի կ'ելնէ, յանուն
 Ս. Առաքելոյն Պողոսի որ շինուած է
 Եկեղեցւոյ ձախակողմեան յանուն Ս.
 Աստուածածնի սեզանոյն վրայ. ասկէց
 դէպ ՚ի ձախ կողմն 12 աստիճան վեր
 ելլելով՝ եւ Աւագ խորանին ետեւէն
 անցնելով՝ և 12 սոք վար իջնելով աջ
 կողմդ դարձեալ սեզան մի կը տեսնուի
 յանուն սրբոյ Առաքելոյն Պետրոսի,
 որ շինուած է Եկեղեցւոյ Աւագ Սե-
 զանի աջակողմը գտնուած յանուն Ս.
 Կարապետի սեզանոյն վրայ. այս եր-
 կու սեզաններն՝ մէկ մէկ կամարով և

առաջնին երկաթեայ վանդակաւ Եկեղեցւոյ դասերուն վրայ կը նային : Այս սեղաններուն վրայ ալ պատարագ կը մատուցուի յիշեալ Առաքելոց տօնին և տարուան մէջ ուրիշ մի քանի անգամ եւս՝ որոշեալ օրեր :

Եկեղեցւոյ աջակողմը Սուրբ Էջմիածնի միջնագրան դիմացը՝ նոյն մեծութեամբ դուռ մի կայ կամարածեւ , բայց երկուսի բաժնուած է հորիզոնաբար , վարի մասը դուռ մի է սատափեայ երկու փեղկերով և վերի մասը ամպիտն ձեւացուցած է , ուր կը կարգացուի Յայսմաւու բքը : Այս դռնէն ներս Ս. Ստեփաննոսի մատուռը կը մտնուի որ երկու սիւնի վրայ կառուցուած է , եւ երեք սեղան ունի , Աւագ սեղանն է յանուն Ս. Ստեփաննոսի նախավկային , աջակողմեանը յանուն Ս. Լուսաւորչի , իսկ ձախակողմեանը՝ յանուն Ս. Աբրղի երուսաղէմայ Հայրապետին . ասոր սեղանաբարին տակն է զետեղուած այն հին Մկրտութեան Աւաղանը , որու մէջ

յիշեալ սուրբ Հայրապետը՝ հարիւր հազար անձինք մկրտեց Հրէայներէն Երեւման Խաչին պատճառաւ : Այս սեղանին կից դուռ մի կը տեսնուի , որուն ներքը մէջ առ մէջ երկու խուցեր են , որ է պահարան և իւղատուն : Յիշեալ Ս . Ստեփաննոսի մատրան հիւսիսային կողմը երկաթի փոքրիկ դուռ մի կայ , ուսկէ կ'երթուի Մոմատունը , Մասատունը , և այլ ուրիշ տեղեր ու թաղեր = Սոյն մատրան մէջ է մկրտութեան Ս . Աւագանը , և ժամարար վարդապետը՝ աստ կ'ըզգեստաւորին :

Սուրբ Ստեփաննոսի սատափեաց դրան և Ս . Գլխազրի մէջտեղ եղած Տէրունական պատկերն՝ Ս . Յակովբայ բաժակարքու Առաքելոյն գլխատու մը կը ներկայացնէ , և սորա առաջը մարմարեայ նեղ սեղանաքար մի կայ : Աջ կողմն է Գլխազիրը , զոր առաջին օրը տեսանք . Ս . Գլխազրի մատուռն բաց 'ի հարաւային սատափեաց դռնէն , արեւմուտքէն ալ դուռ մի ունի , ուսկէ դուրս ելլելով աջակողմը կը գրաւ

նենք վարագուրով ծածկուած դուռ
 մի՛ ուրկէ՛ կը մտնուի սուրբ Մինասայ
 մատուռը : Սոյն մատրան մէջ կայ
 երեք սեղան , մին յանուէն սուրբ Մի-
 նասայ՝ և միւսն յանուէն սուրբ Սարգ-
 սի , իսկ միջին փոքրիկ սեղանն յանուէն
 սուրբ Յարութեան : Ասոր մէջ է ա-
 ւանդատունը ուր կը պահուին Եկե-
 ղեցւոյ բոլոր զարդերն եւ զգետան-
 զէնները , որոնց պահպանութիւնը
 յանձնուած է Աւագ Լուսարարին :
 Ս . Մինասայ մատրան պատերը զար-
 դարուած է ամեն տեսակ հասարակ
 եւ ընտիր գաւազաններով :

Սոյն մատրան և պղտիկ բակին հա-
 րաւային դռնէն դուրս ելնելով դէպ
 ՚ի արեւմուտք և դրան կից ուրիշ սա-
 տափեաց երկփեղկ դուռ մի կայ , ուր
 է Սուրբ Մակարայ անուամբ սեղան մի ,
 որուն ներքեւ ամփոփուած է նոյն
 սուրբին մարմինը , ասիկայ Երուսա-
 ղեմի Հայրապետներէն մին եղած է
 չորրորդ դարուն մէջ , Հիւսիսային
 կողմն ալ մարմարեաց նեղ սեղան մի

կ'երեւի, որու տակ կայ Ս. Լուսաւորչի մատունքէն: Այս մատուռը միանգամայն և խոստովանարան է, ուր կը գանուի միշտ այր մարդոց խոստովանահայր վարդապետը:

Այս մատրան գիմնացը առանձին երկաթեայ վանդակով բաճնուած տեղը Գլխադրի Դաս կը կոչուի, ուր տեղ կը կանգնին եկեղեցականք եւ դպրաց դասը՝ երբ սուրբ Պատարագը Գլխադրի մէջ կը կատարուի շաբաթ օրերը, ուր տեղ կայ եւ Պարիարքական աթոռ մի: Սոյն աթոռին քովը որ եկեղեցւոյն հիւսիսային արեւմտեան անկիւնն է, դուռ մի կայ, ուսկէ 30 ոտք աստիճաններով հիւսիսային պատին մէջէն վեր կ'ելուի Սուրբ Նշնի խորանը, ուր կը պահուէր առաջ կենաց Փայտը, և Գրիգոր Հայրապետ Շղթայակիր 1722 թուին նորոգելով պատարագամատոյց սեղան մը կանգնեց, և պատշգամ մի շինել տալով լայնցուց պատուհանն, որ Գլխադրի մատրան վրայէն գէպ ՚ի Ս. Յակով-

բայ եկեղեցւոյ մէջ կը նայի :

Աստիճաններուն գլուխը ուրիշ ճանապարհ մի կայ , ուսկէ կը մտնուի Երկրասան Առաջելոյ փոքր մատուռը հը նաշէն , զոր թագաւորաց աղօթարան կը համարէ Հաննէ Պատ . էրէս 89 : Մատուռն երկրորդ դուռ մի եւս ունի որ 'ի տանիս կը հանէ : Սոյն մատուռն ալ Գրիգոր Հայրապետն 1722 թուին 'նորոգելով՝ գրքատուն բրած էր և ցիր ու ցան եղած ձեռագիր հին գրեանքը կազմել տալով այս տեղ ամփոփած էր :

Յիշեալ տանիքին վրայ , որ առանձին բակ մի է խիստ հին ժամանակէ մնացած , Առաքելոց մատրան սրահկից ուրիշ խորան մի կայ յանուն Ս . Հաճ Բարձման , ուր տեղ տարին անգամ մի պատարագ կը մատուցուի :

Սոյն տանիքին հիւսիսային դռնէն դուրս մեծ տանիքներն կ'երթուի . դիմացնիս գէպ 'ի աջ կողմը փոքր կամարի մի մէջէ քանի մի աստիճանով վար 'նոր դուռ մի կ'երեւի երկու փեղկով . ասիկայ է այժմեան Գրչափռանը որ սո-

վորական անուամբ թանգարան կը կոչուի : Մէջը երկու գուռ ունի , մին հին գուռ մը որ վարը մամատան կողմէն է , իսկ միւսը հիւսիսային կողմը՝ ուր տեղ է բուն թանգարանը . հին ատենէ ՚ի վեր այն սենեակն « Հին Պարսիարչարան » կը կոչուի , որ հեազհետէ շատ բաներու եւս գործածուեցաւ : Չոր օրինակ 1832 ին առաջին անգամ Գրիե ստէն բերուած եկած տպագրական Մամուլն հոս գրուելով՝ 1833 թուականի սկիզբն առաջին անգամ տրուեցաւ « Տեպրակ Աղջեամարոյց Վան Չերեանդ աղջեամարոյց , որս կամ անյամբ և կամ հօտ ներկայանան ՚ի Սորթ Տեօրիեական Կերիսի Քրիստոսի Աստուծոյ Բերոյ » անուն տետրակն , և ապա 1834 ին « Քերական կամ Այբեթնարան » եւ բազում կանգակներ և այլն . եւ յետոյ մամուլն եւ գրերն սերիշ տեղ փոխադրուելով՝ զոր քիչ մը վերջ պիտի տեսնենք՝ այս տեղս ժամանակ մ' ալ վարժատուն եղաւ , եւ այժմ թանգարան . թանգարանի հաստատութիւնը հանգուցեալ Եսայի

Սրբազան Պատրիարքին օրով եղաւ ,
 և նորա անխոնջ ջանից արդիւնքն է ,
 որու մէջ 1700 հատորէն աւելի ձե-
 աագիր մատեաններ կան բաց ՚ի ու-
 բիշ լեզուներէ և տպեալ հին ու նոր
 դրքերէն , որոց թիւը 1500ի կը հասնի :

Յիշեալ Գրքատունէն դուրս ելնե-
 լով և գէպ ՚ի աջ դին ծառեւելով , նոյն
 Գրքատան պատին ծայրը դուռ մի կայ ,
 ուր մտնելով և քիչ մը առաջ երթա-
 լով դիմացնիս երկու աստիճան կ'ել-
 նէ , մէկը վար իջնալու , ուրկէ Մոմա-
 տուն կ'երթուի , եւ միւսը քանի մի
 սաքով վեր ելնելու , ուր կը մտնուի
 դռնէ մի , և անմիջապէս աջ ու ձախ
 կողմերնիս մէյ մէկ դուռ կ'երևոյն , ուղ-
 զակի երթալով եւ գէպ ՚ի աջ կողմը
 շեղելով կ'երթուի Հոգոյն Սրբոյ փոք-
 բիկ մատուռը , որու դրան վրայի սրառ-
 կերէն յայտնի է . ասոր մէջ փոքրիկ
 պատուհան մի կայ ուրկէ վար սուրբ
 Թորոսի եկեղեցին է , զոր քիչ մը վերջը
 պիտի տեսնենք : Այս տեղ եւս տա-
 բին քանի մի անգամ եւ Հոգեգալըս-

տեան շարժուն մէջ պատարագ կը մատուցուի :

Այս տանիքին վերջին ծայրը անկիւնի մի գլուխ երկու դուռ կայ, ձախ կողմինը հին Տղարանինն է, իսկ միւսը տանիքի դուռն է :

Ասկէ կրկին ետ դառնալով մինչեւ Թանգարանի դուռը, և դէպ ՚ի ձախակողմի աստիճաններէն վար Սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցւոյ տանիքն իջնելով դիմացնիս դուռ մի կուգայ, որ ուխտաւորաց ժամանակ փակեալ կը մնայ : Այս դռնէն դուրս դարձեալ տանիքի արեւելեան պատին հիւսիսային անկիւնը դուռ մի կայ, ուրկէ աստիճաններով վար կ'իջնուի Սուրբ Թորոսի եկեղեցին, որ առանձին երկաթեայ դուռ մի ունի հարաւակողմը, և ուրիշ դուռ մի եւս յարեւմուտք : Սոյն եկեղեցւոյս համար Հաննէ վարդապետ կը վկայէ թէ ՉԼՆ ⁽¹⁾ թուին Լե-

(1) Հաննէ վարդապետի Պատմ. Ս. Երուսաղէմի գրքին 110 երեսին մէջ տպագրական և կամ գրչի

ւան Թագաւոր շինել առւած է 'ի յիշատակ եղբօր իւրոյ Թորոսի՝ որ Եգիպտացւոց դէմ մղած պատերազմին մէջ մեռաւ և նորա մարմինն եւս այստեղ փոխադրել առւաւ, որու գերեզմանը, կ'ըսէ Հաննէ՝ Եկեղեցւոց հիւսիսային անկիւնը կը գտնուի :

Եկեղեցին առանց սիւնի է, ունի 15 մեզր երկայնութիւն և 7 մեզր լայնութիւն : Աջակողմեան դասին մէջ մը կը բարձրանայ, որու պատին մէջ պատահած է փոքրիկ տեղ մը կայ երկաթեայ փեղկով փակուած, որ ըստ

սխալմամբ՝ փոխանակ 21, Ե (735) Թուականն գրուելու՝ 91, Ե (835) Թուականն գրուած է, ինչպէս նաև ԴԴԴ բառն փոխանակ ԵԳԵԳ. սխալմամբ կ'ըսենք, որովհետև նայն գրքի 91 և 270 երեսներուն մէջ գրուած են Լեւոն Գ. Թագաւորին շինութեանց ճիշդ և ուղիղ Թուականներն՝ որ է ԵձԼ, Ե (735) . այն սրձանագրութեան համեմատ՝ որ գրուած է 'ի Ս. Յակոբ Եկեղեցւոյ՝ մասնակողմեան կարի սեան՝ գեղ 'ի հիւսիսակողմն նայող երեսին վրայ՝ Յովհաննու Ա. Ե. տարանշի պատկերին տակը :

Այն Լեւոն Եգիպտացւոց Սուլթանին քով գերի ինկած ժամանակ յերուսաղէմ ուխտի եկաւ . Վահրամ Բաբունի, երես 225 :

աւանդութեան Լեւոն Գ. ի եղբօր
Թորոսի գերեզմանն է կ'ըսուի, և սորա
տակ եղած Խաչ — քարի վրայ հետեւ
եալ Յիշատակարանը կայ :

ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՏԷՐ ԴԱՒԻԹ ԱՐՀ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԵՍ ՄԵՂԱՒՈՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍ
ԿԱՆԳՆԵՏԻ ԶԻԱԶԸՍ ԲԱՐԵԹԱՒՍ ԱՌԱՍ
ՏՈՒԱԾ. ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ ԻՄՈՅ ՍԱՐԳԻՍ
ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ ԵՒ ԽԱՆՈՒՄԻՆ ԵՒՍ ԱՌԱ-
ԻԵԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻՆ. ՍԱՐԻՈՇԻՆ. ԵՒ ՄԻ-
ՐԱՆՇԻՆ. ԹՎԻՆ Ռ. Լ. Թ. :

Այս մկրտարանին քով դուռ մի
կայ ուսկէ քանի մի աստիճանով պա-
հարանը կ'ելնուի. որ ունի մի սեղան
յանուռն սուրբ Կորապետի. հաս պա-
տերուն վրայ ագուցած բաւական հին՝
Խաչ — քարերու վրայ փորագրուած
Յիշատակարանը կան. յորոյ սմանք
դժուար կը կարգացուին : Աւագ սե-
ղանն յանուռն Ս. Թորոսի է, որոյ բե-
մին վրայ՝ հարաւային անկիւնը՝ աս-
տիճանով վեր փոքրիկ մատուռ մի կայ
յանուռն Սուրբ Մեծիկի, իսկ դրսի
գաւթին մէջ սեղան մը կայ յանուռն

Ս. Թագէտասի և Կուսին Սանգխացոյ :

Սոյն Եկեղեցւոյ մէջ 'ի տօնի Սուրբ Թէոգորոսի և Սուրբ Մեռիկերիոսի և ուրիշ քանի մի անգամ տարին Պատարագ կը մատուցուի :

Եկեղեցւոյ արեւմտեան դռնէն դուրս ելնելով և աջ կողմէն քանի մի աստիճանով վեր գէտ 'ի աջակողմը՝ Ապանա Բաղը կ'երթուի . իսկ ձախ դին գէտ յառաջ երթալով և կրկին շեղելով ձախակողմը՝ նեղ ձանապարհէ մի գէտ 'ի Սուրբ Թորոսի վերնագուռը կ'երթուի՝ ուսկէ ներս մտանք , այս դրան աջակողմը երկու խուց կայ , որ Հէրոս Բագարի սենեակք կը կոչուին աւանդութեամբ :

Յառաջ գնալով և քանի մի աստիճաններէ վար՝ Պրոսպ Բաղէ դրան առջեւէն կրկին քանի մի աստիճան վար իջնելով , ձախակողմեան դռնէն դուրս ՅորէնաԲաղին մէջ կը գտնենք զմեզ , որու աակին է վանքին աղօրիքը , և ասոր կից հին ախոռ բոուածն որ շինուած են Պարոն - Տէր Գրիգոր Պատրիարքէ 'ի

Թուին Հայոց ՌՂ (1090) . իսկ ցորենատան արեւելահողմն եղած ներքին թաղերն ՌՃՀԴ (1174) Թուին և ցորենի ամբարանոցն ՌՃՀԵ (1177) Թուին շինուած են Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարքի և Հաննէ վարդապետի ժամանակ : Այս տեղ Աւագ-Սեղանի պատին ճիշդ ետեւը եղած Ճանապարհի յատակն՝ եկեղեցւոյ իւղատան տանիքն է :

Աւագ-Սեղանի արեւելեան պատը արդէն ասացինք , որ Հեթում թագաւորը շինած է : Հեթում Լեւոն Գ . ի որդին է , որ Թաթարաց հետ Երուսաղէմը առաւ եւ մեծահանդէս տօն կատարեց Երուսաղէմայ մէջ , ինչպէս կը յիշատակուի Համթեցի Մինաս վարդապետի գրած « Համառօտ Պատմութիւն թագաւորացն Հայոց եւ Հռովմայեցւոց » 52 և 160 . Եւ « Հեթում պատմի » 47, 48 երեսներուն՝ և յԱկանց անապատի Գրիգոր վարդապետէ շարադրեալ « Պատմ. Թաթարաց » անուն գրքին մէջ :

Յորենի ամբարանոցի ներքին դրան արեւելեան կողմը բոլորակ խաչ—քար մը կայ, հետեւեալ արձանադրութեամբ՝ ԽԱԶՍ է ՈՎԱԿԻՄԱ ԵՒ ԱՆՆԱՅԻ ՏԱՆԷՆ Է ՈՒՐ ԾՆԱԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Այս խաչ—քարին եզերքը արձագրութիւն մ'ալ կայ հետեւեալ կերպիւ՝

ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՄԻԱԲԱՆԻՑ ՈՐ ՇԻՆԵԱՅ ՅՈՐԵՆԱՏՈՒՆՍ, ԹՎԻՆ ՌՃՀԷ (1177) ԻՆ .

Յորենախաչին հարաւակողմը շինուած է Նոր Զարգախ ըսուած փառաւոր յարկը, չորս գեղեցիկ սենեակներով, զոր կիրակոս Պատրիարքն շինել տուած է 1849 ին :

Ճանապարհը շարունակելով Սուրբ Յակովբայ պարսպին տակովը, ձախ կողմերնիս ձգելով Հանէ և Իշխր Բաղէլը, գէպ 'ի աջ դին կ'ենենեք վանքին արտաքին մեծ գաւիթը, և դիմացնիս կ'երեւի խիսնջաձեւ քարաշէն եւ երկաթի ճաղով սանդուխ մի, ուր կան

երկու սենեակք, որոնք Պողոս սրաա-
րիարքի կառավարչու թեան ժամանակ
շինուած են :

Այս սանդուխին հարաւակողմը
կ'ընայ Հոգեփռնը, զոր արդէն եկած
ժամանակ տեսանք : Հոգէտան աջ կող-
մը երկաթի վանդակներով պատուար-
ուած լայն արձակ տեղ մի կ'երեւի,
զոր եղիազար կաթողիկոսն շինել տու-
ած է ՌճԻԳ (1124) թուին Հայոց՝ հան-
գերձ վրայի թաղերով, այս տեղ հին
ժամանակ աստու էր, որ յետոյ մէկ
մասն հիւսանոց եղաւ, եւ մէկ մեծ
մասն ալ փայտատուն, զոր 1866 ին
Եսայի Որբազան Պատրիարքը նորագե-
լով՝ հսա փոխադրեց Տպարանը : Հինգ
մասի բաժնուած է. Ա. մասն է գրա-
չարից տեղը, Բ. տպելու գործարանը,
Գ. կազմարանը, Դ. ձուլարանը ու վե-
մագրատունը եւ Ե. ընդարձակ գրա-
դարանը, այն վերջին երկու մասերը
շինուած են 'ի Յիշատակ Թաղացի մե-
ծապատիւ հանգու ցեալ Մահտեսի Յա-
կովբ Էֆէնտի Աշրգեանի : Յիշեալ

ընդարձակ յարկին վրան՝ գաւթին վրայ է՝ Պէտար Բաղը, և անոր ետեւի կողմը՝ Թոխի Բաղը, որու պատուհանները տպարանի պարտիզին վրայ կը նային, որ առաջ Պատրիարքաց յաւկացեալ պարտեզ էր եւ զոր Հաննէնէրսի պարտեզ կը կոչէ : Տպարանի մուտքը սենեակ մի կայ ուր տեղ կը ծախուին տպուած բոլոր գիրքերը :

Սուրբ Յակովբայ վանուց միւս մասերն ու թաղերը զանց կ'ընեմք այս տեղ ստորագրել, որովհետեւ ուխտաւորք ինքնին կրնան շրջագայել և տեղեկութիւններ ստանալ : Բայց շեմք կրնար առանց յիշատակութեան թողուարգի հոյակապ Պատրիարքարանը՝ զոր 'ի հիմանէ շինել առաւ Զմիռնացի Յովհաննէս Սրբազան Պատրիարքը 1853 ին : Ասոր ճանապարհն Սուրբ Յակովբայ գաւթին մէջէն է, ուր կ'երեւին քարեայ աստիճաններ հարաւ ու յին պատին մէջ արեւմտեան անկիւնը, ուրկէ կ'ելնուի նախ Ս. Մինասայ Բաղը, որ Պողոս Պատրիարքի կառավարչու-

Թեան ժամանակ շինուած է : Աստի-
 ճաննեբէն վեր ելնելուդ՝ դիմացը կ'ե-
 րեւի Պատրիարքարանին մեծ դուռը
 վրան Յիշատակարանով : Այս դռնէն
 ներս մտնելով և քանի մի սոք մար-
 մարեայ աստիճաններէ վեր ելնելով՝
 դիմացնիս ընդարձակ սենեակ մի կայ
 տախտակեայ առաստաղով, որ այժմ
 Տեօրէն Ժողովոյ Խորհրդարանն է, աջ
 կողմերնիս փառաւոր դուռ մի է, ուր-
 կէ կը մտնուի Պատրիարքարանի ընդու-
 նելու Թեան մեծ սրահը, որու երկայ-
 նու թիւնն 21 մէր է և լայնութիւնը
 7 $\frac{1}{2}$ մէջ տեղը գեղեցիկ գմբէթով :

Աջ ու ձախ կողմ գէմ առ գէմ եր-
 կու սենեակներ կան Ս. Պատրիարքի
 բնակութեան յատկացեալ, աջ կող-
 մինը՝ սոյ պատուհանները սուրբ Յա-
 կովբայ վանուց արտաքին հրապարա-
 կին և Աւագ դրան վրայ կը նային, ա-
 մառուան բնակութեան յատկացած է
 հանդերձ յարակից սենեկով, որ պար-
 տիզին վրայ կը նայի, իսկ հարաւային
 կամ ձախ կողմինը ձմերուան բնա-

կութեան : Չախ կողմի սենեկին քովի
 երկրորդ դռնէն , ուր տեղ փոքր սենեակ
 մի ևս կայ իբր պահարան , ճանապարհ
 ունի նաեւ ստորին յարկը իջնելու , որ քանի
 մի մասերու բաժնուած է . և ունի փոքր
 բաղանիք մը : Աւրի յարկը երեք գուռ
 ունի մին ՚ի պարտէզ ելնելու եւ
 երկուսն ՚ի փողոց , որոնց մին
 կամարին տակ կը բացուի , ըստ
 որում Պատրիարքարանը շինուած է
 մէկ մասը վանքին մէջ և միւս
 մասը պարտիզին վրայ , որոնց
 մէջտեղն է փողոց , եւ փողոցին
 վրայ դարձած է կամարը , որով
 երկու մասերը իրարու հետ
 կը միանան :

Հրատարակին վրայ վանուց դրան
 առջեւի պարտիզին պարիսպը Տ. Եսայի
 Ս. Պատրիարքը ուղիղ գծի վրայ
 կանգնել տալով , 5 խանութ ալ շինել
 տուաւ սմանց միաբանից ծախիւքը ,
 և հիւսիսային հին կամարին տակն
 ալ , որու վրայ է Սեղանատունը եւ
 Գարպասատունը , ուրիշ երկու փոքր
 խանութ եւ վեց մեծ ու ընդարձակ

Մթերանոցներ շինել տուաւ, որոնց վերջին կամարաբերնին կից եղածն է վանքին Գեղարանը, նոյնպէս հին գինեւտունը փայտատունի փոխելով՝ երկու դուռ բանալ տուաւ, մին յիշեալ կամարին տակ՝ և միւսն գեղարանին գիմայի փողոցին մէջ :

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի վանս սուրբ Հրեշտակապետի եւ քաղաքին մէջ գտնուած ուրիշ պատմական տեղերը :

Սուրբ Յակոբայ մեծ գաւթին գէպ ՚ի հարաւակողմի մէկ անկիւնը երկու կամար կ'երեւին, ասոնց վրայի սենեակներն Եաղուպ աղայի Չարտախըն է որ այժմ Պղտիկ Չարգախ կ'ըսուի, ձախ կողմի կիսակամարին տակէն Պահճալը Բաղը կ'երթուի, զոր Աիրակոս Պատրիարքն շինել տուած է 1848 ին՝ և որուն հիմերը գրուած էին Չարա-

րիա Պատրիարքի ժամանակ . այս թա-
 ղի դրան գիտացի ճանապարհէն կ'եր-
 թուի կրատուեր (Քիլէճէանէ) որ բա-
 ւական ընդարձակ շինուած մ'է . ուր
 կիր կը պահուի վանքին շինութեանց
 համար . իսկ աջ կողմի կամարին տակ
 երկաթեայ փոքր դուռ մի կը անուանուի .
 այս դռնէն ելնելով կ'երթուի Սո-լթ
 Հրէշահայտի վանքը : Բայց մենք դեռ
 հան չգնացած . ճանապարհին վրայ
 երկու նոր շէնքերուն այցելութիւն
 ընենք :

Յիշեալ երկաթի դռնէն դուրսնեղ
 շաւիղն առաջ երթալով գիտացնիս ան-
 միջապէս նոր շէնք մի կ'ելնէ մայր
 ծառերով շրջապատուած . վրայի յի-
 շատակարանը մեզ կ'իտացընէ Զամ-թաղ
 ըլլալն . որ Զմիւռնացի Յովհաննէս
 Պատրիարքի օրով շինուեցաւ 1852ին .
 և թէպէտ այն ժամանակ իւր ուսում-
 նական նպատակին չ'ճառայեց . բայց
 հանգուցեալ Եսայի Արքազան Պատ-
 րիարքի Քահակալութեան տարիէն Ու-
 սումնարանի մէկ մասը կը կազմէ . կը

պարունակէ ժառանգաւոր աշակեր-
տաց հանգստարանը, սեղանատուներ,
ինչպէս եւ ձմեռնային ննջարանները
եւ սերտարանը իւր դասարաններով
հանգերձ :

Ասոր արևելեան կողմի փառաւոր
ու հոյակապ շէնքն է բուն Ուսումնա-
րանը, որուն ձեւը շատ նմանութիւն
ունի կ'ըսեն Գաղղիացիք Փարիզու Սոլ-
յանին. ասոր լայնարձակ աստիճաններէ
վեր կ'ելնուի : Աւսումնարանի ներքին
ձեւն է խաչաձև, չորս անկիւնը չորս
փառաւոր սենեակներ բռնած են, և
կեդրոնը գմբէթ մի ունի. երեք թե-
ւերուն մէջ, դէպ 'ի ճակատը երեքա-
կան ընդարձակ պատուհաններ և եր-
կու կողմերը չորս չորս դարաններ կան
ապակափեղկերով, որոնց մէջ կը պա-
րունակին հնութիւնները, իւրաքան-
չիւր ըստ իւր տեսակին կարգաւ զե-
տեղուած են. յիշեալ հնութեանց և
թանկագին նիւթոց մէկ մասը Հրնդ-
կաստանի աղբայնոց առատաձեռնու-
թեան շնորհքն է, զոր Հնդկաստանի

նուիրակ Գեր. Ներսէս Մայրապոյն վարդապետը՝ որ այժմ Ապիսկոպոս՝ հետը բերած է 1870 ին :

Ուսումնարանէն դուրս արտաքին մեծ հրապարակը, ճանապարհ է դէպ ՚ի Ս. Հրէշտիպետի վանքն երթալու, և տախտակեաց միափեղկ դռնէ մի անցնելով անել փողոցի մէջ, եւ գիմացը երկաթեաց փոքր ու ցած դուռ մի կայ, որ է յիշեալ վանքին դուռը. փողոցին հարաւային ծայրը գտնուած միափեղկ դռնէ ՚ի զսա ուրիշ փողոցագուռ մի կայ տախտակեաց նորաշէն, որ դէպ ՚ի Փրկչագուռը ⁽¹⁾ կը հանէ : Այնքին դռնէն ներս մտնելով, դէպ ՚ի աջ կողմը բաց դուռ մի կայ որ եկեղեցին կը տանի՝ ձախ կողմին վրայ : Երկու մասի բաժնուած է եկեղեցին, առաջինը կանանց կայնելու տեղն է, ուր կայ Պատարագամատոյց սեղան մի Չարչարանաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստ

---

(1) Փրկչագուռն քով պարսպին ներքին կողմին կից Ուրիանոց մը կար որ այժմ փոխադրուած է քաղաքէն դուրս Եզրայ — հորին քովերը :

տասի , և մկրտարանն մի գեղեցիկ՝ յի-
 շատակ Տաշձի-պաշի մահատեսի Վար-
 դան Աղայի : Երկրորդ մասն է բուն
 տաճարը երեք խորանաւ , նուիրեալ
 յանուն սրբոց Հրեշտակապետաց , ձա-
 խակողմեան դասին մէջն է աւանդա-
 տունը , ուր 1725ին Գրիգոր Եղթա-
 յակիր Պատրիարքը տեղը մեծցնելով
 սեղանն մի կանգնեց յանուն Հռիփօփմէ
 կուսին : Տաճարին հիւսիսակողմն ա-
 րեւմտեան անկիւնը պատին մէջ ու-
 բիշ սեղանն մի կայ Գլխադրի մատրան
 ձեւով , որ է Քրիստոսի Առաջին Բանաբը =
 Վասն զի ըստ պատմութեան Ս. Աւե-
 տարանի , այն տեղը Աննա Քահանա-
 յապետի տունն ըլլալով , Տէրն մեր
 Յիսուս Քրիստոս իւր մասնութենէ
 յետոյ Աղբիւսաց գոնէն (Պապ-էլ-
 Մաշարպէ) ներս մտցրնելով , ուղղապէս
 բերին նախ յիշեալ քահանայապետին
 տունը , եւ մինչեւ որ նորա ատեանն
 հանելը , գաւթի Չիլիւնի ծառի մը կա-
 պեցին , և հոն ապաստակ մի կերաւ քա-
 հանայապետի ծառայէն . Յովհ. ԺԸ. 22 :

Բանախն կից է գրեթէ դրսի կողմէն ձիթենիին աեղը, որու արմատը դեռ կը մնայ և հիմակ նորա շառաւիղներէն մեծցած ծառացած են, և այս պատճառաւ Արաբացիք Վանքին Տէր-էլ-Ջէր-նէ՝ այսինքն Վանք Չիթենւոյ՝ կը կոչեն, Չիթենիին քով քանի մի խաշոր քարեր եւս կը տեսնուին, որ Աննայի ժամանակէն մնացած են և Ուսաննայի քարեր կը կոչուին, Ղ. 1. ԺԹ. 20. բայց այլք աւելի հաւանական կը համարեն պատառեալ քարերէն լինելն. Մատթ. Ի. 51 :

Սուրբ Հրեշտակապետի Եկեղեցւոյ տեղւոյն համար աւանդութիւն մը կայ որ կ'ըսուի թէ՛ Գաւիթ Մարգարէն այս տեղէն տեսաւ Յեբուսացի Ունային կալին քովը կոտորած ընող Աստուծոյ Հրեշտակը, որ երկրին ու երկնքին մէջ տեղ կայնած ձեռքի սուրն Երուսաղէմի վրայ երկնցուցած էր, Գաւիթ ու ծերերը քուրձեր հագած՝ երեսունն վրայ ինկան. Բ. Թագ. ԻԴ. 16, 17. և Ա. Մնաց. ԻԱ. 15, 16 :

Այս Եկեղեցւոյ գոյութիւնը ժամանակակից է սուրբ Տեղեաց շինութեանը . ինչպէս Կայսրապոլսոյ տունը (Ս. Փրկիչ), նոյնպէս եւ այս տեղս անյիշատակ ժամանակէ ՚ի վեր Հայոց սեփնահան եղած է, եւ անոնց հիմնադրութիւնը Աբգարու կնոջ Հեղինէ թագուհիէն կը կարծուի, որ առաջին հիմնադիր է սուրբ Տեղեաց . և որովհետեւ Տրապի ժամանակ Միօնի վերայ կառուցեալ շէնքերուն մէկ մասը կանգուն մնացին, այս տեղուանքն ևս այն ժամանակէն ՚ի վեր թէ՛ յայտնի և թէ՛ գաղտուկ կը պահպանուէին Հայ կրօնաւորաց և բարեպաշտ միանձանց ձեռք մինչեւ յերկրորդ Հեղինէ՝ մայրն Մեծին Կոստանդիանոսի . այս կարգին մէջ է նաեւ Սուրբ Յակոբքայ Եկեղեցին :

Սուրբ Հրեշտակապետի վանուց մէջ Կիլիկիոյ թագաւորք ևս ըստ իւրեանց կարգին նորոգութիւններ ըրած են . ինչպէս Լեւոն Գ. թագաւոր Հայոց 216 (1286) թուականին պարիսալը շի-

Նեւ տուած է , ըստ Յիշատակարանին , որ գրուած է Ս. Յակովբայ Եկեղեցւոյ մէկ սիւնին վրայ : Աւերջին անգամ շինութիւններ և նորոգութիւններ եղած են Գրիգոր Շղթայակիր Հայրապետին օրով , և 1848 ին Արապիս Պատրիարքը Աւագ խորանին խաչիայն ոսկէ զօծել տուած է :

Սոյն վանուց մէջ հիւրընկալուեցան ժամանակ մի Լատին կրօնաւորք Ս. Սիօնի վանքէն արատքսուելնուն յետոյ , մինչև որ Բ. Գրան հաճութեամբ հիմակուան իրենց Ս. Փրկիչ ըսուած վանքը ստացան , որ յառաջագոյն Արայ վանք էր Սուրբ Յովհաննու անուամբ :

Սուրբ Հրեշտակապետի վանուց մէջ կը բնակին Մայրապետք և յաշխարհէ մեկուսացեալ հաւատաւոր կանայք , որոնք Ս. Յակովբայ միաբանից անտեսական պիտոյիցը կը ծառայեն և խնամք կը տանին նոցա մայրաբար , ունին իւրեանց առանձին գլխաւոր մի իրենց մէջէն ընտրուած , որ Տնփէկանուանի . իսկ Եկեղեցին Տեսուչ

վարդապետի մի ձեռքը կը կառավարուի, եւ հոս կը մատակարարուի քաղաքի Հայ ժողովրդոց հոգեւոր պէտքերը :

Այս վանքը երկու դուռ ունի, բայց անկէ ուսկէ մասնք, երկրորդ դուռն է հիւսիսակողմը՝ նայնպէս երկաթեայ և ցած, ու քաղաքի ժողովրդոց թաղերը կը հանէ, ուրիշ երրորդ դռնէ մի անցնելէ յետոյ : Այս երկու վերջին դռներուն մէջտեղի անցքին մէջ աստիճաններով ելնելու յարկ մի կը տեսնուի, որ Քաղաքացի օրրորդաց Գաբրոյն է 1861 ին հիմնարկեալ ծախիւք Նախըււանցի բարեպաշտ Շուլգովեան մահտեսի Արապետ Աղայի . 40 ի չափ աշակերտուհիք կը գտնուին, որոնք բայց ՚ի ասեղնագործութենէ՝ կ'ուսանին իրենց մայրենի լեզուին քերականութիւնը, քրիստոնէական վարդապետութիւն, և այլն :

Ա. Ասորոց վանքը : Սուրբ Հրեշտակապետի վանուց երկրորդ արտաքին դռնէն դուրս ուղղակի երթալով եւ

աջակողմը փողոց մի թողլով, երկրորդ
 անել փողոց մի կը հանդիպի նոյն կող-
 մը, ուր տեղ է Յունաց յանուէն սուրբ
 Քէորդայ փոքրիկ վանքը, որ նոր հաս-
 տատութիւն է և շունի ոչ պատմական
 և ոչ տեղագրական կարեւորութիւն :
 Մենք նորա կից միւս փողոցն ալ աջ
 կողմերնիս թողլով եւ դէպ ՚ի ձախ
 կողմը ծռուելով՝ Ս. Յակովբայ պարբա-
 պին տակով շարունակենք ճամբանիս,
 ուր քառուղի փողոցաբերան մի կը
 հանդիպի, գարձեալ շարունակելով
 դէպ ՚ի հիւսիսային փողոցին մէջ եւ
 երկու կամարի տակէն անցնելով եւ
 յետոյ դէպ ՚ի արեւելք ծռուելով աջ
 կողմերնիս անկիւնացեալ տեղը երկու
 թեայ դուռ մի կ'ընէ, այս է Ասորոց
 վանքը : Այս տեղ Յովհաննու՝ Մարկոս
 կոչեցեալի մօրը տունն էր, ուր Պեա-
 րոս առաքեալ բանակէն Հրեշտակի ձե-
 ոօք ելնելով և պարսպադռնէն անց-
 նելով եկաւ դուռը զարկաւ, երբ հա-
 ւատացեալք ներսը ժողովուած իրեն
 համար աղօթք կ'ընէին, և աղախին մի

խմանալով գրան զարնելը և ճանչնալով Պետրոսի ձայնը՝ ուրախութենէն ներս վազեց լուր տալու, որսնք թէպէտ չէին հաւատար, բայց երբ դուռը իրարու վրայ կը զարնուէր, բացին ու տեսնելով զՊետրոս զարմացան .
Գործ . ԺԲ . 1-19 :

Սոյն եկեղեցւոյ շինութիւնն ալ թագաւորական է . նուիրեալ յանուն Ս . Աստուածածնի : Գրիգոր Շղթայա-կրի ժամանակ Հայոց միաբանութեան ձեռքն էր սոյն վանքը պարտուց փոխարէն գրաւ առնուած, ուրիշ ժամանակներ եւս Ասորիք Հայոց հետեւակ կամ նոցա պաշտպանութեաններքեւ լինելով, իրենցմէ միաբան չգրանուած ատեն Հայք կը հոգային եկեղեցին : 1727-ին Գրիգոր Հայրապետ Շղթայակիր նորոգելով սպիտակացոյց զայն, և 1831 թուականին Պողոս Պարիարքի կառավարչութեան ժամանակ կրկին անգամ նորոգուելով սպիտակացաւ Հայոց ձեռք որ մինչեւ մեր օրերը տակաւին Հայագիր յիշատակա-

բաններ կային, իսկ իւրեանց վերջին
Ապոստոլ-Նուր եւ Գրիգոր Եպիսկո-
պոսներն հետզհետէ զանանք եղծա-
նելով՝ Ասորերէն գրել առին, և ու-
րիշ նորագութիւններ եւս ըրին: Եր-
կու կամ երեք միաբան և եթ ունին,
իսկ ժողովուրդ միայն մէկ ընտանիք:

Բ. Երկ-Իի Դ--Է: Ասորաց վանքէն
գէպ ՚ի հիւսիս ու զըռեւելով, ձախ կողմին
վրայ Անգղիացուց հիւանդանոցը կայ,
Հրեից աղբին համար հաստատուած,
որանց դարձին համար մեծ հոգ ու-
խնամք կը տարուի բաւական ժամա-
նակէ ՚ի վեր: Յառաջ գնալով կամարի
մի տակէն մինչեւ ծայրը, անկիւնա-
գլուխը հին ու քանդակածոց սիւնի մի
կտոր կը տեսնուի, Հաննէ վարդապետ
այս տեղ կը գնէ քաղաքին Երկ-Իի Դ--
Է, ու սկէ Տիրոջ Հրեշտակը Պետրոս
Առաքեալն անցնելով՝ քաղաքին մէջ
մտցուց ու ինքն աներեւոյթ եղաւ:
Իսկ Լատին պատմագիրք այս երկաթի
գրան տեղը կը նշանակեն աջակողմեան
փողոցին ծայրը զիմացի պատին երեսը

տե սնուած հին ու խաշոր քարերով շինուած կամարք , որ հիմակ գետինը քարձրանալով՝ կամարին վերի մասը միայն կ'երեւի , աւելի հաւանական եւ ընդ հանրապէս ընդունուած է այս կարծիքը :

1870 ին Անդղիական հնախուզական ընկերութեան կողմէ գիտնական ճարտարապետ մի ուրիշ շատ տեղերէ 'ի զստ՝ այս տեղս ալ փորելով , հին շէնքեր եւ խցի նման յարկեր գտաւ տակը :

Գ . Ս . Յարութեան քաճարի նախադրումն : Ասկէ գէտ 'ի հիւսիսային փողոցն ուղղուելով և մնալաճառաց կամ փերեզա կաց շուկայէն անցնելով ուղղակի կ'ելնենք Մութ շուկային մէջ , ուր երկրորդ այցելութեան ժամանակ տեսանք Սուրբ Յարութեան Տաճարի Նախադրան տեղը , որոյ 'ի նշան կանգուն կը մնան երկու հին ու մաշուած սիւներ : Աստիճաններէն վեր ելած ժամանակնիս , որ միշտ գէտ 'ի աջ գին շեղելով կ'ելնուի , ձախակողմը սրատով

հիւ սուած գեաթին մի կ'երեւի . այս
տեղ 1860 ին Ռուսք Ղբաւոց վախ
ճանեալ քահանայէն գնեցին և սկսած
են շինութիւններ ընել . Յիշեալ գեա
նոյն մէջ կ'երեւի Հրէից թագաւորու
թեան ժամանակի քաղաքին երկրորդ
պարսպէն մնացեալ աւերակ մասեր
չափազանց մեծ քարերով շինուած :

Գ . Ղբաւոց լանս , Ոսկէհոր և Հապէլեց
լանս : Գրեթէ 100 մեզր առաջ երթա
լով անել ճանապարհին մէջ , աջ կողմը
կանգուն սիւն մի կայ , որ Խաչի ճա
նապարհին նշանակեալ մէկ տեղն է .
Այս տեղ երեք գուներ կ'երևին . գէպ
ի ճակատն եղած մեծ գունը Ղբաւոց
լանսինն է , զոր 1870 ին նորոգեցին , և
բաց ի եկեղեցիէն գեղեցիկ ու բարձ
րադիր Առաջնորդարան մի եւս կա
ռուցին . Աջ կողմի գունէն Ոսկէհոր կ'իջ
նուի , զոր Ատաթինք սուրբ Հեղինէի
գանձատունը կը կոչեն , եւ նա շինել
առւած է : Ոսկէհոր կամ գանձատուն
կոչուելուն պատճառը առասպելական
կը համարուի : Ատաթինք կ'ըսեն թէ

յիշեալ Թագուհին իւր Թքովը հողը
 քարացնելով սակի կը գոյացնէր , եւ
 մշակները կը վարձատրէր առատօրէն :
 Չախ կողմի դուռը Հապէշի վանքն է , եւ
 անմիջապէս անսնուած բակի նման
 քարայտաակը Հայոց Ս . Ղուսաւօրիչ
 եկեղեցւոյ տանիսն է , որու մէջ տեղը
 բարձրացած է յիշեալ եկեղեցւոյն
 գմբէթը հանդերձ պատուահանօք : Հա-
 պէշից վանքն աւերակաց կոյա մի է , եւ
 յայտնի ցոյց կուտայ բնակողաց խեղ-
 ճութիւնը , որոնց օրտաբահիկ ապուրն
 ու հացն անգամ Հայոց միաբանու-
 թիւնը կը հագար :

Սոյն վանքը Սուրբ Յարութեան
 տաճարի արեւելակողմը կ'իջնայ , ուր-
 կէց ըսւ կ'երեւի հին տաճարին մա-
 սերը , որոնց խնայած է ժամանակը :
 Չորրորդ դարուն այս վանքի տեղն ալ
 սուրբ Յարութեան Տաճարին մէջը
 պարունակուած էր : Գմբէթին եւ աւ-
 ւերակներուն մէջ տեղը Հապէշք ձի-
 թեւի մի ցոյց կուտան , բուրջերու կը-
 տորնելով զարգարուած , որու համար

կ'ըսեն թէ՛ Հայր Աբրահամ այս տեղ
ուղեց զոհել իւր միակ որդին Իսա-
հակը :

Ե. Գաղա-նի շահ : Ասկէ կրկին ետ
դառնալով Տաճարին Նախագուռնը
սամ տեղերնիս, սիւներուն քովէն վար
իջնելով և Մուժ շուկային մէջ ուղ-
ղուելով աջ կողմերնիս ելած առջի փու-
ղային մէջ մանենք, որոյ ուղղութիւնն
է արեւմուտքէն դէպ յարեւելք :
Ներս մտած ժամանակ աջ թեւերնուս
վրայի առաջին շէնքը հին եկեղեցի մի
է, որոյ անունը ծանօթ չէ, բայց ան-
տարակոյս կը թուի մեզ որ Գաղա-նի
շահն է այս, կառուցեալ յա-
նուն Ս. Հախիսիմէի եւ Գայրանէի,
որ Հայոց ունեցած 70 վանօրէից 29-ն
էր, որոյ համար գրուած է թէ Սուրբ
Յարութեան գրան քովն է :

Զ. Գլխոյն Հեղինէի Խալիֆաներուն գեղը :
Յիշեալ փողայէն ուղղակի դառ ՚ի վայր
երթալով աջ կողմերնիս մեծ կակ դուռ
մի կայ, որ ըստ աամկաց Գլխոյն Հեղինէի
Խալիֆաներուն գեղը կ'ըսուի, և ըստ Լատի-

նաց՝ Նորա հիւրանոցը կը կոչուի, իսկ
 Արաքացիք Թէֆէ-էլ-Խաւէֆ կ'անուա-
 նեն. ժամանակ մի հիւանդանոց էր,
 բայց հիմակ երբեմն միայն աղքատաց
 համար ապուր կ'եփեն, ուր դեռ հին
 ժամանակէ մնացած երեք կամթասներ
 կան ահագին մեծութեամբ, որ յանուն
 Գլխոյն Հեղինէի կը յիշուին. Եւ որով-
 հետեւ հաստատագոյն կարծեօք սոյն
 հաստատութիւնն Արգարու կնոջ Հեղին-
 նէի պալատին տեղւոյն վրայ է, որ Ալ-
 ւայ լերան վրայ կը գտնուէր, և նա
 էր որ սովու ժամանակ աղքատաց հա-
 մար ցարեն բերել տալով բաժնեց ու
 խնամք տարաւ, ՚ի յիշատակ սոյն մար-
 դասիրական գործոյն մնացած է այն-
 քան դարերէ ՚ի վեր իւր պալատին
 մէջ սոյն անջնջելի նշանը և ճշմարիտ
 բրիտանէութեան օրինակը:

Շատ դարերէ յետոյ Ադրսեւան
 Սուլթանուհին, որ Սուլթան Սելիմի
 որդւոյն Սուլթան Սիւլէյմանի սիրու-
 հին էր, նորագել տուած է այս մար-
 դասիրական հաստատութիւնն, եւ

Սիւլէյման անոր մշտնջենաւ որու թեան համար Պէյթաճէլէ գիւղի Քեթլէհեմի եւ Սէլովամայ եկամուտները նոյն տեղւոյն շնորհած էր . թէպէտ մինչև ցայսօր բաւական Վագլիներ ունի , բայց աղքատներն կերակրելու համար բաւական խնամք չ'տարուիր :

Թէ սոյն Թէփէի դուռը և թէ փողոցին նոյն կարգին վրայ գտնուած քանի մի շէնքերը որ հիմակ Եֆէնափներու տուներ են , և տեղական կառավարութեան ապարանն ևս այս կարգի շէնքերուն մէջն է , բաւական հնութիւններ ունին , շատ տներուն ճակատը շժարարով յօրփնուած են , եւ բաւական ճարտարացեալ տական են , որոնք մինչև Խաչակրաց ժամանակ կը հասնին :

Է . Սալահէափնի Գլղոց և Այն-Սէպիլ Գլղոցն Հեղինէի հիւրանոցէն կամ Թէփէին ելնելով և գէպ ՚ի արեւելք ճանապարհը շարունակելով կը հասնինք քառուղի փողոցի բերանը , որուն ճակատկողմեան հիւսիսային արեւմտեան

անկիւնը՝ հնաշէն Մէդրէ-է մը կայ Տաճկաց, որուն համար կ'ըսուի թէ՛ Մաս-թէս Աւետարանչի տունն էր, և հաս-գրեց Ս. Աւետարանը Երրայական լեզ-ուաւ: Այս շրեքուզի ճանապարհին արեւելեան հիւ սիսակողմի անկիւնն ալ հին Սէպիլ մի կայ, արեւելեան ճանա-պարհը ուղղակի կը տանի Սողոմոնեան Տաճարի Պապ-էլ-Հաթիբ ըստ ած դու-ռը, եւ մեծ ուղին՝ որ Գամակասի գրան ճանապարհն է և որ հիւ սիսէն գէպ 'ի հարաւ կ'երկարի, Յովսէպոսի լայն կէղէշաբ կոչած լեռանցամէջն է, գէպ յաջ ուղղուելով եւ ճանա-պարհին ծայրը հասած ժամանակնիս՝ բուական դարու վեր է, եւ հեղեղա-տին ծայրն է որ Մակաբայեցի իշխա-նաց հրամանաւ սարսափ աւերակե-րով լեցուելով՝ Ակոյ լեռը Սողոմոնի տաճարին հետ միացաւ:

Այս ճանապարհին մէջ՝ ձախ կողմն՝ հին շուկայ մի կ'երեւի, որ աստ է Սո-ղոմոնեան Տաճարի Պապ-սո-կ-ըլ-կաթի-թանին (գուռ բաժրակի շուկայի) ըս-

ուած դուռն , եւ այն շուկային մէջ՝
Տաճարի դրան մօտ աջակողմն է Համ-
ճամ-էլ-Շիֆա կոչուած բաղնիքն . շու-
կայէն դուրս ձախ կողմն է Համճամ - Շը-
էյն (ակի բաղնիք) զոր մերայինք կը կոչեն
նոր բաղնիք . այս բաղնիքէն քիչ մը ան-
դին գէպ ՚ի հարաւ Սէպիլ մը կայ , որ
յիշեալ բաղնիքի ակի բաղնի՝ կոչուիլն
այս Սէպիլն անուանէն առնուած է .

Յիշեալ ճանապարհէն դուրս ելլ-
նելնուս ձախ դին պզտիկ տուն մի կ'ե-
րեւի դրսի կողմէն բանդակուած , որ
Սալահէ + Գիւնի Գալոյ կը կոչուի , ըստ որում
նա եղև հիմնադիր , և այսօր ալ դար-
ձեալ դպրոց է Մահմեաակահանայ :

Այս անէն 20 մեդր աւելի ներս՝
գեղեցիկ աղբիւր մի կը տեսնուի Այն-
Սէպիլ անուամբ . ասոր ջուրը Աղբիւր
կնքեալէն կուգայ , որ նախ Տաճարը
գալով կը թափի եւ յետոյ անկէ կը
բաժնուի :

Այս աղբիւրին հարաւային կողմն
է Դատաստանատունը (Մահէ՛մէն) :
Այս տեղ քարի մէջ փորուած սնտու-

կի ձեւով տապան մի կար (¹), Թադաւ
ւորաց գերեզմաններէն բերուած, որ
1869 ին Գաղղեոյ հիւպատոսին խընդ-
րանօք Փարիզու կայսերական թան-
գարանը խրկուեցաւ : Արտաքին բա-
կին մէջ միւսիննէ յօրինուած գեղե-
ցիկ աղբիւր մի կը տեսնուի, որու
ջուրը նոյնպէս Աղբիւր կնքեալէն կու-
գայ :

Այն — Սէպիլէ արեւելահողմը և կից
անոր՝ Սողոմօնեան Տաճարին Պապ—էլ—
Սիլիլէ կոչուած դուռն է :

Այն—Սէպիլէն 200 մեդր ետ դառ-
նալով նոյն փողոցին մէջ, երկու տուն
կ'երեւին, մին աջ՝ և միւսն ձախ դին,
որոնք թէպէտեւ խարխուլ, այսու

(¹) Հիշք տար նման արկղաձեւ և քարի մէջ փո-
րուած տապան մի կար Ս. Գալոսիոյ մեծ գաւթի
ճրամբարին քով դրուած, որ իրբև Տասուրտի կը գոր-
ծածուէր, և ապա 1866 թուոյն տպարանը փոխադ-
րուելով : Հսն ալ իրբև Տասուրտի գործածուեցաւ :
Սակայն 1869 ին հնութեանց Թանգարանը փոխադրը-
ւեցաւ հանգուցեալ Եսայի Ս. Պատրիարք Հօր հրա-
մանաւ :

ամենայնիւ նշանաւոր գեղեցկութիւն մի ունին . Առաջին տունը , որու դուռը շքաքարով շինուած է , Խաչակրաց ժամանակ դպրոց էր , այժմ Սոսիէ կը կոչուի , եւ Էսաա էֆէնտի Մուֆթի—էլ—Շաֆիհիէ անուն անձինքն է : Երկրորդը՝ որ նայնպէս Խաչակրաց ժամանակ դպրոց էր օրիորդաց , այսօր դարձեալ վարժարան է Մահմետական ազգաց և Շէյխ Իսմայէլ Տանային է , և էլ—Աճէֆէ կը կոչուի . յանուն այն պարսկուհւոյն , որ Սալահէտաինի մէկ պաշտօնէին կինն էր և հոս թաղուեցաւ , ուր կը տեսնուի դեռ գերեզմանը :

Ը . Հրէից արաստած Գեղը : Յիշեալ տանց առաջնայն գիմարը փողոց մի կայ , ուր շորս բոսկի չափ քալելէն յետոյ , միշտ գէպ 'ի ձախ գնալով , կը հասնինք Տաճարին պարսպին քով , ուր տեղ Հրէայք ուրբաթ օրերը աղօթելու և արտասուելու կուգան , գլուխնին զարնելով նոյն պարսպին , որուն քանի մի կարգ քարերը խիստ հին են և Սողո

մօնի ժամանակէ մնացած կ'երեւին ,
 որոնց մէջ մինչեւ 3 մեզք երկայնու-
 թիւն ունեցող քարեր կան : Հրէից
 այս արարմունքը տեսնելով՝ սառագ-
 ուած կը համարուի այն ճշմարտու-
 թիւնը , զոր Արեմիայի բերնով խօսե-
 ցաւ Տէրը . « Զի՞ գոչես ՚ի վերայ բեկ-
 ման քո՝ սակայն ոչ արարից քեզ վախ-
 ճան : բուռն են ցաւք քո , վասն բազ-
 մութեան անօրէնութեան քո սասա-
 կացան , մեզք քո արարին քեզ զայդ ո .
 երէ՛մ . Լ . 15 : Ողբալի տեսարան մի է
 արգարեւ այսպիսի ցրուեալ ազգի մի
 վիճակը , որոնք աշխարհիս ամեն կող-
 մէն խուճբ խուճբ կուգան իւրեանց
 արտասոււաց կաթիլները խառնելու
 նախահարցը արտասուքին , որոնք տա-
 սըն եւ ինը դարերէ ՚ի վեր կը թա-
 փեն սոյն տեղւոյս վրայ , ոչ ուրիշ բա-
 նի համար ըստ մեզ՝ եթէ ոչ Մարգա-
 րէին վերջագրեալ խօսքերը ճշմարտե-
 լու :

Այս արտասոււաց տեղը սալայա-
 տակեալ բազ մի է 30 մեզք երկայնու-

Թեամբ և 4 մեզք լայնութեամբ, հիւսիսոյ կողմէն Մակէթի պատն է, հարաւէն անհատականի մը տունն է, ուր տեղ հին Տաճարի պարսպին դրան մէկ վերնաշէմը կը գանուի, արեւմուտքէն ուրիշ տուներով ծածկուած է, իսկ արեւելեան կողմն է Տաճարին պարսպի այն մասը զոր Հրէայք իրենց արտասուքներովն ու համբոյրներով կը թանան ու կը յարգեն :

Թ. Եղէկէսի աւանը : Ետ դառնալով այս տեղաց մինչև ձախակողմի առաջին փողոցը, անկէ 'ի հարաւ շէղելով մինչև Հրէից արտասուած տեղւոյն պատին ծայրը, այսինքն՝ Օմարայ Մզկիթի պարսպին հարաւ ային արեւմուտեան անկիւնը, հոն կը տեսնուի Կածորջի մը խարխալեալ մասեր, որ յառաջագոյն Գիլգիէնի ձորին վրայ ձրգուած էր եւ Մոլէ լեռը Սիժն լեռան հետ կը միացնէր : Այս կամուրջը, ինչպէս կ'երեւի, 15 մեզք լայնութիւն ունեցած է, եւ Հրէից թագաւորները շինած են հաւանաբար Արիստարուլս

մեծ քահանայապետը կործանել տը-
ւաւ զայն Քրիստոսէ Յէ տարի առաջ,
որպէս զի Պոմպէոս չ'կարենայ անկէ
տաճարը մանելու . Յովնայ . Ա . 5 : Սոյն
կամուրջին մէկ ծայրը Մալթայեցոց պա-
լատին կը հասնէր Սիօն լեւան վրայ :

70 մեզք աւելի անդին դէպ ՚ի հա-
րաւ ագամաթղենեաց երկու անտառ-
ներու մէջէ անցնելով Աղբիւ սաց դու-
ռը կը հասնուի : Բայց մենք ետ դառ-
նալով և ձախ կողմի առաջի փողոցը
մանելով մինչև Սիօնի ըսուած տու-
նը հասնինք . անկէ դարձեալ ձախ
կողմի ճանապարհը դէպ ՚ի յարեւ-
մուտք առաջ քալենք : Այս փողոցիս
կէսէն սկսելով մինչև ծայրը շուկայ է .
ձախ կողմերնիս Հրէից Թաղը կամ շու-
կայն է . դէպ յաջ տասը քայլաչափ եր-
թաղով ձախակողմը Մեծ շալտի (Սոս-
էլ-Քէպիլ) բերանն է . ասոր արեւմը
տեան ծայրը՝ խանութներուն ետեւի
կողմն է Նշիկայի աղանը , որ կրնայ
տեսնուիլ բարձր սրճարանին մէջէն ,
որ աւազանին վրայ կը նայի , և ուրիշ

շքակալ տուներէն : Այս աւագանին
 համար շատ հնագէտք՝ եղեկիա թա-
 գաւորի շինել տուած և Սարին աւագան
 ըսուածը կ'իմանան, ու Աերին աւագա-
 նէն ջրանցք մ'ալ բանալ տուաւ Ա-
 սորեստանցւոց Սենեքերիմ թագաւո-
 րին գալու ժամանակը, որպէս զի պա-
 շարման մէջ ջուր ունենան : Աերին ա-
 ւագան ըսածնիս այժմեան Գոպէի տրան
 դուրսը եղածն է, հաճկաց գերեզմաւ
 նստանց մէջ, և ջրանցքը մինչև հիմայ
 կը մնայ նոյն նպատակին ծառայելով
 անձրեւաց յորդուժեան ժամանակ :

Ժ. ԴԱՆԻ ԲԵՐԷԸ : Յիշեալ Մեծ շու-
 կային ծայրը՝ հրապարակ մի կայ, ուր
 Տէլլահ կանայք կը նստին բանջարե-
 դէն եւ փայտ ծախելու : Զախ կողմը
 դէպ'ի հարաւ երթալով աջակողմը մեծ
 դուռ մի կը տեսնուի պահապան զօր-
 քով պահպանուած, ասիկայ է քա-
 ղաքին բերդը, որ քաղաքի բոլոր շէն-
 քերէն բարձր է եւ որ ԴԱՆԻ ԲԵՐԷԸ
 կը կոչուի, ըստ որում նորա շինել
 տուած աշտարակին կամ պալատին

տեղն է . Բ. Թ. Գ. Ե. 7-11 : Հերովդէս մեծ այս տեղ երեք աշտարակ շինել ասուած էր , առաջինն էր Հիպպիկոսի ըսուածը , երկրորդը՝ Մարիամինեայ , երրորդը՝ Փասայելի , եւ այս աշտարակներուն հնութիւնները դեռ մինչեւ ցայսօր կ'երեւին այն խոշոր քարերէն , զոր Գաւթի ժամանակէ մնացած կը կարծեն գիտնականք : Այս երեք աշտարակներէն ՚ի զատ երկու հատ եւս կան որոց շինուածքն ու քարերուն մաքրութիւնն ալ կը վկայեն որ Հերովդէսին ժամանակէն չ'են , այլ շատ շատ մինչեւ Սուլէյման Բ. կ'եննեն թերեւս .

ԺԱ. Ի-Ղաթերից քոնը : Փողոցին ձախակողմը Գաւթի բերդին գիմացն է Անգղիացի Եպիսկոպոսական Բողոքականաց աղօթարանը , որ շինուած է Հերովդէս մեծի պալատին տեղը այն վրայ : Սոյն աղօթարանին քով ետեւի կողմէն դեռ կանգուն կը տեսնուի փոքրիկ եկեղեցի մի յանուն Յակովբայ առաքելոյն որ Ե. Գ. Կ. Ե. կը կոչուի . Ասկէ իբր 55

ձեզր դէպ յարեւմուտք կան երեք
 փոքր մասուսներ ձախ թեւիդ վրայ,
 նուիրեալ յանուն Երկոց Մարիամանց,
 որոնց Յիսուս իւր յարու թենէն յետոյ
 այս տեղս երեւնալով, ասաց. « Ո՛ղջ
 էք ». նոքա ալ մօտենալով անոր ոտքե-
 րը պագին ու զինքը պաշտեցին. Մատթ. ԻԸ. 9. Այս տեղւոյն մերայինք Ի-շա-
 ֆելից քոն կ'անուանեն :

ԺԲ. Թովմայ առաքելոյն քան գեղը : Աս-
 կէ դուրս ելնելով հասարակ ճանաւ
 պարհին վրայ դէպ ՚ի Սուրբ Յակովբայ
 վանքն երթալու կամարին բերանը
 հասնելնուս՝ մեր վանուց Գեղարանին
 դիմացի փողոցին մէջ ձախ դին առա-
 ջին դուռը թողլով՝ երկրորդ դուռն է
 Թովմայ առաքելոյ քանը տեղը, որ անկեան
 վրայ է : Հաննէ պատմագիր կ'ըսէ թէ՝
 Թովմայ առաքելոյն Յիսուսի ձեռք
 Հնդիկ վաճառականաց ծախած տեղն
 է. եւ հին ասեմները եկեղեցի էր
 յանուն Թովմայ Առաքելոյ, իսկ այժմ
 Մահմետականաց ձեռքը լքեալ մնա-
 ցած աւերակ մ'է :

Ահա հաս կը լրանայ . մեր Հինգերորդ այցելութիւնը :

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի լեառն սուրբ Համբարձման :

Չիթենեաց լեռն Երուսաղէմի արեւելեան կողմն է , և Սրբազան լեռներէն մին , ուրկէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս համբարձաւ յերկինս՝ իւր աշակերտաց քարոզելու իշխանութիւն շնորհելէն յետոյ , եւ յետ այնորիկ Հաճաքչման լեռ կոչուեցաւ Քրիստոսնեաց ազգաց մէջ զոր Արաբացիք ձեռէլ-էլ-Դուր կ'անուանեն : Եւ Միջերկրական ծովէն 800 մեզրաչափ քարձր է :

Տիտոս երբ Երուսաղէմը պաշարելու եկաւ , իւր տասներորդ խումբը Չիթենեաց լեռան վրայ բանակեցուց . Յովէղ . Ե . Տ :

Նոյնպէս Խաչակրաց ժամանակ Տանկը
 բնա Չիթենեաց լեռը ելաւ, ուսկէ
 լաւ կը նայուի քաղաքին վրայ, այն
 տեղ հինգ արաբացի Մահմետականք
 վրան յարձակեցան, որոնցմէ երեքն
 սպաննեց և երկուսը փախան :

Քրիստոսի սանատեղոյն վրայ Հե-
 ղինէ Թագուհիի ժամանակէն շինուած
 եկեղեցի մը կար, այս եկեղեցին Պար-
 սից Խոսրով Թագաւորի յարձակման
 ժամանակ 616 Թուականին կործանե-
 ցաւ : Արուսաղէմի Զաքարիա Պատ-
 րիարքն և Քրիստոսի սուրբ Խաչը գերի
 տարուեցան : Երբ Զաքարիային տե-
 ղակալէց Մոգիտոս, նա կրկին նորս-
 գէց սուրբ Համբարձման եկեղեցին,
 ըստ որում քիչ ժամանակ յետոյ եկող
 ուխտաւոր Պատմագիրք կը ստորագը-
 բեն յիշեալ եկեղեցին Թէ՛ բոլորաձև
 էր եւ վերի կողմը բաց : Ութերորդ
 դարու ահանատեա Պատմագիր մ' ալ
 կ'ըսէ Թէ՛ Քրիստոսի սանատեղոյն
 վրայ կախուած լուսաւոր Զահի վերին
 կողմը հովին գէմ պատսպարուելու

և անձրեւէ ազատ ըլլալու համար ապակիէ վանդակով մի ծածկուած էր :

Խաչակրաց ժամանակ եկեղեցին պայծառ մնացած էր . բայց երբ նոցա ձեռքէն իշխանութիւնը 1187 ին դարձեալ Մահմետականաց անցաւ , կրկին խանդարեցաւ Ս . Համբարձման եկեղեցին , որուն աւերակ հիմերը դեռ կ'երեւին բակին մէջ :

Սոյն բակին մէջ տեղ Քրիստոսի ոտնաատէլը սոյն վրայ կանաւցեալ մատուռ մը կայ ութանկիւնի ձևով 6 էն մինչեւ 7 մեզր տրամագծով եւ վրան գմբէթով : Սոյն եկեղեցին Հայոց սեփահականուած էր , բայց նր դարէն 'ի վեր՝ յայտնի չէ : Անգամ մի հրամանագիր առած են Հայք , որ կ'արգիլէ գիւղացւոց Հայոց վանքին մօտ տուն շինելու . ժամանակէ մը յետոյ դարձեալ Հայ Միաբանութիւնն անկէ դուրս ընելով՝ Ծէլլակէ վանքը կ'աւրեն , եւ պարսպին կից մզկիթ մի կը շինեն հանդերձ միասին : Երկրորդ անգամ Սուլթան Ահմէտ Ա. ին օրով Հրամա-

Նազիր ստացած են Հայք Հիճրէթի
 1077 ին, որով արտօնութիւն կը արք-
 ուի Հայոց՝ պարիսպը շինելու, բակը
 քարայտաակելու և գմբէթը նորոգե-
 լու համար. այս Հրովարտակին մէջ
 կը յիշուի որ ուրիշ Քրիստոնէայ ազ-
 գերն ալ իրաւունք ունին ուխտ եւ
 պաշտօն կատարելու: Երրորդ անգամ
 Հրամանագիր կ'ընդունին Հայք, որով
 կ'արգիլուի Տէլլահներուն՝ պարսպին
 մէջ մեռեալ թաղելու:

Քրիստոսի օսնատեղւոյն գմբէթը
 1833 թուականին երկրաշարժէ մի վե-
 նասուելով, Վասին միաբանք սեղեցին
 նորոգել. Հայք եւ Յոյնք իմանալով
 սաք ելան, սակայն ժամանակին դա-
 տաւորը և ո՛չ մէկ ազգի իլաճ տալ ու-
 զեց մինչեւ որ հաստատուի որ ազգին
 վերաբերու իլը: Հայոց միաբանութիւ-
 նը, որ գիտէր իւր քով հին Հրովար-
 տակ գանու իլը, յիշեալ երեք Հրովար-
 տակները տարաւ գատաւորին և Ժու-
 դովին ներկայացուց, որ վաւերական
 գանելով զանանք՝ իլաճ տուաւ, և սոյն

Էլամին վրայ Բ. Գուռն 1200, 01, 02 թը-
ւականներուն Հրովարտակներ շնոր-
հեց Հայոց նորագութիւն ընելու եւ
սենեակներ շինելու համար . ուստի
անմիջապէս սկսան Հայք բակին աջա-
կողմը , կէս մի բակին մէջ եւ կէս մի
բակէն դուրս իրենց սեփհական գեւո-
նին վրայ սենեակներ շինել կրկնայարկ ,
և ուրիշ նորագութիւններ ընել , եւ
մինչեւ սանտակը այն գմբէթայարկին
գրանը կից արտաքին գոնէն սկսելով
վրան գեղեցիկ տախտակաշէն ծածք
յօրինել , առանց դպշելու այլոց ազ-
գաց իրաւանցը , և Մատրան մէջ Սե-
ղան մը կառուցին , ուր գրեթէ ամեն
օր Պատարագ կը մատուցանէին Հայերը :

Լատինք և Յոյնք շկարենալով տա-
նիլ Հայոց ձեռօք եղած շինութեանը ,
քանի մի անգամ Ի Պոլիս և Նեղիս-
տոս մարդ խրկեցին , եւ Գաղղիոյ ու
Ռուսիոյ Գ' սպանին ձեռօք Ռազրիւ ար-
ւին Տէրութեան , գանգատելով որ-
պէս թէ Հայք կ'արգիլեն իւրեանց որ
հագեւոր պաշտօննին կատարեն , ասոր

վրայ հրաման կ'ելնէ որ քննութիւն ըլ-
 ւայ Երուսաղէմի Դատական Ժողովոյն
 մէջ : Լատինք այս նպատակիս համար
 առնուած թուղթը, որ Շաթրղատէ
 Արիֆի անուն երեւելի անձի մի հետ
 զրկուած էր քննելու պաշտօնով՝ այն-
 պէս ներկայացուցին, որպէս թէ Հա-
 յոց յիշեալ շինութիւնը աւրելու հա-
 մար արուած լինէր այն Հրամանագի-
 րը, այս քննութենէն յետոյ՝ յիշեալ
 Գեսպանաց կրկին թախանձանքներով
 Քարձրագոյն Գուռը վերջապէս յակա-
 մայս զիջաւ իւր առջի Հրովարտակը-
 ետ առնուլ եւ բակին մէջ շինուած
 սենեակները աւրելու հրաման տալ :
 Սոյն հրամանիս վրայ Հոյ միարանու-
 թեան սիրար կարեվէր խոցուելով
 շուղեց պաշտպանել եւ չըթողուլ որ
 բակէն դուրս իւր սեփհական գետ-
 նայն վրայ շինած սենեակներն ալ փը-
 ցրնեն, վասն որոյ Լատին և Յոյն միա-
 բանութիւնք դատ վարած Ժամանակ-
 նին ըսած էին թէ Համբարձման տեղ-
 ւոյն վրայ եղած շէնքը ոչ մի Քրիստո-

նէի է, այլ Մահմետականաց մզկիթ է
 և մենք այնպէս գիտեմք:

Յոյն վիճակիս մէջ կը մնայ դեռ
 մինչև ցայսօր յիշեալ Արբաղան Տեղը,
 որու բանալին գիւղացւոց ձեռքն է
 և նորագութեան ծախքը Տէրութեան
 գանձէն կը լինի: Տարին անգամ մի մեծ
 պահոց մէջ, երկրորդ անգամ Քրիստոս
 սի Համբարձման օրը Պատարագ կը մու-
 տուցանեն Հայք և Յոյնք, իսկ ա ըիշ-
 ազգերը միայն Համբարձման օրը: Հա-
 յոցմէ միաբանք առջի երեկոյին եր-
 թալով՝ գիշերը գմբէթին տակը՝ Ուս-
 նատեղոյն վրայ, իսկ առաւօտուն
 բակին մէջ հիւսիսային արևելեան
 անկիւնը Պատարագ կը մատուցանեն:
 Յոյնք հարաւային արևելեան անկիւնը:

Այս տեղեկութիւններէն յետոյ
 սկսինք մեր այցելութիւնն ընել:

Երեք ճանապարհ կայ վեր ելնե-
 լու, առաջինն է Քրիչաղանէն դուրս
 ելնելով և Արիսողումայ արձանին քով
 հասած Ժամանակնիս՝ Հրէից գերեզ-
 մանաւան մէջ ոլորուն նեղ շախղ մի

կ'երեւի, որ այս ճանապարհն Համբարձման լերան ձախակողմը կը հանէ։ Միւս երկու ճանապարհներն են, քաղաքիս Պապ — էլ — Սպախ (Ս. Ասատու ծածնի) գոնէն ելնելով և նորա Գերեզմանի եկեղեցւոյն առջեւէն անցնելէն յետոյ արեւելեան ճանապարհը բռնել, որ Լատինաց պարտիզին քովէն է։ Այս ճանապարհներէն մեկը խորդուբորդ է, այն՝ ուր տեղ Քրիստոս յաւանակաւ եկած ժամանակ քաղաքը տեսնելով լացաւ անոր վրայ։ Իսկ միւսն՝ լերան հիւսիսային կողմն վրայ է որ աւելի հանգիստ, և սովորականն է։

Գէթսեմանիի պարտիզին քովէն 20 մեդր գէպ ՚ի արեւելք քալելով, աջ ձեռքի վրայ ուրիշ պարտիզի մը տակովը ճերմակ ժայռ մի կը տեսնուի, ուր աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ՛ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Ծաղկազարդի օրն Չիթենեաց լեռնէն գալուն՝ աստիշէն իջնալով աւանակին վրայ նստաւ, և այս ժամուէն՝ այս տեղ մերձեցան

Յիսուսի քով Հայոց Արքայր Թագաւորի գեասպանները՝ Անանէ և իւր ընկերք, եւ Առաքելոց հետ խօսակցութիւն ըրին. Յովհ. ժԲ. 20—23. Յոյներն ուրիշ աւանդութիւն մը կը պատմեն այս տեղւոյն համար թէ՛ թումաս առաքեալ ամենօրհնեալ Տիրամօր գերեզմանը տեսնելու գնացած ժամանակ՝ տեսաւ նորա երկինք վերափախուիլը, և այս քարիս վրայ վար ձգեց Տիրամայր իւր գօտին :

Այս տեղէն սակաւ ինչ հետի գէտ ՚ի հիւսիս՝ վէմ մի եւս կայ գետինը Թագաւոր, որուն համար կ'ըսուի թէ՛ Ս. Ստեփաննոսի քարկոծման ժամանակ՝ Ս. Կոյսն կ'աղօթէր այս վէմին վրայ. 1860 Թուականին Յոյները այս վէմին շուրջը քարով պատասպարեցին :

Քրիստոսի Համբարձման տեղը չը գացած մեր ճանապարհը գէտ ՚ի ձախ կողմը յառաջ տանելով 200 մեդր, Գալիլէա կը հասնինք. որուն Մահմտականք Քարձ-էլ-Ս-էք կ'ըսեն : Աւանդութիւն մը կայ թէ Կանա-Գալիլիացիք

այս տեղ իջեւան կամ հիւրանոց մի
ունեին ազգային, ուր կը բնակէին
Զասկի տօնին Երուսաղէմ եկած ժա-
մանակներն, եւ ասկէ մնացած է տեղ-
ւոյն Գալիլիա անունը :

Անոր համար Տէրն մեր Յիսուս
Քրիստոս ալ՝ իբր ՚ի Նազարեթէ Գա-
լիլեացւոց համարուած լինելուն, երբ
Երուսաղէմ կը գար՝ գիշերները կ'ել-
ներ այս Զիթենեաց լեռը կ'ազանէր .
Ղո-ի . ԻԱ . 37 . ԻԲ . 39 : Յո-լ . Ը . 1-2 .
Այս տեղ ալ վանք մը եւ եկեղեցի մը
կար, եւ անշուշտ վերայիշեալ եկեղե-
ցիներէն մէկն էր, Հին աւերակներու
մնացորդներ կան դեռ, եւ շատ տարի չէ
որ Յոյն գնեցին այս տեղը, եւ մի քանի
տարի առաջ գիշերայն պարսպապա-
տեցին :

Եւս գառնալով ասկէ դէպ ՚ի հա-
րաւ 400 մեգրի շափ, Զէյթոն գիւղին
մէջ Տիմաշէի մի քով կը հասնինք, որ կից
է այն բակին սրուն մէջ եղած գմբե-
թին տակ Քրիստոսի համբարձման օր
Թողուցած Ոսկեգլուխն նշանը կ'երևա ՚ի

ժայռի մի վրայ դրոշմուած , և ինչպէս
կը կարծուի՝ ձախ ստքին ⁽¹⁾ նշանն է ,
և ժայռին մէկ մասը բաց թողլով՝ բա-
րեպաշտից համբուրելու համար , միւս
բոլորտիքը քարայտասկ ըրած են որ-
չափ տեղ որ յարկի տակ առնուած է :

Բակի դռնէն դուրս ելնելնուս հա-
րաւային կողմը Տէր-Վէլէ Բնակարան է ,
տեղւոյն Շէյխին քանի մի փող տալով
կը թողու վեր Մինարէն ելնելու , ուր
մարդոյս աչքին գեղեցիկ տեսարան
մի կը ներկայանայ , արեւմտեան կող-
մէն Գէթսեմանի ձորը , բոլոր Երու-
սաղէմը և ՚ի մասնաւորի Օմարայ վրդ-
կիթը , Սուրբ Յակովբայ վանուց դրմ-
բէթը , և քաղաքին միւս ետեւի կողմը
Ռուսաց վանքը , եւ այլն , արեւելեան
կողմէն կը տեսնուի Յուդայի երկրին

(1) Միւս ամառտեղւոյն համար Մահմետականք
Օմարայ մզկիթին (Էլ-Ասս) մէջ է կ'ըսեն , բայց այդ
հաւանական չէ , ըստ որում երկուսն ալ զատ զատ
ժայռեր են , և եթէ քովէ քով դրուելու լինին , եր-
կու քայլին մէջտեղը բնականէն աւելի տարածու-
թիւն մի կը գտնենք :

անապատը մինչև Յորդանան ու Մեա-
 եալ ծովը և լեռներու շղթայ մի՝ որու
 հարաւային ծայրն է Մովսրայ լեռները :

Միւսքէն վար իջնելով և գէպ ՚ի ա-
 րեւմտեան հարաւակողմն երթալով՝
 շէնքերուն անկիւնը դուռ մի կը տես-
 նուի երեսը գէպ ՚ի արեւմուտք, ուս-
 կէ կը մտնուի Արբ-հ-ոյն Պեղեթայ այլը :
 Այս սրբուհին Անտիոքացի էր Մար-
 գարիտ անուն և գուսանութիւն կը-
 նէր, յետոյ Եգեսիոյ Նոննոս եպիսկո-
 պոսի ձեռք գարձի գալով հինգերորդ
 դարուն՝ Պեղեթայ անունը կրեց, և
 հոս մեռաւ ու թաղուեցաւ : Այս
 տեղ ալ հին ժամանակ վանք մի կար,
 և գեռ կը տեսնուի ստորին խուց մի
 կամ գերեզման մի ուր 16 ոտք աստի-
 ճաններով կ'իջնուի : Մահմետականք
 պատուով կը բռնեն այս տեղս եւ
 միշտ գոց կը պահեն :

Եօթանասուն և հինգ մեզք գէպ
 ՚ի հարաւ և քիչ մի Միւսքէն գէպ ՚ի
 արեւելակողմը եղած տեղն՝ Տէրն մեր
 Յիսուս Քրիստոսի իւր աշակերտաց

Տէրո-նական աղբիւնը ուսուցած տեղն է : Այս տեղն 1869 թն Ղա Գուռ Կ'Օվէն նի իշխանու հին գնեւում պարսպով պատեց և ապա ընդարձակ շէնք մի շէնեց , որուն մէջ նաեւ Մայրապետանոց մը ու պայծառ Եկեղեցի մը . շէնքին ներքին կողմի պատերուն վրայ գրած են Հայր Բրը գրեթէ 30 տեսակ լեզուներով , 1880 թն նոյն շէնքին հարաւային կողմն եղած փոքրիկ արան ալ առնելով շքամպատեցին կցելով նոյն տեղւոյն :

Յիշեալ տեղւոյն հիւսիսային արեւմրտեան դին իբր 30 մեզր հեռու է Աստիւղ Հանգանակն յորինծ +եղը , ուր հին ժամանակ եկեղեցի կար , և հոն 12 խորշերու մէջ Երկատասան Առաքելոց արձանները գտնուած են , Մահմետականք այս տեղի քարերը Հրէից ծախած են տարանաքար ընելու համար :

Սոյն տեղւոյն հիւսիսակողմը և աւոր կից՝ դաշտակի մի մէջ գետնին երեսը գիւղիւն մի կար ժայռին մէջ փորուած , և մէջը 9 խորշ մտուրի նման :

Այս տեղն 1868 թուականին Ռուսք
գնեցին, եւ 1871 ին հիմնարկութեան
համար փորել տուած ժամանակնին՝
կարգաւ դամբարաններ յայտնուե-
ցան, որոց մէջ անեղծ մնացած ե-
րեք գերեզմաններուն կափարիչնե-
րուն փրան գրուած է ՋՈՋԻԿ, ՇՈՒՇԱՆ,
ՄԱՐԻՆ : Իսկ գրան առջեւ յատակին
փայ քառակուսի ձեւով Հայերէն հե-
տեւեալ արձանագրութիւնը կայ միւ-
սին քարերով շինուած :

ԲԱՐԵԹԱԻՍ ՈՒՆԵԼՈՎ, ԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾ
ԶՍՈՒՐԲ ԷՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ ՀԱՐՍՍ
ԵՍ ՎԱՂԱՆ ԱՐԱՐԻ ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒԹԵԱՆ
ՄԵՂԱՑ ԶՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ ԶԱՅՍ

Յիշեալ դամբարաններու վերի կող-
մը ընդարձակ սրահի մը յատակին վրայ
կը տեսնուի գարձեալ միւսին (միւզա-
յիգ) քարերով յօրինուած քառակու-
սի մը մէջ զանազան գեղեցիկ նկար-
ներ, որք են՝ ձուկ, արաղաղ, սագ
ե այլն, եւ քառակուսի եզերքն ալ Հա-
յերէն յիշատակարանի մը հետեւեալ
մնացորդը, որովհետեւ սրահի յատա-

կին մէկ կողմը յիշատակարանի մնացորդով միատեղ քանդուած է .

ԱՅՍ Է ԴԻՐ ԵՐԱՆԵԼՈՅՆ ՇՈՒՇԱՆԿԱՅ
ՄԱԻՐՆ ԱՐՏԱԻԱՆԱՅ . ՀՈՌԻ ԺԸ

Այս գետնին մէկ ուրիշ կողմն ալ յիշատակարանի մը հետեւեալ մնացորդը կայ՝

ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԵՂԱՅ ԹԵՒԱՅ,
ԱՐԱՍՈՒ ԵՒ ՄԱԻՐԿԱՆ

Այս գետնին մէջ Ռուսերը 1883ին սկիզբները՝ հին եկեղեցւոյ մը փլատակներ եւս գտնելով, անոր վրայ կառուցին հետզհետէ հոյակապ եկեղեցի մը փառաւոր կաթուղիկէիւ եւ բարձրադիր զանգակատամբ : Ռուսք այդ գտնուած Հայերէն յիշատակարաններն ամենայն զգուշութեամբ կը պահպանեն :

Այս հնութեան յիշատակարանները պահպանելու համար ճիշդ օրինակները իւզաներկով հանուած եւ փայտեայ շրջանակներու անցուելով Պատրիարքարանի գաւթին մէջ կախուած են :

Վերել. յիշուած յիշատակարաններէն զառ Ռուսք 1892 ին «Շուշանկան» գերեզմանի տեղէն մի քիչ հեռու խոպան տեղ մը նորէն պեղել տալով նկարներով եւ արձանագրութեամբ ուրիշ միւզայիգ մը եւս գտան, զոր ամենայն զգուշութեամբ կը պահպանեն : Միւզայիգին գտնուած յատակը մտաւորապէս 5 մեզր լայնութիւն եւ 6 մեզր երկայնութիւն ունի : Նկարներն են 35 ցամաքային, ջրային եւ օդային կենդանիներ, խաղողոյ սղկոյզք եւ զանազան ծաղիկներ իրարմէ շրջագծով զատուած եւ ամենքն ալ անեղծ մնացած են, Սոյն նկարներու արեւմտեան կողմը ամենանաւրբ արհեստագործութեամբ շինուած միւզայիգէ գորգ մը կայ իսկ միւզայիգներու հիւսիսային արեւելեան կողմը եւ անոր կից է գտնուած արձանագրութիւնն որ տապանագիր մը ըլլալ կը թուի եւ է հետեւեալը :

ԱՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՏՆ. ՅԱԿՈՎԲԱՅ
—ՈՐ ԵՂԵԻ Ի ՁԵՌՆ ԽՆԴԻԵԼՈՅ :

Եթէ ճիշդ է հնագիտաց կարծիքը՝ որք յիշեալ հին և նոր դանուած միւլայիգները մեր Մե սրտալեան գրերու գիւտէն անմիջապէս յետոյ շինուած կը համարեն, այն ժամանակ պէտք է համոզուինք որ այս ամենը ՀԱԶԱՐ ՉՈՐՍ ՀԱՐԻՐ տարուան հուլիսներն են :

Հանգանակ շինուած տեղւոյն գէպ ՚ի հարաւային արևելակողմը 400 մեդրաչափ հեռու, Չիթենեաց լեռան սաքք, Բեթանիայի ճանապարհին վրայ, այն տեղ ուր ձորի մի բերանը գոցելու համար կարծես թէ յատուկ շինուած է, Բէթեմգէ ըսուած տեղն է, ուր երբ մօտեցաւ Յիսուս, իւր Աշակերաներէն երկուսը գիմացը եղած գիւղ մի խրկեց, որ հան կապուած է՛ն ու յաւանակը իրեն բերեն, որոնց վրայ հեծնալով հանգիսով Երուսաղէմ մտաւ :

Սոյն Բէթեմգէ ըսուած տեղն 1881 թուականին Լատինք ծախու առին մեծ դժուարութեամբ, եւ գետինն փորելով սիւներու կտորներ և մեծա-

մեծ քարեր գտան, բայց ասանցմէ ուրիշ քար մ'ալ գտան սեղանաձև՝ որուն բոլորափքը նկարուած են Քրիստոսի և իւր Աշակերտաց պատկերներն ու կապուած իշու մը նկարն ։

Ասկէ գնալով դէպ յարեւելք Քեթանիոս գիւղը՝ Ապարոսի գերեզմանը կը հանէ, որ հիւսիսային կողմը բացուած գոնէ մի ներս մտնելով 27 սոք աստիճան սանդուղներով վար կ'իջնուի . բնական դուռը այս շէ, վասն զի Մահմէտականք առջի դրան վրայ Ռաճիք շինելով՝ արգիլեցին Քրիստոսնէից ներս մտնելու ։ Ուխտաւորք հասեկած ժամանակնին պէտք է որ հետերնին մտնուեննան, վասն զի խիստ մութ ու ստորերկրեայ է գերեզմանը, և կարգաւ մտնեն ու ելնեն, որ շքեշառութեան կողմէ չ'նեղուին . Ապարոսի գերեզմանին վրայ եօթներորդ գարուն եկեղեցի կար, և Արաբացիք տիրած ժամանակնին կործանած պիտի լինին, ինչ ժամանակ Հայոց 70 Ակեղեցեաց եւս մէկ մասին տիրեցին եւ

մէկ մասը աւերեցին :

Այս տեղէն 80 մեզր գէպ յարեւելք եկեղեցւոյ մի աւերակ մասեր և մի սիննով շինուած յատակի մի կտոր դեռ կը տեսնուի : 40 մեզր Ղազարու գերեզմանէն հեռու գէպ ՚ի հարաւ , Մաւրիամ Մագրաղէնացւոյ կամ Մարթայի տանը տեղն է : Այս տեղն 1870 ին Մատամար-Նիգոլայ անուամբ հարուստ տիկին մի գնեց :

Եւ 180 մեզր դարձեալ Ղազարու գերեզմանէն հեռու գէպ յարեւմուտք Սիճն Բորոսի տանը տեղն է , ուր Մարիամ Մագրաղէնացին եկաւ եւ Փրկչին մերոյ գլուխը անոյշ իւզով օծեց : Այս տեղն ալ յառաջ եկեղեցի էր , բայց այժմ և ոչ աւերակները կ'երեւին : Գիւղացիք արա ըրած են եւ վարուցան կ'ընեն :

Ղազարու գերեզմանէն գէպ յարեւելք 10 րոպէի չափ քալելով քախարակ ծայր մի կայ գեանին երեսը , այս տեղ հանդիպեցաւ Մարթա Յիսուսին իւր եղբայրը մեռնելէն յետոյ , ու

ըսաւ իրեն . « Տէր , եթէ աստ եղած
 ըլլայիր , իմ եղբայրս չէր մեռներ » .
 Յովն . ԺԱ . 21 .

Այս տեղւոյն քովերը Յունաց մի-
 արաններէն Սպիրիտոն անուն հա-
 բուսա Յոյն Եպիսկոպոսը՝ (այժմ սրա-
 ըրարք Գամասկոսի՝) 1880ին գնելով
 փոքրիկ վանք մը շինեց սրբատաշ քա-
 ըրով :

Ես դառնալով Ղազարու գերեզ-
 մանէն , եւ քանի մի քայլ գէպ յա-
 ըւմուտք՝ երթալով , ձախ կողմը առջի
 ճանապարհը կ'ելնենք և 10 բուլէէն
 Երուսաղէմ գիմացնիս կ'երեւի . հոս
 ճանապարհը գէպ յաջ կը խտարի ,
 ուրկէ 12 բուլէ յառաջ գնալով՝ ձախ
 կողմերնիս սղախիկ արախ մի ցանկը կայ ,
 յորում Յիսուս Քրիստոս անիծեց Թղէ-
 նին . Այս տեղս ժայռի մէջ փորուած
 խռոսչ մի կ'երեւի . և այն ժամանակ
 ուան սէս հիմակ ալ ուրիշ Թղէնիի
 մի ծառ կայ :

Այս տեղէն 6 բուլէ եւս քալելով
 գէպ յաջ սր է հիւսիս , ձախ կողմեր-

նիս թողլով Գայթակղութեան լեռը
 և Սելավանայ գիւղը, ու վար Գէթ-
 սեմանի ձորին եզերքը ճանապարհին
 վրայ իջնելով, ձախ կողմի ճանապար-
 հը գէտ ՚ի Փրկչայ գուռը կ'առաջնոր-
 գէ, եւ աջ կողմինը գէտ ՚ի Ս. Ասա-
 ուածածնի Գերեզմանը և անկէ Գա-
 ղաքին սուրբ Աստուածածնի ըստած
 գուռը կը տանի :

Այս ճանապարհները արդէն բա-
 րեպաշտ ուխտաւորք սորված կը լինին,
 հարկ չէ մեզ կրկին առաջնորդել ի-
 րենց մինչեւ ՚ի Ս. Յակովբ :

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Բերլինում եւ ի շրջակայս նորին :

Բեթլեհէմը, որ Ս. Գրոց մէջ եր-
 կիր Յուդայ եւ տուն Եփրատայ կը
 կոչուի իւր պողաքերութեան պատ-
 ճառաւ, Միջերկրահան ծովէն 846

մեզր բարձր է, եւ Երուսաղեմի հա-
 րաւային կողմը 12 հազարամեզր հեռի
 լեբան մի վրայ շինուած է եւ չորս կողմը
 ձորերով պատած : Հիմնարկութեան
 սկիզբը երբ ըլլալը յայանի չէ, միայն
 գիտեմք որ Քրիստոսէ 1740 տարի յա-
 աջ կար : Աստ ծնած է Եսեբոն, որ
 եօթը տարի դատաւորութեան պաշ-
 տօն վարեց Իսրայելի Ժողովրդոց, եւ
 աստ մեռնելով թաղուեցաւ . Գաթ .
 ԺԲ . 8 : Նոյնպէս եւ Ղեւտացի խեղճ
 կինը, որուն մարմինը շարաշար մեռ-
 նելէն յետոյ 12 կտոր ըլլալով Իսրայելի
 12 ցեղին զրկուեցաւ . Գաթ . ԺԲ . 29 :
 Ելիմելէք եւ Նոյեմին, որու որդին
 Մաալոն՝ Մովաբացի Հաութն առաւ,
 եւ յետոյ այրի մնալով կինը, իւր կես-
 բոջը հետ Բեթլէհէմ եկաւ եւ Բոսս
 զինքը իրեն կին առաւ, որ նոյնպէս
 Բեթլէհէմցի էր, եւ անկէ զաւակ մի
 ունեցաւ Ուրէգ անուն, որ եղաւ հայր
 Յեսսէի, ուսկէ ծնաւ Գաւիթ . Մաթթ .
 Ա . 5 . Քրիստոսէ 1087 տարի առաջ :
 Բեթլէհէմի մէջ Սամուէլ մարգաւ-

բէ Աստուծոյ հրամանաւն օժեց ըզ-
 Դաւիթ Թագաւոր Իսրայելի, երբ նա
 տակաւին մանուկ էր: Եւ ուրիշ շատ
 երեւելի ու նշանաւոր անձինք ծնած
 են սոյն քաղքին մէջ, ինչպէս Յովաբ,
 Ասայէլ, և այլն: Իսրայելամ Սոզոմօնի
 որդին ընդարձակեց Բեթլէհէմը եւ
 Բարելոնի գերութենէն յետոյ 123 ան-
 ձինք միայն Բեթլէհէմցիներէն եւ
 դարձան բնակելու:

Մասթան և իւր որդին Յակովբը՝
 Յովսէփ Աստուածահօր հայրը, Բեթ-
 լէհէմի մէջ ծնան. Մատթ. Ա. 15: Եմա-
 նապէս և ամենօրհնեալ Կուսին մայ-
 րը Աննան եւս կը կարծուի որ աստ
 ծնած ըլլայ: Աերջապէս Բեթլէհէմի
 մէջ ծնաւ յամենասուրբ Կուսէն աշ-
 խարհիս Ազատարարը, Տէրն մեր Յի-
 սուս Քրիստոս, անարգ այրի մը մէջ, որ
 իբրեւ աստու և օտար գիւղացիներու
 իբր բնակարան կը ծառայէր անշուշտ,
 որոնք իրենց անասուններն ալ ներս
 քաշելով իրենց բնակակից կ'ընէին,
 վասն որոյ մանուկն Յիսուս ծնանելէն

յետոյ՝ խանձարբալ փաթթուելով Մըսուրի մէջ գրուեցաւ : Աստ թլփատեցաւ դարձեալ ութ օրէն յետոյ ըստ սովորութեան Հրեից, ինչպէս կը հաւատայ սուրբն Եպիփան : Սոյն Մսուրին մէջ գտան երեք մօքերը Մելքոն, Գասպար և Պաղտասար, երբ յարեւելքէն եկան աստղն մի առաջնորդութեամբ երկրպագութիւն ընելու նորածին Թագաւորին :

Աբգարու կինը Հեղինէ բարեպաշտ Թագուհին սոյն տեղը մօքրել տուաւ և պատով մի շքապատելով երկրպագութեան տեղ որոշեց . քիչ տարիներէ յետոյ ուրիշ Քրիստոնեայք Աղօթարան մի շինեցին վրան, զոր 135 ին Ադրիանոս կայսրն եկաւ քակեց եւ տեղը անտառով մի շքապատելով նըւիրեց՝ Ատոնիս շաստուածոյն և Մըսուրին վրայ Ափրոդիտեայ արձանը կանգնեց երկրպագութեան համար, ինչպէս կը վկայէ Ս. Հերոնիմոս առ Սրբուհին Պաւլինա գրած նամակին մէջ :

Ըստ աւանդութեան՝ Մեծին Կոստանդիանոսի մայրը Հեղինէն, կամ նոյն ինքն Կոստանդիանոս կրկին մաքրել տալով Սրբազան տեղը, շինութեան ձեռք զարկաւ, կամ ինչպէս ազգային աւանդութիւն մը կը հաստատէ՝ Տրդատ Թագաւորը լրացուց շէնքը փառաւոր ու հոյակապ Տաճար մի կանգնեցով, Ըստ ազգային Պատմչաց եօթներորդ դարուն՝ Եկեղեցւոյն երկայնութիւնը 200, իսկ լայնութիւնը 100 կանգուն էր եւ 90 մարմարեայ սեւեռնի վրայ քարակիր կամ մարմարով հաստատուած։ Սակայն նոյն Ժամանակէն յետոյ Եկեղեցին զանազան վտանգներու և դէպքերու առթիւ իւր մեծութիւնը եւ շքեղութիւնը կորսնցուց։

Օճաղ Խալիֆայն երբ Երուսաղէմի տիրեց, Քեթլէհէմ եկաւ եւ Մենդեան եկեղեցին մանելով՝ աղօթքի կեցուայրին մէջ, բայց և այնպէս նոյն օրը հրամանագիր հանելով արգիլեց Իսլամաց, որ երեք հոգիէն աւելի միաւ

տեղ չգան տասն աղօթեւում համար :

Սուլէկապին 1187ին Բեթլէհէ մին ալ տիրեց, և հինգ տարի յետոյ Սուլէկապին եպիսկոպոսը խիստ դժուարութեամբ հրաման ընդունեց յիշեալ Սուլէթանէն որ Բեթլէհէ մի վանքին մէջ երկու Լատին քահանայ միայն մնան քանի մի տարկաւագներով իրենց աստուածային պաշտօնը կատարելու, ինչպէս որ Հայք շատ դարուց ՚ի վեր կը կատարէին, բայց Լատինք շատ տարի չանցաւ կրկին վանաստեղծացան Բեթլէհէ մէն :

Ըստ Լատին Պատմչաց՝ Խաչակրաց Ս. Երկրէն հեռանալէն յետոյ՝ Եկեղեցին անտէրուել մնալով քայքայեցաւ և Արաբացիք տանեաց կոպարներով հրացանի գնտակներ կը շինէին : Սակայն զանազան Յիշատակարանք՝ հակառակ Լատին Պատմչաց՝ կը հաստատեն, որ Հայ Եկեղեցականք միշտ պահած ու պահպանած են զԵկեղեցին, ինչպէս 1227ին Տէր Աբրահամ և Տէր Առաքել անուամբ Հայ Եկեղե-

ցահանք իբրև տէր և իշխող Տաճա-
րին՝ ներքին դուռը շինել կուտան
տախտակեայ սրատուական քանդակա-
գործութեամբ զարդարուած, հետե-
ւեալ Յիշատակարանով, որ մինչև ցայ-
սօր անեղծ կը մնայ Հայերէն և Արա-
բերէն լեզուաւ .

ԹՎ.ԻՆ . ԲՀԶ . ԿԱԶՄԵՏԱԻ ԴՈՒՌՍ ՍՈՒՐԲ
ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՍ ԶԵՌԱՄԲ ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱ-
ՄՈՒ ԵՒ ՏԷՐ ԱՌԱՔԵԼՈՅ Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒ .
ԹԵԱՆՍ ՀԱՅՈՑ ՀԵԹՄՈՑ ՈՐԴԻՈՑ ԿՈՍՏԱՆ-
ԴԷԻ . ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏԻԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՇԽԱ-
ՏԱՒՈՐԱՑ

Իսկ Արաբերէն Յիշատակարանին
քնագիրն ու թարգմանութիւնն է հե-
տեւեալն .

كل هذا الباب بعون الله تعالى في ايام مولانا
السلطان الملك المعظم في تاريخ الهجرة سنة
اربعة وعشرين وستمائة

Կապարեցաւ զուստ օգնականութեամբ Բարդ-
րեւելն Աստուծոյ յաստու Տէրութեան Տէճա-
րաւարացիին Տէրոյ Ի Թուին Հիճրէթի 724 =

Յոյնք 1842 ին . Եկեղեցւոյ ամբողջ
 նորոգութեան ատեն , աշխատեցան
 այս դռնն եւս նորոգութեան պատ-
 ճառաւ սննչացնել . բայց բարեյիշա-
 տակ Տ . Չաքարիա Պատրիարքը՝ դրան
 վրայի Յիշատակարանները հանդերձ
 բողոքագրով մը Բ . Գուռը զըկեց եւ
 երկու պահապան կեցոյց դրան բով ,
 որով պահպանուեցաւ դռնն իւր հը-
 նութիւններովն Յունաց նենգութե-
 նէն :

Սուրբ Ծննդեան արդի Եկեղեցին՝
 սիւնադարդ գաւթէն որմով բաժնու-
 ած է , և երեք դասէ կը բաղկանայ ,
 հարաւային կողմը և միջին Աւագ-Սե-
 ղանը՝ որոյ տակն է Սուրբ Ծննդեան
 Այրը , Յունաց սեփհական են , իսկ հիւ-
 սիսային դասը Հայոց սեփհականեալ
 1813 ին , ըստ որում նոյն թուականին
 Հայոց և Յունաց միջև տեղի ունեցած
 մեծ վէճէն և դատէն յետոյ բարեյի-
 շատակ Սուլթան Մահմաւ մեծ կայ-
 սեր տուած Հրովարտակաւ (1728)
 Հայք Սուրբ Ծննդեան Եկեղեցւոյն վը-

բայ եւս Յունաց հաւասար իրաւունք
ունեցան, ըստ որում բաւական տա-
րիէ ՚ի վեր մինչև 1813 թուականը ար-
գիլուած էին Հայք Սուրբ Պատարագ
մատուցանելէ Ս. Այրին մէջ, եւ
բաւական իրաւունքներ կորուսած էին
նոյն եկեղեցւոյն մէջ Յունաց միաբա-
նութեան կրօնամուլ եւ թշնամական
վարմունքով, որ միշտ կը ջանան բո-
լոր Սրբազան տեղերը իրենց սեփա-
կանել: Աւստի վերոյիշեալ թուակա-
նին բարձրագոյն հրովարտակաւ և յա-
րին գործադրութեանը համար եկող
Նուրի Էֆէնաի արդարասէր գործա-
կալին ջանքովք կարողացան Հայք հա-
նապազօրեայ Պատարագ մատուցանել
Ս. Այրի սեղանին վրայ, եւ Յունաց
ու Վասինաց ունեցածներուն համե-
մատ կանթեղներ կախել և պատկեր-
ներ հաստատել: Այսու ամենայնիւ
տակաւին շատ իրաւունքներ ունին
Հայք կորուսած թէ՛ Վասինաց և թէ՛
Յունաց բանութենէն. ինչպէս է, օ-
րինակի համար, հիւսիսային դասուն

մէջի եղած դրան բռնութեամբ բաց-
ուիլը Լատինաց կողմէ, որոնք իրենց
անցու դարձով սանախոխ կ'ընեն Հայոց
միաբանութիւնը ժամերգութեան մի-
ջոցին. դարձեալ 1869 ին Ս. Ա. յիսն
մէջէն Լատինաց ձեռք Պատկերնե-
րուն գողցուիլը :

Սուրբ Մենդեան եկեղեցին երկու
մաս բաժնուած է, որք միջնորմով մը
իրարմէ զատուած են. ներքին մասը
կը պարունակէ երկու կողմնական դա-
սերը և ատեանը որ է Աւագ խորանը,
իսկ արտաքին մասը, Սիւնալարդ Գ-ի
կը կոչուի. շորս կարգ կարծրաքար
միակտուր 50 սիւներու վրայ հաստա-
տուած է :

Բեթլեհէ մի մէջ 5000էն աւելի բնա-
կիչք կան, Հայ, Յոյն, Լատին և Մահմե-
տականք Յոյնք եւ Լատինք քան զմիւս
ազգերը շատու որ են, Հայք 100 հոգւոյ
չափ կը հաշուին, որոնք թէպէտեւ
քիչ որ, բայց քան զՅոյնս եւ զԼատինս
ազգեցութիւն ունին :

Բեթլեհէ մի հին և նոր պատմու-

Թեանց վրայ այսչափ համառօտ տեղեկութիւն տալէ զկնի՝ ճամբայ ելնենք մեր այցելութիւնն ընելու :

Սոյն ճանապարհորդութիւնը սովորաբար կառքով կամ երիւարով կ'ըլլայ, թէպէտեւ շատ բարեպաշտ անձինք և խնայասէրք ստքով ալ կ'ընեն, ըստ որում հանգիստ երթալով երկու ժամու ճանապարհ է երօս սաղէմէն մինչեւ Բեթլեհէմ :

Յոպպէի կամ Հայր Աբրահամու ըսուած դռնէն դուրս ելնելով, առաջին անգամ ձախ դին հանգիստած զառի վայր ճանապարհը կ'իջնուի, և անկէ Գեհնի ձորն անցնելով՝ Հրէից աղքատանոցի պատին տակէն ուղղակի ճանապարհ է Բեթլեհէմ գնալու :

Հրէից աղքատանոցէն 200 մեզր անդին՝ ճանապարհին վրայ՝ ձախ կողմը՝ ձըղփարի անուամբ խարխալած տուն մը կար, որուն փոխարէն արժէքն Սուլթանը տալով ծախու առաւ, և նուիրեց Ս. Յովհաննու կարգի Անգղիական խաչակիր ասպետներուն, որոնք ան-

ցեալ 1883 թուականին նոյն շէնքը գըրեթէ ՚ի հիմանէ նորագելով հիւանդանոց ըրին :

Այս ճանապարհին աջ կողմը կ'իջնայ Անօրէն կամ Չար Խորհրդոյ լեռը , զոր երրորդ այցելութեան մէջ ցոյց տըւինք : Յառաջ գնալով ճանապարհին ձախ կողմը քիչ մի ներսով և հարթ դաշտի մի մէջ աւերակ մի թողլով , աջ կողմը կ'ըսկսի երեւալ Տիգանանց կամ Սիւյից ըսուած հովիտները , ուր Գաւիթ Աստուծոյ հրամանաւ Այլադգեաց գէմ ելնելով կառուցաւ ու յաղթեց անոնց , և կուռքերնին այրեց . Ա . Մնաց . ԺԴ . 11-14 . և Բ . Թագ . Ե . 22 :

Այս հովտին հիւսիսային արեւմըտեան կողմն է Գերմանական դաղթականութիւնը , որոյ մասին տե՛ս էջ 34 :

Սոյն դաղթականութեան տեղէն բաւական յառաջ երթալով և ձախ կողմն եղած բլրակի մի ստորոտէն քալելով , աջ կողմը Յունաց նորասուենկ Չիթենեաց սլարախլի առաջը ճանապարհի վրայ Մոգերուն հորը կայ , որուն տեղա-

ցիք իրենց լեզուաւ Պէր-էլ-Նէճիճ կ'ըսեն, որ Աստղին հորը ըսել է: Աւանդութիւն մը կայ, որ երեք Մոգերը երուսաղէմ մտնելնուն՝ իրենց աչքին դիմացէն աներևոյթ եղաւ առաջնորդող աստղը. Հերովդէսի մօտ տեսութեան երթալէն յետոյ, երբ նորէն ճանապարհ ելան Բեթլեհէմ գնալու, այս հարին քով հասած ժամանակնին կրկին անգամ աստղը երեւեցաւ իրենց, և առաջնորդելով բերաւ մինչեւ Մսուրին տեղը, որուն մէջ էր դրուած Մանուկն Յիսուս:

Ասկից քրոպէի չափ եւս քալելով Չիթենեաց երկու կարգ գեղեցիկ պարտէզներու մէջ տեղէ, կը հասնինք Սարգեղի վանքը, որու դուռը ձախ կողմի անել փողոցին մէջն է: Տէս էջ 33:

Փողոցին դիմացը ճանապարհին վերայ բարձր սէլ մի կայ և ժայռ քար մի կ'երեւի գեանին երեսը. աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Եղիա մարգարէ Յեզարելի բարկութենէն փախչելու ժամանակ այս տեղ հասնելով՝ բեկնի

Ճառի մի տակ պատկեցաւ, ուր Տիրոջ
 Հրեշտակը եկաւ զինքը արթնցուց եր-
 կաւ անգամ, որ հաց ուտէ և ջուր խմէ,
 որ գլխին վերեր պատրաստ կը կենար:
 Այլաւ Ազիա երկաւ անգամ ալ կերաւ
 ու խմեց, և ուժ առնելէն յետոյ ճա-
 նապարհ ինկաւ երթալու, Գ. Թ. Գ. Ժ. Թ.
 1-8. քնացած քարին վրայ իւր մարմ-
 նոյն նշանը թողալ, ինչպէս կը հաւա-
 տան Լատինք և Յոյնք: Այս տեղէն
 կ'երեւի մէկ կողմէն Քեթլէհէմը եւ
 միւս կողմէն Արուսաղէմը:

Յիշեալ ժայռին հիւսիսային արեւ-
 ւելակողմը բլրին գէալ ՚ի ստորապը
 ճանապարհէն ոչ շատ հեռու՝ գեղե-
 ցիկ եկեղեցի մի կար հին ժամանակ,
 Ամբակո՝մ մարգարէին պեղոյն վրայ, ուր
 Հրեշտակ մի հանգիպեցաւ իրեն կերա-
 կաւր տարած ժամանակ և քաւ. «Այդ
 կերակաւքը Քաթելոն՝ Գանիէլին տար,
 որ առիւծուց դուբին մէջն է»: Ա-
 երբ Ամբակում դժուարութիւն ցոյց
 կուտար ճանապարհը չգիտնալուն,
 Հրեշտակը նորա գագաթէն ու վար:

սերէն բռնելով վերուց օդին մէջ ու
անմիջապէս Բաբելոն տարաւ և գու-
բին վրայ դրաւ զինքը . հոն տեսաւ
Ամբակում զԴանիէլ և կերակուրը նո-
րա տուաւ . Դանիէլ ժԴ. 32—38 :

Սուրբ Եղիայի վանքէն ելնելով դէպ
ի ձախակողմի ճանապարհը առաջ եր-
թալով . և յետոյ դէպ յաջ շեղելով՝
իջնենք բլրի մի սարսար գնալու . ա-
ջակողմը բլրին վրայ նոր շէնք մի կը
տեսնուի , ուր առաջ միայն աշտարակ
մի կար . այս տեղւոյն համար աւան-
գութիւնը կ'ըսէ , թէ Յակոբ նահա-
պետ իւր վրանները հաստատեց եւ
Ռաքէլը իւր Բենիամին որդին ծնելու
ժամանակ մեռաւ : Այս տեղն ալ յա-
ռաջագոյն եկեղեցի կար :

Այժմեան նոր շէնքն որ Թանխո-
կը կոչուի , 1870 ին հաստատուած է
սուրբ Յովհաննու կարգի Հռովմէական
խաչակիր ասպետներու ծախիւքն , ո-
րուն մէջ այժմ կայ փոքրիկ մատուռ
մը , հիւանդանոց ու դեղարան , հաս-
տատուած Երուսաղէմի Աւստրիական

Հանգուցեալ նախկին Հիւպատոս Գօնի
Կապուխայի Զանիւք և աշխատութեամբ =

Ասկէ ալ առաջ երթալով նոր ճա-
նապարհով եւ պարտիզի մի մէջ նոր
շինուած տան մի պատին տակէն անց-
նելով՝ կ'երեւի Ռասէլէ գերեզմանը աջ
կողմը, որու մօտերը նոր գերեզման-
ներ եւս կան Բեթլէհէմցի Արաբաց
և Թամարացաց = Ծննդոց գրքին ԼԵ ԳԼ
լուս 19 համարին մէջ կը յիշատակուի
թէ Յակոբ նահապետ Միջագետէն
գառնալուն, իւր կինը Ռասէլ՝ Եփրա-
թայ (Բեթլէհէմի) ճանապարհին վրայ
վախճանեցաւ և հին թաղուելով՝ վրան
շիրիմ մի կանգնուեցաւ. այս տեղւոյն
վրայ է աւասիկ այսօրուան տեսնուած
շէնքը = Ա. Թագաւորութեանց գրքին
Ժ. ԳԼ. 2 համարին մէջ եւս կը յիշուի
Ռասէլէ գերեզմանը = Յովսէփոս Փլարիա-
նոս որ քրիստոնէութեան առաջին դա-
րուն մէջ ծաղկեցաւ, յիշատակութիւնը
կ'ընէ. Հնախօսութիւն Ա. 18 = Յեա այնու-
րիկ դարձեալ ուրիշ սրատմագրաց և
ուխտաւորաց գրքերուն մէջ յիշուած

կայ սոյն գերեզմանն = Վրան գմբէթ մի ունի, զոր 1870 ին Մօնիէֆիօրէ երեւելի Հրէայն Եւրոպայէն եկած մամանակ նորոգել տուաւ : Գերեզմանք քառակուսի շէնք մ' է, որուն մէջը տասրան մի կայ մարդաշափ բարձրութեամբ. Մահմէտականք կը յարգեն սոյն տեղն՝ մանաւանդ Հրէից մեծ սեխաստեղի է, եւ առաւել կանայք կը յաճախեն՝ անանք որ զուրկ են ծընընդականութենէ :

Սոյն գերեզմանին արեւմտեան կողմը գիւղ մի կ'երեւի նոր շէնքերով, որ է Պէյր-ձալա, ուր Յոյնք և Լատինք եկեղեցի ունին : Նաև Պարոն-Տէրի այգի և պարպէզ ըսուածք, որ Հայոց է, ուր տեղ ունին քառական ձիթենիք, այս այգիին մէջ թէև քառական հնութեանց հետքեր կը նշմարուին, սակայն ՚ի վեր հանելու համար մեծաքանակ ծախուց կարօտութիւն կայ :

Ռասէլէ գերեզմանին քովէն անցնելով և քառորդ ժամ քալելով կը հասնինք Բեթլեհէմին մօտ, եւ ձախ թե-

ւերնուս վրայ ճանապարհ է, եւ չօր
 քարերէ հիւսուած երկու ցանկապա-
 տի մէջ՝ ճանապարհէն 100 մեդրա-
 շտի ներս. Գա-Իի հոգ ըսուած ջրամ-
 բարը կայ: Այս հորին ջրէն ցանկա-
 ցաւ Գաւիթ խմելու, երբ իւր բա-
 նակաւ Ոգոզումայ այրին քովը կը կե-
 նար, ու ըսաւ. « Ո՛հ, ուր էր թէ
 Բեթըլէհէ մի դրան քով եղած հորէն
 ջուր մի խմցնէր ինձ մէկը »: Անմիջա-
 պէս իւր զօրաց մէջէն երեք կարիճ
 ներ Այլազգեաց բանակը ձեռքելով
 գնացին և իւր փափաքած հորէն ջուր
 քաշեցին բերին, բայց Գաւիթ փոխա-
 նակ այն ջուրը խմելու՝ Աստուծոյ ը-
 սաւ. « Քա՛ն լիցի ինձ որ այդ երեք
 մարդոց արիւնը արժող ջուրը խմեմ,
 որ իրենց մահը աշուրնին առնելով
 գնացին բերին. Ա. Մնաց. ԺԱ. 17-19:
 Յիշեալ հորին քով ուրիշ երկու ջրամ-
 բարներ եւս կան, և հին շինուածեան
 մնացորդներ եւ մի սիոնով շինուած
 յատակներ ալ կ'երեւին. Եսա հաւա-
 նական է որ Աանօրէից գրքին մէջ

յիշատակուած Ս. Անանիայի անուամբ
 Հայոց Եկեղեցին այս տեղ եղած ըլլայ,
 որու համար կ'ըսէ թէ Բեթլեհէ մի
 մտա է :

Ետ դառնալով սոյն տեղէն և կրթ-
 կին մեր ճանապարհը ձեռք առնելով,
 յառաջ երթանք ձախակողմեան շա-
 ղին մէջ, որ քանի մի ոլորուն ճանա-
 պարհներէ անցնելով քաղաքին մէջ կը
 հանէ, և այսպէս յառաջանալով քաղ-
 քին մէջէն կը գտնենք զմեզ Սուրբ
 Ծննդեան Եկեղեցւոյ մեծ հրապարա-
 կին մէջ, ուր աջ կողմը կ'երեւի Հա-
 յոց վանքը, զիմացը հաճարի երկաթ-
 եայ պղտիկ դուռը, եւ անոր հիւսիսա-
 յին կողմը Յունաց գերեզմաննոցը և
 Լատինաց վանքը :

Ուխտաւորք երկաթեայ փոքրիկ
 դռնէն ներս մտած ժամանակնին երեք
 դուռ ևս կը տեսնեն պղտիկ բակի մի
 վրայ, զիմացինն է տախտակեայ դու-
 ռը, որոյ համար Հեթում Թաղաւորի
 ժամանակ շինուած է ըսինք, ձախ կող-
 մինը պահարանի կամ յարդանոցի

գուռ է Յունաց ձեռքը, որ առաջ Հայոց ջարդացքն էր, իսկ աջ կողմինն է Հայոց վանքին գուռը, ուսկէ ներս մտնելով եւ պղտիկ բակի մի մէջէն անցնելով՝ աջ կողմը դրան կից եղած աստիճանները զմեզ Վանքին վերնաշարկը կը հանեն: Աստ պէտք է քիչ մի հանգիստ առնուլ սուրճ մի խմելով: Հին ժամանակէն ՚ի վեր ստորութիւն է աստ եւս Գարպասական տուրք մը տալ, ՚ի պայծառութիւն եւ ՚ի շինութիւն Ս. Տեղւոյս, որ անձ գլուխ 33 զուրուշ է:

Բեթլէհէ մի Հայոց վանքն ունի յատուկ Տեսուչ վարդապետ մի, եւ երկու ժամօրարք. ժամօրարներն երկու աւմիան անգամ մի կը փոխուին. ունի եւ տաննի չափ հասարակ միաբանք:

Վանքին մէջ կայ առանձին եկեղեցի մը յանոււն Ս. Աստուածածնի զոր հիմնեց Գրիգոր Պարոն Տէր Պատրիարքն 1621—1622 թուականին, նոյնպէս ստորին յարկին մէջ եղած Խնը որուն գուռը գէպ ՚ի հիւսիս բակին

վրայ կը բացուի, և վանքին մէջ ուրիշ քանի մը սենեակներ աւելցուց և նորոգութիւններ քրաւ :

Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքն վերայիշեալ Եկեղեցին 1727 թուականին նորոգելէն ՚ի զատ ուրիշ երեք սեղաններ եւս աւելցուց, երկուքն Եկեղեցւոյ մէջ՝ յանուն սուրբ Յովհաննու Կարապետին եւ սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկային, եւ միւսն աւանդատան մէջ յանուն Յովակիմայ եւ Աննայի : Նմանապէս յանուն Սուրբ Երրորդութեան Եկեղեցի մը շինեց, որ այժմ սեղանատուն է, ուր Ս. Թննդեան ձրագալուցի երեկոյին և առաւօտուն եկեղեցական հանգէսներն Ս. Թննդեան Տաճարին մէջ կատարուելէն զկնի, Սրբազան Պատրիարքն հանգերձ Միարաններով եւ Ախտաւորօք այստեղ կուգան ընթրելու, որովհետեւ սոյն երկու օրն բոլոր Ախտաւորք Ս. Աթոսոյս ծախիւքը կը կէրակրուին :

Ասանցմէ զատ նոյն երջանկայիշատակ Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիար-

քրն վերնայարկին վրայ հինգ մեծ սեն-
եակներ շինել տալով, ներքին դառի-
թը և արտաքին մեծ հրապարակը քա-
րայատակել տուաւ, այն է սուրբ Մը-
նընդեան հաճարին արտաքին փոքր
երկաթեայ դռնէն մինչեւ մեր վա-
նուց արեւմտեան անկիւնածայրը :

Նոյն տարիները՝ 1732 ին՝ Բեթլե-
հէմի մօտ եղած Ճանապարհի անցքը
խիտա նեղ լինելուն, Աեսարացի Տար-
սիսի գիւղէն Մելիտոն իշխանը՝ որ
Ս. Յակովբայ Եկեղեցւոյն մէջ ալ բա-
ւական յիշատակներ ունի, նոյն ճա-
նապարհն իւր ծախիւք ընդարձակել
տուաւ՝ որպէս զի Աւխտաւորք հան-
գիտա անցնին :

Վանքը ունի Պատրիարքարան մի
երկու մանր խցերով, Աւխտաւորաց
եւ Միարանից համար մեծ եւ փոքր
16 սենեակ : Գեղեցիկ է իւր տանիսը,
որ քաղաքի հրապարակին վրայ կընայի-
հիւսիսային կողմէն կ'երևի Յունաց
սուրբ Եղիայի վանքը եւ հարաւային
կողմէն Եփրաթայ ձորերը և այլն :

Այս համառօտ տեղեկութիւնները առնելէն յետոյ իջնանք վար Ս. Ծննդիւն այլը մեր ուխտան և երկրպագութիւնն կատարելու համար :

Հօս Ուխտաւորաց առաջնորդողն կը լինի կամ վանքին Տեսուչը և կամ Ժամարարաց մին հանդերձ սարկաւազաւ եւ դպրօք : նախ կ'իջնան Տաճարին Սի-նազարդ Գա-իւլը՝ Հայոց տախտակեայ մեծ դռնէն մտնելով, անդ մէկ մէկ վառուած մօմ տալով իւրաքանչիւր ուխտաւորի ձեռքը, եւ « Խորհուրդ մեծ » Շարահանը երգելով հիւսիսային փոքր դռնէն եւ Հայոց դասին մէջէն անցնելով կ'իջնան Սորթ այլը, և հոն Աւետարան կարդալէն՝ և « Փանք Ի բարձունս » ըսելէն յետոյ, համառօտ ծանուցումով մը կը տեղեկացնէ առաջնորդող վարդապետը իւրաքանչիւր սուրբ Տեղիքը և անանց վրայ եղած խորհուրդները :

Յիշեալ Այլը երկու դուռ ունի, մին Յունաց հարաւային դասին կողմէն 13 աստիճանով, եւ միւսը Հայոց

հիւ սիսային կողմէն 16 աստիճանով . և ԱՍՐԸ վերին Աւագ խորանին ճիշդ տակը կ'իջնայ , որ Ատեանին հետ մէկտեղ երկու կողմնակի դասերէն 70 հարիւրորդամեզը բարձր է : Հայոց գռնէն վար իջած Ժամանակնիս՝ վարի աստիճանին կից ձախ կողմի Սեղանն է , Յիսուսի Քրիստոսի Մնդէան գեղը , որ Սեղանին տակն է մարմարեայ յատակով եւ կիսաբոլորակ ձեւով , որու մէջ տեղը փոսիկ մի կայ արծաթեայ ճաճանչ մի ագուցած , և բոլորտիքը Լատիներէն այսպէս գրուած .

ԱՍՏ ԾՆԱԻ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ

Ի ՄԱՐԻԱՄԱՅ ԿՈՒՍԷՆ

Այս տեղ 16 կանթեղ կան մշտաւ լաւ . 6 ը Հայոց , 6 ը Յունաց , եւ 4 ը Լատինաց : Այս սեղանին վրայ միայն Հայք և Յոյնք կը պատարագեն՝ իւրաքանչիւրը իւր շարժական Պատկերը գնեւով և Ս . Պատարագէն զկնի՝ կըրկին վերցնելով :

Այս սեղանէն 3 մեդր դէպ ՚ի հարաւային արեւմտակողմը երեք աստիճանով վար Մտ֊ը կ'իջնուի, որ ժայռին մէջ փորուած եւ մարմարեայ քարերով ազուցուած է. ունի $2\frac{1}{2}$ մեդր երկայնութիւն, 2 մեդր եւ 30 հարիւրորդամեդր լայնութիւն. հիւսիսային արեւելեան ծայրի սիւնով մուրի մուտքը երկուսի կը բաժնուի, ուր տեղ եւ երեք ազգ մէյ մէկ աշտանակ ունին մշտաւառ մամերով: Այս տեղւոյն արեւելակողմը սեղան մի կայ Վատինաց՝ յանուն Երէց Մ֊դ֊ց, ուր ամեն որ Վատինք կը պատարագեն եւ ուր ըստ աւանդութեան՝ կանգնած էին Մագերը իրենց ընծայները մանուկ թագաւորին նուիրած ժամանակնին: Սոյն յանուն Երէց Մ֊դ֊ց եղած սեղանը հին ասե՛ն ներք չայոց սեփհական էր ('): Նոյն տեղւոյն արեւմտակողմը ժայռին մէջ փորուած ցածագոյն խոր տեղ մի կայ

(') Հաննէ Պատմ. Ս. Երուսաղէմի. յերես 285. եւ Բաղանդակութիւն Ազգ. Սեփհականութեանց երես 107-109. ապեալ Ներսէսագէտ 1880:

Մասերի ձեւով, որու մէջ դրաւ ամենօրհնեալ Կոյսն Մարիամ իւր Աստուածային Որդին, այժմ տեղն մարմարներով զարդարուած է, ուր 5 մշտաւառ կանթեղ ունին Լատինք, և պատին երեսները կերպասով պատած է և սակայն տակը կ'երեւի բուն ժայռը:

Մենդեան Սուրբ Այրը 10 մեդր և 55 հարիւրորդամեդր երկայնութիւն, եւ 3 էն մինչեւ 4 մեդր լայնութիւն ունի. թէ՛ գետինը և թէ՛ պատին երեսները ձերմակ մարմարեայ խոշոր քարերով ծածկուած են. առաստաղը կամարով մի ամբոյցած է, որպէս զի կարեւայ վերի եկեղեցւոյն ծանրութեան դիմանալ, ըստ որում Այրին բուն ժայռը կարծր քարէ չէ: Առաստաղէն կախուած 11 կանթեղ ունին Հայք, 11 Յոյնք, եւ 9 Լատինք: Գարձեալ 11 Պատկեր ունին Հայք, որոնցմէ Լատին միաբանք 7 հասար գողցան 1869 ին, և անկէ յառաջ առաստաղին կերպասեայ ծածկոցն այրելով՝ կանթեղաց չուաններն ալ այրեցան:

ու կանթեղներն ալ իյնալով խորտակեցան . այրած ծածկոցը հնացեալ ըլլալով, Լատինք կ'ուզէին որ իւրեանք նորոգեն տառնձինն, իսկ Հայք և Յոյնք չէին թողուր, այս պատճառաւ փորձ փորձեցին ծածկոցը այրելու . և յետոյ Հայոց պատկերն ալ գողցան : Սուրբ Աթոռոյ կողմէն Բ. Գուռը եղած բազմոյն վրայ Տէրութիւնը գիջանելով երկու պատկերաց կրկին գրուելուն հրաման եղաւ եւ այն տունն գրուեցան, մնացեալ 5 պատկերներէն 4 հասնալ վերջերը գրուեցան, իսկ միայն տեղը Լատինք յափշտակեցին իրենց պատկերը կախելով : Այժմ թէ Հայոց եւ թէ Յունաց պատկերները կախուած են Լատինաց յԵւրոպա շինել տուած պատկերազարդ վարագուրին վերայ, որ 1874ին կայսերական կառավարութեան կողմանէ կախուեցաւ յանուն երեք ազգաց :

Այրին արեւմտակողմը դուռ մի կայ, ուսկէ անցնելով եւ փորուածոյ նեղ անցքի մի մէջէ գնալով Հայր Յով

«Է՛ք այ անուամբ մատուռիկ մի կը տես,
նուրի Լատինաց : Ասկէ ստորերկրեաց
Ճանապարհ կայ Լատինաց եկեղեցին
երևելու :

Լատինաց եկեղեցին Սրբո՛ւհոյն կա-
պարիքնէի անուամբ կառուցեալ է . ու-
նի Աւագ խորան մի և երկու կողմնա-
կի սեղաններ⁽¹⁾ : Ներս մտած ժամա-
նակնիս աջ Թելի վրայ երկաթեաց վան-
դակով պատած աստիճաններ կը տես-
նուին . ու սկէ կ'իջնուի Սարգիսիւնայ Տա-
պառնիւրը : Հոս կը տեսնուին առանձին
խորաններ , որոնք են մատուռ մի յա-
նուն Ս . Հերանիմոսի , որ ժամանակ մի
Բեթլէհէ մի մէջ առանձնանալով՝ բարի
վարք միւռնեցած է , և աստ թաղուած
կը համարի , որու գերեզմանին վրայ
քիչ մի հեռու ուրիշ սեղան մի կանդ-
նած է : Այլ և կը տեսնուին հոս սրբ-
բո՛ւհոյն Եսոփայ գերեզմանը առանձին

(1) Սոյն եկեղեցին 1880-1881 թուականին ՚ի հի-
մանէ նորոգելին Աւստրիոյ-Հունգարիոյ ՅՐԱՆՍՈՒԱ
ԺՕԶԷՅ Ա . Կոչակը հրամանաւ , որուն ամբողջ ծախքն՝
ինքն Կոչակ բախան զանձէն շնորհեց :

խորանով : Աւելի առաջ երթալով Ս .
 Հերանիմասի աշակերտող Ե-սէֆիոս կրե-
 ճանայ-ոյն գերեզմանը կայ խորանով մի , և
 ուրիշ ներքսագոյն խորան մի յանուն
 Բէթ-էհէֆ Մանկանց , զոր Հերովդէս Մեծն
 կատարել տուաւ : Աերջին սեղանն է
 Հայր Յովսէփայ անուամբ եղածը , Այ-
 րը անցնելու դրան քով :

Սուրբ Այրին հարաւային դռնէն
 դուրս Յունաց կողմը կ'ելնենք , որ է
 Եկեղեցւոյն ձախակողմեան դասը , ուր
 հարաւային կողմը երեւցած աստիճան-
 ներով դռնէն իրենց վանքը կ'երթաւի :
 Աւագ խորանին ատեանը ելնելուս՝
 միջին դրան կից՝ հարաւային սիւնին
 վրայ Հայերէն հին գրեր կը տեսնուէ-
 րն , զոր Յոյնք ասկէ իբր 45 տարի
 յառաջ յատակի մարմարները շինել
 տուած և ծեփած ժամանակնին նոյն
 գրերն ալ ծեփել տալին , անհետ ընե-
 լու համար : Իսկ հիւսիսային աջակող-
 մեան դասուն մէջ , որ Հայոց սեփհա-
 կան է , երկու սեղան կայ , մին դասին
 Ատեանին վրայ , և միւսը ներսի կողմը

անկիւնացեալ մասին վրայ՝ որ կից է
Աւագ խորանին . ըստ աւանդու թեան
Հայոց՝ կ'ըսուի թէ՛ Յիսուս Քրիստոս
այս տեղ թլխատուեցաւ : Առաջին սե-
ղանայն վրայ տարին մի անգամ թոյլ-
տուութիւն կը լինի Աբուղոց Պատա-
րագելու իրենց Մենդեան տօնին , իսկ
երկրորդին վրայ ալ Ասորոց կը թոյ-
լատուի տարին երկու անգամ Պա-
տարագելու , մին իրենց Մենդեան տօ-
նին և միւսն մեծ պահոց մէջ :

Սոյն հիւսիսային դասուն մէջի մար-
մարեաց սիւնին վրայ եղած հին պատին
վրայ դեռ կը տեսնուին միւսիսնէ նը-
կարուած քանի մը պատկերներ , որոնց
մին կը ներկայացնէ զՔրիստոս , որ իւր
աստուածային կողը բանալով թովմաց
առաքելոյն շօշափել կուտայ . սոյն նը-
կարներէն մնացորդներ կ'երևին նաև
դրսի սիւնազարդ գաւթին կամարա-
պատերուն վրայ երկու կողմը տեղ
տեղ . մնացեալ մասերը նոր ծեփուած
են : Եկեղեցւոյն առաստաղը փայտա-
շէն է եւ դրսի կողմէն արձնապատ :

Յիշեալ սիւնազարդ գաւթին հիս սի-
սային և հարաւային պատերուն արեւ-
մտեան երկու ծայրերը գիմացէ դի-
մաց երկու դուռ կը տեսնուին, որոնց
մին՝ Յունաց վանքը եւ միւսը Լատի-
նաց վանքը կը հանէ :

Բեթլէհէ մին մերձակայ եղած այլ
Ռախաատեղիքն հետեւեալներն են .

Ա . Քառանկէց Այլը : Արաաքին եր-
կաթեայ դռնէն դուրս Հայոց վանքին
անկիւնը անցնելով, դէպ ՚ի հարա-
ւակողմք՝ ձախ դին եկած առջի փո-
ղոցին մէջ՝ սրու ուղղութիւնը դէպ
յարեւելք է՝ յառաջ երթալով, գիւ-
ղին ծայրը աջ թեւի վրայ կ'իջնայ Քա-
ռանկէց Այլը, զոր Լատինք Կաթին այ-
րը կ'անուանեն հետեւեալ պատմու-
թիւնը մէջ բերելով : Մարիամ սուրբ
Կոյսը Հերովդէսի սպառնալիքէն փախ-
չելու համար Հայր Յովսէփայ հետ այս
այրին մէջ կուգայ կը պահուըրտի քանի
մի օր, որ անկէ ըստ պատուիրելոյ
Հրեշտակին՝ Եգիպտոս փախչել իւր
նորածին Մանկանը հետ : Այն Այլին

մէջ Ս. Կոյսը զՔրիստոս գիեցուցած
 ժամանակ կուսական կաթէն քանի մի
 կաթիլներ կը թափին գետնին վրայ ,
 որոնք զօրութիւն կուտան հողոյն՝ կաթ
 շունեցող ծծմար կանանց կաթը առա-
 տացրնելու , և յիրաւի մինչեւ ցայսօր
 շատ կանայք փափաքանօք կ'առնուն
 յիշեալ Այրին հողէն , որ փխրուն
 ձերմակ քար մ'է : Այս տեղւոյն Վա-
 տինք քան զամեն ազգեր մեծ կարե-
 ւորութիւն և յարգ ցոյց կուտան , որ
 թէպէտեւ ՚ի հին դարուց հետեւ ընդ-
 հանուր քրիստոնեայ ազգաց սեփհա-
 կանուած է , որու ապացոյց է դուռք
 առանց նգի միշտ բաց մնալը , այսու
 ամենայնիւ Վատինք երբեմն երբեմն
 ոտք ելնելով իրենց իւրացնելու հա-
 մար ջանքեր ըրած են . ինչպէս և 1865ին
 գիշերանց գաղտուկ արտաքին փոքրիկ
 բակին պատերը նորոգելով՝ Այրին ալ
 կղզանք դրին , ասոր վրայ Հայք եւ
 Յայնք ոտք ելնելով և իրենց քով ե-
 ղած հաստատութեան թղթերն ու
 Հրամանագրերը ցոյց տալով Բ. Դրան

առջեւ իրենց հաւասար իրաւունք
ունենալնին վաւերացուցին. ասոր վրայ
հրաման եկաւ որ նոր շէնքերը փլցուին
և կղպանքը քակուի, այսու ամենայ-
նիւ Ղատինք միայն կղպանքը քակելով
թէ գրսի և թէ ներսի նոր շինու թիւն-
ները անեղծ պահելու համար գիմար-
րեցին, և մինչև ցայսօր դեռ այնպէս
կը մնայ, եւ Ք. Գրան հրամաններուն
գործադրութիւնը առ կախ կը մնայ, և
սակայն այժմ ամբողջովին գրեթէ իւ-
րացուցած և գրան քով ալ պահապան-
ներ գրած են, եւ ամեն շաբաթ ալ
կը պատարագեն :

Քառասնից այրին մէջ քարափոր
աստիճաններով կ'իջնուի : Յառաջա-
գոյն, այսինքն իբր 25 տարի առաջ,
միայն անշուք սեղան մի կար մէկ կան-
թեղով, և դուռը բաց մնալով՝ գիւ-
ղացիք թէ Քրիստոսնեայ և թէ Մահ-
մէտական, ձէթ եւ մամ կը տանէին
վառելու. այժմ այս սեղանը Ղատինք
ոչ միայն զարգարեցին, այլ և ուրիշ
քանի մի տեղեր եւ անկիւններն եւս

խորաններ հաստատեցին, պատկերներ և կանթեղներ կախեցին :

Բ. Հայր Յովեթայ փան փեղը : Քառասնից այրէն ելնելուն՝ աջ կողմի արեւելեան ճանապարհը ձեռք առնելով, իբր 7 վայրկեանէն կը հասնինք Հայր Յովեթայ փանը տեղը, որ փոքր արախ մի մէջ և ճանապարհէն իբր 30 մեդրաչափ ներս՝ աջ կողմն է : Ախաբուղորակ խորանի մի մնացորդէն յայտնի է յիշեալ տեղն, որ ժայռի մէջ փորուած է : Այս տեղ ալ ժամանակաւ եկեղեցի կար, որու քարափոք հիմերը դեռ կը տեսնուին : Աւանդութիւն մը կայ թէ Հայր Յովսէփ ամուսնութենէն առաջ այս տանը մէջ բնակած է, և ժամանակէ մը յետոյ երբ ամենասուրբ Առաքին հետ եկաւ, մէջն եղող տանտէրը կամ վարձակալը զինքը չընդունեց, ուստի պարտաւ որեցաւ երթալ այրին մէջ բնակելու :

Գ. Պէյլ-Սահուր : 100 մեդրաչափ աւելի գէպ յարեւելք լերանը ստորոտը կը հասնինք. հոս իջնելէն յե-

տոյ , գէպ յարեւելք և ետքը բիշ մի
 գէպ ՚ի հարաւ շեղելով՝ իբր & վայր-
 կեանէն Պէյթ-Սահո-ր (Հովուաց գիւղը)
 կը հասնինք , ուր կը բնակէին , ինչպէս
 կը կարծուի , այն հովիւները , որոց Տի-
 րոջ Հրեշտակը՝ Յիսուսի Քրիստոսի
 ծննդեան աւետիսը տուաւ :

Գ. Բոսի Դաշը : Գիւղէն դուրս փոք-
 րիկ դաշտ մի գիմացնիս կ'ելնէ , որ է
 Բոսի Դաշը : Այս տեղ եկաւ Հոսեթ
 հասկ քաղելու , որ Բոսի հետ ծանօ-
 թանաղով՝ ամուսնացաւ հետը , եւ
 Գաւիթ մարգարէի մեծ հայրը՝ Ալբե-
 թը ծնաւ :

Ե. Հովուաց այլը : Յետոյ գէպ յա-
 րեւելք ծառելով , 12 բոպէէն կը
 հասնինք Հովուաց այլը , քառակուսի
 գեանի մի վրայ , ուր կան ձիթեհիներ՝
 քարէ շոր պատով մի շրջապատած :
 Ըստ աւանդութեան՝ այս է Հրեշտա-
 կին հովուաց աւետիս տուած տեղը ,
 ուր Հեղինէ Եկեղեցի մի շինեց , եւ
 հիմակուան տեսնուածը անոր սառ-
 քերկրեաց յատակն է , և հին Եկեղե-

ցին անհետացած է : Այբին մէջ 21
տար աստիճաններով կ'իջնուի :

Հովուաց այրէն 256 մեզը ետ դառ-
նալով և Պէյն-Սահար գիւղի ճամբան
Թողլով, հիւսիսային արևմտեան ճա-
նապարհը բռնելու է, և յիշեալ գիւ-
ղին առջեւ էն Ծրուէի շափ քայլէ անց-
նելէն յետոյ, 4 րուէ եւս աւելի
առաջ երթալով և ձախ ու աջ դին ե-
լած ճանապարհները Թողլով ուղղակի
գնալու է դարու վեր, եւ մէկ քառոր-
դէն կը հասնուի վանքին և սուրբ Այ-
բի եկեղեցւոյ առջեւի հրապարակը :

Բեթլեհէմի մէջ եւ անոր մերձա-
կայքն եղած ուխտատեղիք ասոնք են
զոր ստորագրեցինք, ասոնցմէ դուրս
կան նաեւ մի քանի այցելու թեան ար-
ժանաւոր պատմական տեղեր, ուր շա-
տերը կը ցանկան երթալ տեսնել, ու
րոց փափաքը լեցնելու համար և մեր
աշխատու թիւն յանձն կ'առնու մքիւր-
եանց առաջնորդելու : Նոյն տեղերն
են հետեւեալները՝

Ա. Ս. Գեղեցւոյ Ժանը : Բեթլեհէմի

հարաւային կողմէն դուրս ելնելով և գէպ յարեւմուտք շեղելով, 13 բուսկէէն քաղաքին ծայրը և Ուսպի-Սահկին ըսուած ձորին մէջ իջնելու ճանապարհը ձախ դին ձգելով 2 բուսկէէն գէպ ՚ի հարաւային արեւմուտք երթալիք ճանապարհն կը հասնիւք : Այս տեղ Պէյր-ձալս գիւղը կը տեսնուի, եւ 5 բուսկէ քալելով՝ ձախ թեւին վրայ նեղ ճամբայ մի կը հանդիպի. ասկէ անդին՝ աղ ճանապարհը քարուտ ու դժուարակօխ է :

Առաջ երթալով, 22 բուսկէէն աջ կողմը նեղ ճամբայ մի կ'ելնէ, զայն թողլով գէպ յարեւմուտք երթալու եմք, եւ 12 բուսկէ յետոյ հեռուանց աջ կողմի վրայ ձորի մէջ կը տեսնուի Ս. Գէորգայ Յունաց վանքը : Այս վանքին եկեղեցւոյն մէջ շղթայ մի կայ, ուր խելազար մարդիկ տանելով կը կապեն, և կը հաստատեն սր շատերը շղթային զօրութեամբը զգաստացած են :

Բ. Հին ամրոցը և Կնժեալ աղէի-ըը : Աջ թեւին վրայ ուրիշ ճամբայ մի եւս

Թողլով, մեծ ճանապարհին մէջ յա-
ռաջ երթալու է, որ այս տեղ հաս-
նելէն յետոյ՝ դէպ ՚ի հարաւային
արեւմուտք կը ծախ և 5 բուլէէն քա-
լատ-էլ-Պո-լաս կը հասնուի, որ աւա-
զաններու բերդ ըսել է: Ար կարծուի
որ այս ամբողջ քէլաուն շինած ըլլայ,
և ջրանցքն ալ ինքը նորոգած է երեք-
տասաներորդ դարուն մէջ. նա է որ
Թրժամ հողէ շինուած ագուգաներ
գործածեց ջրանցքին համար:

Իսկ յիշեալ բերդը քառակուսի է՝
միջին դարու ձեւով, սարսափին ծայ-
րերը աշտարակներ և ակաաներ ունի.
Երկու երեք անկանոն զօրք կը հսկեն
այս տեղ թէ՛ Քիթրնի ճանապարհը և
թէ՛ ջուրերը սահպանելու համար:

Բերդին արեւմտեան կողմը 100
մեգրաչափ հեռու կ'երեւի սղափկ
շէնք մի, որու տակն է Ալէի-ը Խէտ-ու:
Յաճ դուռ մի ունի և 26 սաք ասափ-
ճանով սարերկրեաց խուցի մը մէջ
կ'իջնուի, տեղը մուծ ըլլալուն, սէտք
է մտն ունենալ ու վառել: Խուցը կա-

մարաշէնէ եւ պատերազն մէկ մասը
 ժայռին մէջ փորուած են : Խուցին եր-
 կայնու թիւնն է 12-13 մեզը եւ լայ-
 նու թիւնը 3-4 : Գետնին մէջուեզը
 պզտիկ աւազան մի կայ , ուր մէկ կողմ
 մէն ջուրը կուգայ կը լեցուի և միւս
 կողմէն դուրս կ'ելնէ : Արեւմտեան
 կողմը դուռ մի կայ , ուսկէ երկրորդ
 խցի մը մէջ կը մտնուի՝ նայնպէս վիմու-
 փոր ըստ մտտին և կամարակապ . հաս
 հարաւային պատին երեսը Միկրայի պէս
 տեղ մի կայ և մէկ մ'ալ արեւմտեան
 կողմը , ուսկէ ջուրը խիստ պայծառ
 ու փայլուն դուրս կը բղխէ , և ագու-
 գայով մի աւազանի մէջ կը ժողուի ,
 և անկէ ելնելով առաջին խցին աւա-
 զանին մէջ կը հասէ : Տեղացիք Ազգեր
 կնքեային Ռաւ-էլ-Ա.ն կ'ըսեն , որ աղ-
 բի բակին գլուխն ըսել է : Ասոր յի-
 շատակու թիւնը Ս . Գրոց մէջ կայ .
 Երգ . Դ . 12 .

Բերդին հարաւային արեւմտա-
 կողմը պզտիկ աւազան մը կայ վրան
 շէնքով ծածկած , ուր կնքեալ աղբիւ-

րէն ջուր գալով, յետոյ կամ Սողոմոնեան երեք մեծ աւազաններուն մէկուն մէջ կը թափի, և կամ ջրմուղով Բեթլէհէմ կու գայ եւ անկէ յԵրուսաղէմ:

Գ. Սողոմոնեան աւազանները: ԱՅ՝ Ըստ մեզ 30 մեգրաչափ անդին է Սողոմոնեան աւազաններուն առաջինը, սոյն աւազաններն երեք հաստ են և կը կարծուի թէ՛ Սողոմոն ինքն շինել տուած է Փակեալ պարտէզները ջրելու համար, այս պատճառաւ Սողոմոնի անուամբ կը կոչուին:

Առաջին աւազանին եզերքովը, որ 116 մեգր երկայնութիւն, 70 լայնութիւն և 7-8 մեգր խորութիւն ունի՝ գէպ յարեւելք գնալով՝ երկրորդ աւազանն է, ասիկայ ունի 129 մեգր երկայնութիւն, 70 լայնութիւն, 12 խորութիւն: Ասկէ ալ 49 մեգր հեռու երրորդ աւազանն է որ ամենէն մեծն է, ունի 177 մեգր երկայնութիւն, 64 լայնութիւն, եւ 15 խորութիւն: Այս աւազաններուն ջուրը անձրեւէն է,

առջի երկուսին ջրերը երրորդին մէջը
կը հասին, և անկէ թողլով պարտեզ-
ները կը ջրեն:

Գ. Եփեմայ Բը-ըը: Ճանապարհը շա-
րունակելով դէպ յարեւելք, ջրմուղը
աջ կողմէրնիս թողլով, իբր 6 վայրկեան
քալելէն յետոյ, ձորին միւս կողմը աջ
թեւերնուս վրայ բլուր մի կ'երեւի
աւերակներով լեցուն, որ կը կարծուի
թէ հին Ետամ քաղաքին տեղն է. ուր
Սամիսան Ա յլազգիներուն հունձքերը
այրելով, փախաւ եկաւ հոս այրին մէջ
պահուեցաւ. Գաթ. ժ. Ե. 8: Իսրայելի
Թագաւորու թիւնն երկուսի բաժնուե-
լէն յետոյ, Ռաբովամ սոյն քաղաքը ամ-
րացուց. Բ. Մնայ. ժ. Ա. 6:

Այս բլուրին ստորտակն կը սկսին
Սողոմոնի Փակեւլ Պարպէլ ըսածները:

Ե. Եփրեմայ Գի-ըը: Եօթը բապէի չափ
քալելով պզտիկ գիւղ մի կը հասնինք
Արփաս անուն, զոր Հայք Եփրեմայ Գի-ը
կ'անուանեն, որ լերան զառ ՚ի վայր
կողմը շինուած է՝ դէպ յաջ, և ունի 600ի
չափ բնակիչ: Իսրահիմ փաշայն 1831

Թուակահանին կործանել տուաւ բոլոր գիւղը, սրովհետեւ Գիւղացիք յանձնառու չեղան տուրք վճարելու, եւ ետքէն նոր սկսան շինել: Այս տեղէն բոլոր պարտէզները մէկ տեսու թեամբ մարդոցս աչացը կ'երեւին Եփրատայ յորին մէջ, ուր արեւուն ճառագայթներուն ջերմութիւնը ամփոփուելով, և ջուրն ալ առատ լինելով՝ խիստ բարեբեր բրած են հողը:

Պարտէզները գիւղացւոց են, բայց մեծ մասը Մի-չո-լամ անուն բողոքական Հրէայի մի կալուածք եղած է, որ շատ տեսակ ընդեղէններ և բանջարեղէններ յառաջ կը բերէ: Յիշեալ անձը 1860 ին իւր պարտիզին արեւելեան կողմը փորել տուած ժամանակ միւսինով շինուած գեանայատակ մի գլանուեցաւ՝ և կորնթեան ձեւով սիւներու և սիւնախոյակներու բեկորներ, շատ հաւանական է որ Սողոմոն հաս պալատ մը շինել տուած ըլլայ:

Ճանապարհը շարունակելով ջրանցքին շաղովը, կէս ժամէն Բեթլէհէ մի

դիմացը կը գտնենք զմեզ, և դժուարին ճանապարհներու վրայ կօխելով, կը հասնինք Հայոց վանքին սրահին քով և անկէ դէպ յարեւելք դարձած ժամանակնիս Սուրբ Մենդեան Տաճարին դուռը կ'երեւի :

Հոս կը լրանայ մեր Եօթներորդայցելութիւնը, և բարեպաշտ ուխտաւորք կրնան այլ եւս միայնակ ետ դառնալ յԵրուսաղէմ այն ճանապարհաւոր եկան :

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Տաճարն Սողոմոնի, կամ մզկիթն Օմարայ :

ՄՈՐԻԱ ԼԵՌՆ : Այս հռչակաւոր լեռը՝ Սիճն եւ Ակայ լեռանց (որոնք հին Երուսաղէմը կը կազմէին) արեւելեան կողմը կ'իյնայ : Աւանդութիւն մի կ'ըսէ թէ, Հայր Աբրահամ այս տեղ ուղեց զսէւլիւր որդին խաչակը :

Գաւիթ իւր ժողովուրդը աշխարհա-
գիր ընելուն համար զԱստուած բար-
կացնելով, և ՚ի պատիժ իւր այս յան-
ցանացը մահ խնդրելով երեք աւուր
մէջ 70,000 մարդիկ մեռան : Եւ ազա-
լեց զԱստուած որ այս սոսկալի պա-
տուհասէն զինքը ազատէ, ու սաի Գադ
մարգարէն Աստուծոյ կողմէն եկաւ
իւր քով և հրամայեց որ Յերուսացի
Ուռնայի կալին մէջ տեղ՝ որ Մորիա
լերան վրայ էր, սեղան մի կանգնէ,
և հոն Տիրաջը զոհ մատուցանէ : Գա-
ւիթ հնազանդեցաւ, և 600 սիկլ (1)
սակւոյ հատուցանելով գնեց յիշեալ
կալին տեղը, և զոհը մատուցած ժա-
մանակ երկնքէն հուր իջնելով լափեց
զայն : Ընդունեց Աստուած եւ կտա-
րածը գազրեցաւ . Ա . Մնաց . ԻԱ . 1-28 :
Ասոր վրայ Գաւիթ ՚ի նշան երախտա-
գիտութեան ուղեց նոյն տեղ ոյն վրայ
տաճար մի կանգնել ճշմարիտ Աստու-
ծոյն . բայց Աստուած խնայուց իրեն

(1) Արդի արժեքով 121,200 զուրուշի սակի :

որ ըսած Տաճարն իւր սրգւոյն Սողոմոնի ձեռօքը պիտի շինուի, որ իւր Թագաւորութեան շորրորդ տարին Տաճարին հիմերը դրաւ, եօթն տարուան մէջ լրացաւ, եւ անոր մէջ դրաւ Տապանակ ուխտին :

Տաճարն իբր 34 տարի փառաւ որ եւ պայծառ մնաց, յետոյ Եգիպտոսի Սիսակ Թագաւորն գալով կողոպտեց զայն, այնուհետեւ քանիմ' անգամ եւս այլ և այլ Թշնամիներու ձեռքով աւարի առնուելով 'ի վերջոյ 476 տարի յետոյ, կամ 588 տարի նախ քան զՔրիստոս, Բաբելոնացոյ Նաբուգոդոնոսոր Թագաւորին ձեռօք այրեցաւ. Դ. Թագ. Իե. 9 : Բ. Մնաց. 12. 17—20 : Կիւրոս Պարսից Թագաւորը Քրիստոսէ 536 տարի առաջ հրաման տուաւ կրկին շինուիլ թեան :

Սակայն երկրորդ Տաճարը Զորաբարեւի ձեռօք շինուեցաւ՝ առջինէն շատ նուազ փառօք. Անգ. Բ. 3. յետոյ Անտիոքոս Եպիփանէս Քրիստոսէ 163 տարի առաջ անհամար մարդիկ

սպաննել տալէն յետոյ՝ Տաճարին բոլոր
Թանկագին սպասները յափշտակելով
Ողիմպեան Արամազդայ պատկերն ալ
հան կանգնեց . Ա . Մ . 1 . Ա . 23 : Երեք
տարի յետոյ Յուդա Մակաբէ սրբեց
Տաճարը եւ ճշմարիտ Աստուծոյ պաշ-
տօնը կրկին հաստատեց :

Պոմպէոս բուռն զօրութեամբ ան-
րեց քաղաքին , մտաւ Տաճարին մէջ ,
բայց ձեռք չ'զսպուց , այլ ընդհակա-
ռակը յարգութեամբ վարուեցաւ :

Յիսուս Քրիստոսէ 17 տարի առաջ
Մեծն Հերովդէս Տաճարը վերանորո-
գեց , Յովէպ . Ա . 5 . 10,000 գործա-
ւոր , 1000 կառք եւ 1000 ալ քահանայ
աշխատցնելով , որոնք միայն կրնային
ներս մտնել , այս շինութիւնը 46 տա-
րի տեւեց կ'ըսէ Յովսեպոս Պատմա-
գիր . եւ սակայն այս շինութեան վրայ
տարբեր կարծիքներ եւ պատմութիւն-
ներ կան :

Սոյն Տաճարին մէջ երեւցաւ Տի-
րոջ հրեշտակը՝ Զարարիա Քահանային՝
նորա որդւոյն Յովհաննու ճննդեան

աւետիար տալու : Այս տեղ եկաւ
ամենասուրբ Կոյսն Մարիամ իւր անդ-
րանիկ Որդին Տիրոջ ընծայելու , սւր
Մերունին Միմէօն փառք տուաւ Աս-
տուծոյ որ արժանի ըրաւ զինքը աշ-
խարհիս Փրկիչը տեսնելու եւ իւր
գրկաց մէջ ընդունելու : Յիսուսի
Քրիստոսի համբարձմանէն 37 տարի
յետոյ Տիտոս գալով՝ սեղեց այս Տա-
ճարը անիմաստ պահել , բայց իւր Զան-
քերն ՚ի գերեւ ելան եւ Տաճարն հրոյ
ճարակ եղաւ , ըստ Յովսէփոսի՝ Ճիշդ
նոյն ամսուան մի եւ նոյն օրը՝ յորում
առաջին Տաճարը այրած էր Նաբու-
գոդոնոսորի ձեռք , այսինքն՝ Ապ
(Օգոստոս) ամսոյ 10 ին :

Ադրիանոս 134 Թուականին կրկին
շինեց քաղաքը եւ իլիս կոչեց , եւ յի-
շեալ Տաճարին տեղւոյն վրայ Արա-
մազդայ անուանը մեհեան մի կանգնեց ,
եւ նոր քաղաքին տեսուչները Տաճա-
րին մօտ ՚ի պատիւ Ադրիանոսի արձան
մի տնկեցին : Հրէայք գրամով Թոյլ-
տուութիւն ստացան նոյն կայսրէն

տարին անգամ մի Երուսաղէմ գալու
և Տաճարին աւերակաց վրայ սղբալու :

Հեղինէ թագուհին և որդին Կոստանդիանոս այս Տաճարն կործանել
տուին 327ին, բայց արձանին չ'դպան,
որ ժամանակ մի եւս մնաց :

Յուլիանոս անօրէնն իւր ուրացու-
թենէն յետոյ 361ին արեւելք եկած
ժամանակ՝ Յիսուսի խօսքերը ստելու
համար՝ հրաման տուաւ Հրէից որ Տա-
ճարին աւերակները փորեն և շինեն,
բայց հիմերուն տակէն կրակ ելնելով
եւ գործաւորները այրելով վերջ տու-
ին գործին : Ասկէ յետոյ քաղաքին բը-
նակիչները, ինչպէս սովորութիւն է,
ամայի տեղ մի նկատելով զայն, աղբա-
նոց ըրին :

Քրիստոսի 636 թուին՝ Օմար Խա-
լիֆայն իայն Խաթթապ, որ Մուհամ-
մէտի երրորդ յաջորդն էր, Երուսա-
ղէմին տիրելով՝ ուղեց որ գտնէ այն
տեղը, ուր Յակոբ նահապետ քուն
եղած ատեն տեսիլքին մէջ տեսաւ
զեանէն մինչեւ երկինքը բարձրացած

սանդուխտ : Խալիֆային առաջնորդողը
 այս տեղը ցոյց տուաւ իրեն, եւ նա
 հաւատալով որ իւր փնտռած տեղն է,
 մտքրել տուաւ գետինը, նու իրական
 մայրը դուրս ելաւ և Օմար ճիշդ նոյն
 տեղւոյն վրայ շինել տուաւ գեղե-
 ցիկ մզկիթ մի, ուր շինուած էր յա-
 ռաջագոյն Սողամօնի ձեռքը Աստուծոյ
 Տաճարը . և զոր 50 տարի յետոյ Մըր-
 ուանայ որդի Ալպ-էլ-Մէլէ, ամիրա-
 պետը աւրել տալով զայն՝ նորէն կանգ-
 նեց աւելի փառաւոր, և հետզհետե
 ուրիշ ամիրապետներ եւս գեղեցիկ
 սիւներով, միւսիսններով և շքեղ վան-
 դակներով ճոխացուցին : Բայց ութե-
 րորդ դարուն երկրաշարժէ մը կործա-
 նելով, յետոյ դարձեալ որքան որ նո-
 րագուեցաւ, սակայն առջի շքեղու-
 թիւնը չ'ունեցաւ : Սոյն Տաճարն կամ
 լաւ եւս է Օմարայ Մզկիթն, սովորու-
 թիւն եղած է հասարակաց՝ Սողամօնի
 Տաճար անուամբ կոչել, վասն որոյ
 մենք եւս մեր Պատմութեան մէջ շատ
 տեղ նոյն անուներ գործածեցինք :

Թաշակիրք 1099 ին տիրեցին Տա-
 ճարին՝ տասն հազար Մահմեդական
 սպաննելով մէջը, եւ եկեղեցւոյ փո-
 խարկելով՝ Ապառաժին վրայ սեղան
 մի կանգնեցին: Իսկ 1187ին Սալահէ ա-
 տին կրկին առաւ և նախ Քրիստոնէից
 արեամբ լուանալէն զինի, դարձեալ
 ջրով եւ ապա վարդեջրով լուաց ու
 Մզկիթ բրաւ, որ մնաց մինչեւ ցայ-
 սօր. և գրով սահման ու արգելք դը-
 բաւ, որ Քրիստոնեաց մէկը չի մտնայ
 հոն, և մտնողը մահով պատժուի եւ
 կամ հաւատքը ուրանայ, վասն որոյ
 արգիլեալ էին մինչեւ մօտ տարիներս
 որ և իցէ ուրիշ կրօնքէ եզոզ անձինք
 ներս մտնել, եւ մտնողը իբր սրբա-
 պիղծ՝ մահուամբ կը պատժուէր: Խրի-
 մու պատերազմէն յետոյ Եւրոպական
 Դեսպանաց միջնորդութեամբ սոյն ար-
 գելքը քիչ քիչ վերցաւ, և հիմակ Եւ-
 րոպացիք իրենց Հիւպատոսաց ձեռօքը
 և արեւելեան Քրիստոնեացք՝ Հայք և
 Յայնք՝ իրենց վանուց թարգմաններուն
 միջոցաւ կրնան հրաման ընդունիլ կա-

աավարութենէն , քովերնին զօրական
մը կը տրուի և վանքերու պահակներն
առաջնորդելով իրենց՝ կրնան խուժք
խուժք պատելու երթալ , ուր տեղի
Շէյխերէն մէկը կ'առաջնորդէ : ցոյց
տալով ամեն մասերը , թէ՛ Տաճարին
մէջ եւ թէ՛ դուրսը , որու փոխարէն
կը պարտաւորի իւրաքանչիւր որ մաս
նաւոր պարգեւ մը տալ : Աւրբամ
օրերն արգիլեալ է պատել , ինչպէս
եւ Քամաղան ամսոյն մէջ :

Արդի Տաճարը ուր պիտի այցելենք՝
տասը դուռ ունի և շինուած է ընդար-
ձակ գաւթի մը կեդրոնը . գաւթին
տարածութիւնն է 150 հազար քառա-
կուսի մեզր 500 մեզր երկարութեամբ
հիւսիսէ ՚ի հարաւ , եւ 300 մեզր լայ-
նութեամբ արեւելքէ յարեւմուտք :

Ախտաւորք հասարակօրէն Պապ-
էլ-Ղալանիէ կոչուած դռնէն կը մլտ-
նեն , որ հիւսիսային արեւմտեան ան-
կիւնը հին Սերային մօտ է , եւ Հարէճ-
էլ-Շերիֆի մեծ հրապարակը կը հանէ :
Չախ դին կ'երեւի այն ժայռին երեսը ,

որու վրայ շինուած էր Անփօնիէան աշտարակը, զոր Շմառնն Մակարէի որդին Հիւրկանոս մեծ Քահանայապետը շինեց Քրիստոսէ 120 տարի յառաջ:

Աջ կողմէն Քըպէ ըսուած բոլորակ եւ գմբէթաւոր աղօթարանի մի քովէ կ'անցնուի. այս տեղ պահուած կը կենայ նուիրական ժայռին (Էլ—Ստիրա) մէկ մասը, որու վրայ ըստ Մահմէտա կանայ՝ Յակոբ նահապետ պառկեցաւ եւ սանդուխքին տեսիլքը տեսաւ: Յետոյ գեղեցիկ բայց ցամաք աղբիւրի մի կը հանդիպինք, ու սկէ դէպ 'ի հաւրաւ շեղելով կ'անցնինք Սբան Հեթանոսայ ըսուած տեղւոյն մէջէն մինչև վեց տար աստիճաններուն քով և վեր կ'ելնենք քարայտակ գեղեցիկ բակին վրայ որ Յովսէփոսին Սբան Իսրայէլացոյ կամ Տաճար ըսածն է, որ պատով մի շրջապատուած էր յառաջ: Այս տեղ Յիսուս Քրիստոս շատ հրաշագործութիւններ ըրած է. այս տեղ գտան զինքը իւր ծնողքը՝ երբ նա Բապայներուն հետ հարցմունքներ կ'ընէր, և սակէ

դուրս հալածեց վաճառականներն ու սեղանաւորները, այս տեղ Մարգարէացաւ Տաճարին աւերումը, զոր Տիւտոս 37 տարի յետոյ եկաւ կատարեց: Աստ հեթանոսաց արգիլեալ էր մտնել:

Օմարայ Մզկիթին արեւելակողով, որ այն բակին վրայ է, տասնանկիւնի շէնք մի կ'երեւի վրանաձեւ՝ 17 սիւնով, ասիկայ Ուլջաիլաց սէլանին տեղւոյն վրայ է, այս սեղանին եւ Տաճարին մէջտեղը քարկոծուեցաւ Զաքարիա (Աղարիա) որդին Բարաքեայ, Բ. Մնաց. ԻԴ. 20-21: Մահմէտականք այս տեղւոյն Մահմէթի-Տոփ, կ'ըսեն, այսինքն՝ Գաւթի դատարանը:

Գանք հիմա արդի Մզկիթին որ Օմարայ անուամբը կը յիշուի, այս ալ Քոփուլէի-էլ-Մաիլա կը կոչուի, որ ժայռին գմբէթն ըսել է. ութանկիւնի է, ամեն մէկ անկիւնին երեսները՝ որ մարմարով և յախճապակիով զարդարուած է՝ 20 մեդր է, եօթը պատուհան ունի գունաւոր ապակիներով, և վրան սղնձապատ գմբէթ մի: Զորս դուռ ու-

նի , արեւելեանը՝ Պապ — Տառափ , հիւսիսային դուռը Պապ — Էլ — ձէնէ , արեւմտեան դուռ , արեւմտեանը՝ Պապ — Էլ — Ղարդ , հարաւայինը՝ Պապ — Էլ — Գըղէ , կը կոչուին :

Ուխտաւորք արեւելեան դռնէն ներս կը մտնեն , բայց պէտք է որ ներս չ'մտած ստից ամաններնին հանեն , ներքին կողմը քիչ մը մուտք է , կեդրոնաւիան մասը երկու ութանկիւնի շրջապատով բոլորած է , առաջինը արտաքին սրմով , երկրորդը ութ սիւներով եւ 16 ընտիր մարմարեայ սիւներով , որոնց բունը միակտուր է , Մզկիթին վերի կողմերը բոլոր միւսիսններով եւ սակէզօծով ծածկուած են , ե գրեթէ բոլոր ներքին կողմի պատերուն վրայ աեղ աեղ Ղարանէն հասուածներ կան սակէզրով դրոշմուած : Բուն կեդրոնը շորս մոյթով եւ 12 սիւնով գոցուած եւ անոնց միջոցները երկաթեայ գեղեցիկ վանդակներով պատած են , յետոյ դարձեալ ուրիշ վանդակ մի կայ տախտակեայ եւ արհեստաշէն , որով

շրջապատած է Ստիբան, այսինքն Մա-
 ալլա* խաչըսուած ժայռը: Ժայռին ե-
 րեսը բայ է եւ անհայթ ու բալորակ
 ծակ մի ունի մէջտեղը ուղղահայեաց,
 եւ հիւսիսային ու արեւմտեան մասե-
 րը տափկացած են, ատենօք ասոր վը-
 րան՝ մարդաչափ բարձրութեամբ կա-
 նանջ ու կարմիր կերպասէ շինուած
 Խէճէ կախուած էր, որ տեսակ մը վը-
 րան է, բայց այժմ սոյն վրանը վեր-
 ցուած է. Մահմէտականք այս Խէճէն
 տեսնալով՝ ըստ իւրեանց աւանդու-
 թեան կը յիշէին Աստուծոյ Ազամին
 տուած վրանը, երբ Մէքքէի քով յե-
 րան մի վրայ Եւան գտաւ կ'ըսեն հա-
 ըիւր տարի որսնելէն յետոյ:

Այս ժայռը Ուսնային կայն է, զոր
 Գաւթթ Յերուսացիներէն գնեց, որու
 վրայ շինուեցաւ յետոյ Սուլամօնեան
 Տաճարը եւ Տապանակ ուխտին հան-
 դրուեցաւ, եւ կոչեցաւ Սրբութիւն
 Սրբոց, ուր տարին մի անգամ միայն
 մեծ Քահանայապետը կը մտնէր:

Ժայռին արեւմտեան կողմը ձեռքի

նշան մի կայ, Գարբիէլ Հրեշտակապե-
տինն է կ'ըսեն Մահմէտականք, և ինչ-
պէս մնայը պատմութեամբ մի եւս կը
հաստատեն:

Հարաւային արեւմտեան անկեան
դիմացը տախտակեայ շրջանակի մը մէջ՝
բարակ, փայլուն, եւ մութ կապուտ
գունով քար մի ցոյց կուտային առաջ-
ները 80 հարիւրորդամեդր լայնու-
թեամբ ու երկարութեամբ, և որուն
ետեւի կողմը Վահան մի կախում էր,
այս Վահանին համար Հանդային է կ'ը-
սեն, որ Մէհմէմէտի հաւատարիմ
ընկերն ու հօրեղբայրն էր: Վահանին
վրայ անորոշ նկարներ կ'երեւէին և
միայն սիրամարգ մի յայտնի կը տես-
նուէր, զոր վերջին տարիներու նո-
րորդութեան ժամանակ Առաւիարու-
թիւնը վերցուց:

Ստիբայի հարաւային արեւմտակողմը
տեսակ մի վանդակ կայ երկաթի, եւ
միշտ փակ կը մնայ եւ մէջտեղը ծակ
մի ունի, որու մէջէն ձեռքերնին խո-
թելով՝ Մէհմէմէտի մէկ ստիին Իւիլ

կը շօշափեն Մահմէտականք և կը յարգեն . կ'իկքը մարմարեայ քարի մի վրայ է , հոս է կ'ըսեն նաեւ Մէհմէմէտի դիտուն մաղէն քանի իր հասար :

Հարաւակոզմը կ'երեւի մարգարէին (Մէհմէմէտին) ԵՐՂՆ որ իւր նիզակին վրայ սլլուած է , և Օմարայ ԵՐՂՆ (Սնձագ) արձակ թողուած : Սոյն տեղը կ'երեւի նաեւ ԷԼՊըրագի թամբերը : Պըրագ Մէհմէմէտի ձիուն կամ ուղափն անունն է :

Տաճարին հիւսիսային կողմը ՊապէԷձէնէ ըսուած դրան առաջը շրջաբուրբ տեղւոյն մէջ յասպիա (ԷԷԶԸ) քարէ տախտակ մի կայ , որու վրայ Մէհմէմէտ 19 հաս ոսկի գամեր գամած է , և ասոնք աշխարհիս տեւողութեան ժամանակը ցոյց կուտան , և իւրաքանչիւր դար վերջանալուն գամերէն մին կը քակուի , աներեւոյթ կը լինի կ'ըսեն Մահմէտականք : Նաեւ կը յաւելուեն , թէ որ մի սատանան վերոյիշեալ դրանէն ներս մանելով՝ սկսաւ այս գամերը քակելով հանել որ շուտով աշխարհիս

վախճանը տեսնէ, բայց Գաբրիէլ հը-
րեշտակապետ վրայ հասնելով հալա-
ձեց զինքը սրբավայրէն. այժմ սոյն
գամերէն շորս հատ միայն մնացած է,
վերջին ժամանակներս Աստուծոյ
Թիւնն այն տեղի շէյխերուն պատուի-
րեց, որպէս զի նոյն պատմութիւնն
այլ եւս չը պատմենն այցելուներուն.

Հարաւային արեւելեան կողմը 15
սոր սանգուխ մի կայ, որ «փոխն յարիւ
կիջեցնէ», որուն առաստաղն է Սիւրան,
որ ըստ աստ թեան Արարացի ոյ՝ օգին
մէջ կախեալ կը կենայ առանց նեցու-
կի, և ժայռին երեսը կտաւով մի ծած-
կուած է: Աւստաւորները պատպնող
առաջնորդը, որ միշտ հաճարին լու-
սարարը կը լինի, շատ բաներ կը խօսի
յիշեալ յարկին զանազան տեղերուն
վրայ. որոնք նշանաւոր եղած են մէյ
մէկ գէպքերով: Այն տեղ յիշեալ
լուսարարը սաքը գետինը զարկած ժա-
մանակ ձայն մի կ'ելնէ, և կ'ըսէ թէ
այս տեղ հոգիներուն հորն է (Պիր-էլ
Արո-ան), ուր շաբաթը երկու օր հա-

ւտաացեալներուն հոգիները հաւա-
քուելով կ'աղօթեն Աստուծոյ :

Հիւսիսային դռնէն դուրս ելնելով
և պատին տակովը երթալով, որ ձախա-
կողմը կուգայ, աջակողմը երկու Քըպլէ
կը տեսնուի գմբէթաւոր եւ ձերմակ
մարմարեայ սիւներով, պղտիկը Մէ-
հէմմէտին աղջկանը Ծախիէի տնուամբ
է, միւսը կը կոչուի Քոպլէ՝ ինչ-Մէ-
րաճ, որ ըսելէ Մէհէմմէտի համբարձ-
ման գմբէթը : Հարաւային դրան քով
երկու եւ կէս մեզր բարձրութեամբ
պատին երեսը մարմարեայ քար մի կը
տեսնուի, որուն երակին գիծերը եր-
կու թռչուն կը ձեւացնեն, ասոնց վը-
րայօք ալ պատմութիւն մի կայ, որ
կ'ըսեն թէ՛ երկու սիրամարգ են, ու
ըսնք իրենց գոռոզութեան համար
պատժուած են Սողոմոնի կողմէն :

Հարաւային դրան գիմայը կամա-
րակապ սրահ մի կը տեսնուի, և ասոր
չորս կամարներէն կախուած է կլի-
սը, որու մէջ վերջին գատաստանին օրը
պիտի կշռուին կ'ըսեն՝ վարձքերն ու

մեզքերը իւրաքանչիւր ոգւոց : Այս սրահին մօտ արեւմտակողմը՝ մարմարեայ գեղեցիկ ամպիսն (Միճպէր) մի կ'երեւի, որ կ'ըսուի Պաշկան — Էպոփն — Ղապի, որ Րամազան ամսոյն մէջ ամեն ուրբաթ օրերը քարոզ կը արուի :

Գէպ ՚ի հարաւակողմը առաջ երթալով, եւ ջրի աւազանի մի քովէ անցնելով, 30 մեգրաչափ աւելի անգին 18 աստիճաններէ վար ստորերկրեայ տեղ մի կ'իջնուի, ուղղութիւնն է հիւսիսէն գէպ ՚ի հարաւ, երկու մասէ կը բաղկանայ՝ գմբէթայարկ եւ սիւներու վրայ յենած : Ծայրը շահատած՝ 8 աստիճան կան, ուսկէ վար իջնելով միակտուր սիւն մի կը տեսնուի խիստ մեծութեամբ եւ վերին խոյակը արմաւենիի նման տերեւով զարդարուած է : Այդ ստորերկրեայ յարկին ծայրը երկու դռներ կան սրմով հիւսուած, որոնց վերի շեմերը կը կենան : Այս դռներուն և երկու սրահներուն համար մեծ գիտնականք կ'ըսեն թէ Սողամօնի Տաճարին դրու-

ներին են և նորա շինածները, սակայն երբեմն նորագութիւն տեսած են: Այս ստորեկրեաց տեղէն դուրս ելնելով՝ Էլ-Ասսա ըսուած մզկիթը կ'երթուի, որուն մէկ մասը այն ստորեկրեաց տեղին վրայ է:

Էլ-ԱՔՍԱ: Յմար՝ Ուսնայի կալը մաքրել տալէն յետոյ, զոր ինքն Գութի Տաճար կ'անուանէ, գնաց անոր վրայ շինուած Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն մէջ աղօթելու, և պատուիրեց որ այն տեղն յատուկ աղօթարան ըլլայ Մահմէտականաց, ուստի Մըղկիթի փոխելով՝ անունը դրին Էլ-Ասսա, այն է՝ ծայր կամեզը: Եօթներորդ դարուն վերջերը Ապս-էլ-Մէլէ, անուն Տաներորդ Խալիֆայն յիշեալ Մզկիթին դռները սակւով և արծաթով պատել տուաւ: Նոյն Խալիֆային և իւր որդւոյն Ուսլէտի օրովը արեւելեան կողմի մէկ մասն փլշելով ինկաւ, և հաստատ հիմն շունեհալուն համար բոլորովին կործանեցաւ: Քառասուն տարի յետոյ Ապս-ճաֆար-էլ-Մանսուրի ժամանակ ա-

րեւելեան և արեւմտեան կողմերը սաստիկ երկրաշարժէ մի փնասուեցան, և դրանք վրայ սրատած սակին ու արծաթը քակել տալով ու դրամ կարելով՝ աւելով նորոգուեցան. ուրիշ անգամ մի եւս էլ— Մահարաթի Խալիֆայութենէն առաջ (որ նստաւ 775—785), բոլորովին կործանեցաւ երկրաշարժէ, անոր համար Ս. Աստուածամօր անուամբ Եկեղեցի եղած ժամանակին նիւթաւոր հնութիւններէն գրեթէ բան մի մնացած չէ այժմ. էլ—Մահարաթ կրկին շինել տուաւ էլ—Աքսան, բայց չափակեցութիւն չը կրնալով տալ, երկայնութիւնը պակսելով՝ լայնութիւնը ընդարձակեցաւ :

Խաչակրաց օրով 1099 Թուականին պալատի փոխուեցաւ, և Սողամօնի պալատ կը կոչուէր. այս տեղ կը նստէին Տաճարականք ըսուած ղինուորաց կարգը. եւ 1187 ին Սալահէ տափն մաքրել տալով այն տեղն, անոր մէջ հաստատեց այն հայակապ ամպիոնը, որովայն յետոյ պիտի խօսինք :

Էլ Աստուծոյ Մզկիթը արտաքին սրահէ մի կը մտնուի եօթը կամարով, որոնք Մզկիթին ներքին եօթը սրահներուն կը համապատասխանեն : Այս ընդարձակ շէնքէն, որ 80 մեդր երկայնութիւն ունի, ներս մտնելու ժամանակ միջին գաւթին մէջ փոքրիկ տեղ մի կայ վանդակով շրջապատուած և մէջը ուղղանկիւնի քար մի յատակին մէջ տընկած . ըստ սրատմելոյ Մահմէտականաց, այս տեղն Ահարոնի որդւոցը գերեզմանն է, հարադայ, Աբիուզի, Եղեաղարայ և Իթամարայ . Ղե-դ. Գլ. Ժ : Թէպէտ և ասոնք խոստացեալ երկիրը չ'մտած՝ անապատին մէջ մեռան : Սոյն քարին արեւելակողմը հօր մի կը տեսնուի, որուն Տէրէ-ի հօր կը կոչեն, ըստ աւանդութեան Մահմէտականաց . ըստ որում մարդուն մէկը այս հօրին ճանապարհաւր Արքայութիւն մտեր եւ յետոյ կրկին նոյն ճանապարհաւ ետ դառնալուն՝ ականջին ետեւը կանանչ տերեւ մի ունեցեր է, և ասկէ մնացեր է հօրին անունը Տէրէ-ի հօր :

Միջին սրահը՝ որ ամենեկն լայն է , սիւներու վրայ հեծած է , եւ ծայրը սիրուն գմբէթ մի կայ միւս սիւններով զարգարուած և չորս սիւներու վրայ քարձրացած , որոնց ամեն մէկը երկերկու մարմարեայ սիւներ ունին առ ՚ի զարգ : Ասոր հարաւային ծայրն է Միհրապը և անոր արեւելահողմը Միհլէր մի կայ , այսինքն սիրուն ու գեղեցիկ ամպիոն մի , որ խիստ մեծ արհեստով բանուած է Հալէպի մէջ Նոր-բէպիւն Սուլթանին հրամանաւը , որ 1145 ին նստաւ գահը :

Արեւմտեան կողմը՝ ամպիոնին եւ մզկիթի հարաւային սլափին մէջտեղը երկու Միհրապով մատուռիկ մի կայ , ամպիոնին մօտ եղածը՝ Մովսիսի եւ միւսը Իսայի (Յիսուսի) անուանը նուիրուած է , վերջի Միհրապին մէջ օտքի նշան կայ քարի մը վրայ , զոր իսլամք Յիսուսի Քրիստոսի օտից տեղն է ըսելով մեծ յարգ կ'ընծայեն :

Գմբէթին տակովը և անոր արեւմտահողմը երկու սիւներ կան , որոնք

Փորձի տէր կը կոչուին , և որովհետեւ խիստ մօտ են իրարու , այնպէս որ հազիւ թէ մարդ մի կարէ անոնց մէջէն անցնիլ , ուստի եթէ կ'ուզէ մէկը փորձել զինքը թէ մեղաւոր է արդեօք՝ թէ արդար , երկու սիւնին մէջէն փորձ կ'ընէ անցնելու , եթէ անցաւ , որդի արքայու թեան է , թէ որ քիչ մի մտեղ ըլլալով չկրցաւ անցնիլ , թող ինքը մտածէ թէ ո՞ւր պիտի երթայ : Մահ մէտականք այսպիսի փորձեր ըրած ժամանակնին շատ անգամ զնախ հանդիպած են , որուն համար վերջին ժամանակներս՝ Քաղաքիս նախորդ Առաւարիչներէն Ասեմ , Քեռ Ք Փաշայն այդ երկու սիւներու մէջտեղ երկամտներ շինել տուաւ , որպէս զի այլ եւս այդպիսի սնտախ փորձեր չըլլան և զնա մի չի ծագի :

Ըստ աւանդութեան՝ Մարիամ ամենասուրբ Աղսը , Աննա մարգարէուհին , և ուրիշ կուսանքներ այս տեղ կը բնակէին , եւ այս տեղ մարգարէացած պիտի ըլլայ Ամէն Յերուսին .

ՂԵԻ . Բ . 34 , 35 :

Իսկ ասոր գիմացի արեւելակողմը , մզկիթին հարաւային պատին գէմ կը տեսնուի Օմարայ աղօթած գէղը , որոյ նըշան Միհրայ մի կայ՝ եւ անոր երկու հաս իրարու պլլուած ոլորուն սիւներ կան վերնախոյակինին գէպ ՚ի վար :

Գէպ ՚ի դուռը՝ ուսկէ որ մտանք , դառնալու ժամանակ աջ դին Միհրայ մի կայ գեղեցիկ սիւնակներով զարգարուն : Այս տեղւոյն համար կ'ըսեն Մահմէտականք թէ՛ Չարարիա Քահանայ ե իւր որդին Յովհաննէս Մըկըրախ աղօթելու եկան :

Այս մզկիթէն դուրս արաաքին մեծ հրապարակին հարաւային արեւելեան անկիւնը նորոգուած դուռ մի կայ որ կը տանէ Սարգիսիայ յարկը , ուր 32 սոք աստիճաններէ կ'իջնուի , այս տեղ կը տեսնուի Յիսուսի Քրիստոսի Ողբան ըսուածը : Ասիկայ հասարակ քարի մէջ փորուած փոս մի է , որուն վերի կողմը քանդակածոյ է , եւ հորիզոնական շիրքով զէտեղուած հովանոցի մի ներ-

քել, որ շորս մարմարեայ սիւնակնե-
րու վրայ բարձրացած է: Աւանդու-
թեամբ կը կարծուի որ Սիմէօն Յերու-
նին այս տեղ բնակեցաւ եւ ամենա-
սրբուհի Կոյսն ալ իւր անդրանիկ Որ-
դին Տիրոջը ընծայելէն յետոյ քանի
մի որ Յերուսիմն քով մնաց: Արարա-
ցիք Իւրիւր — Սէյիֆն — Իսա կը կոչէն այս
տեղւոյն:

Յիշեալ տեղէն 50 մեդրի չափ դէպ
յարեւմուտք, պարսպի հարաւային
պատին դիմաց ծակ մի կայ բացուած,
ուսկէ կ'երևի մեծ ստորերկրեայ տեղ
մի կամարակապ եւ 96 սիւներու վրայ
յենած. ներս մտնելը դժուար է, որով
հետև աստիճան չունի: Այս շէնքն հա-
ւանականարար Սողոմօնի ժամանակէն
է, եւ ուրիշ թագաւորաց օրովը նորս-
գութ իւններ տեսած պիտի լինի: Ներսի
կողմը մութ է և խանտ և արդէն ա-
ւելի ներքին կողմերը երթալու համար
եղած ծակն ալ գոցած են, մի միայն
հետաքրքրութեան համար տեսնել և
դուրս ելնելու է:

Գաւթի հրապարակի արեւելեան
 պատին տակալք գէպ 'ի հիւսիս եր-
 թալով Սիրաթ ըսուած կամուրջը կը
 հասնինք, ուր տեղ Միկրայ մի և գե-
 աղներ պառկած սիւն մի կայ, որուն
 ծայրը պատին մէջէն դուրս ելած է,
 այնպէս որ դրսէն տեսնողը թնթանա-
 թի բերան կը կարծէ գէպ 'ի Համբարձ-
 ման լեռը ուղղուած : Այս Սիրաթ ըս-
 ուած կամուրջը յիշեալ սիւնին ծայրէն
 մինչեւ Համբարձման լեռը ձգուած է
 անելիի բերնին բարակութեամբ,
 ուստի եւ անտեսանելի է ըստ հաւա-
 սոյ Մահմէտականաց, և այս կամուր-
 ջին վրայէն պիտի անցնին հաւատա-
 ցելոց հոգիները, որ եթէ արդար են,
 իրենց հրեշտակին պահպանութեամբը
 երկիւղ չ'ունին, իսկ մեզաւ որք իրենց
 հաւասարակչութիւնը կորսնցնելով՝
 Յովսափատու ձորին մէջ և անկէ դը-
 Ժոխքին յառակը պիտի գահալիծին :

Նոյն ուղղութեամբ առաջ երթա-
 լով ադամաթղենիի անտառի մի կը
 հասնինք, ուր տեղ կ'երևի աշտարակի

նման բարձրացած Ջրջման և Ողորմ-
 թիւն գաները , զոր երկրորդ այցելութեան
 ժամանակ Գէթսեմանիի ձորին կողմէն
 տեսանք : Արկին գուռ են , արեւել-
 եան կողմէն պատով հիւսուած , ներ-
 սի կողմէն երկու մեծկակ միակաուր
 քարեայ սիւներով երկու մասի բաժ-
 նուած է , երկու մասն ալ սիւներով
 զարդարուած և ծայրերին հարաս
 քանդակագործութեամբ յորինուած
 է , երկու գմբէթ ունին , որոնց պա-
 տուհաններէն լոյս կառնու ներքին
 կողմը : Պրան վրայ ելնելու համար
 աստիճաններ կան , ուսկէ խիստ գե-
 ղեցիկ տեսարան կ'ընծայէ մարդոյս
 աշայ Յովտափառայ ձորը և բովանդակ
 Հարեմ-էլ-Շէրիֆի տարածութիւնը :

Քիչ մի աւելի հեռուն գէպ ՚ի հիւ-
 սիս աջ թեւի վրայ պղտիկ Մէսճիք մի
 կը պատահի , երկաթի վանդակասիւ-
 ներէ ներս նայած ժամանակ թի-
 շուկ մի կ'երեւի , որոյ համար լուսարար ա-
 ռաջնորդը Սողմճի միտք կ'անուանէ ,
 իսկ արդեամբ ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ

դատարկ շերիմ մի, որ բայր Մեծիքը
բանած ու վրան կանանչ շախայով
ծածկուած է: Ասկէ քանի մի քայլ ան-
դին է Հարէ՛ճ—էլ—Շէրի՛Ֆէ հիւսիսային՝
այն է Ս. Աստուածածնի դուռը, ուս-
կէ դուրս կ'ելնեն Ռ.խառուորք:

Սողոմոնեան Տաճարին վերայիշեալ
հիւսիսային դռնէն դուրս ելնելով եւ
Պրոպագանդիկ մատնիւն եզերքով դէպ ՚ի
ձախ դառնալով եւ Յովակիմայ եւ
Աննայի եկեղեցւոյ առջեւէն անցնե-
լով՝ աջ թեւիդ վրայ եկած առջի փո-
ղոցին մէջ աջակողմը եղած վերջին
տունն է Սիմօն Փարիսէյ-ոյն տանը տեղը,
ուր Մարիամ Մագթաղենացի Յի-
սուսի ոտքերը արտասուքովը թըջե-
լով անոյշ իւզով օձեց. Ղո-ի. է. 37-38:
Այս տեղ Ասորիք փոքրիկ եկեղեցի մի
ունէին, որ հիմակ Արաբացւոյ ձեռքն
է անարդ վիճակի մէջ:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի գերեզմանս Թագաւորաց ,
Դատաւորաց , եւ այլն :

Մեր իններորդ այցելութիւնը Ս. Երուսաղեմի հիւսիսային կողմերը պիտի ըլլայ , եւ ըստ որում քանի մի ստորերկրեաց տեղուանք կան , պէտք է ուխտաւ որք հետեւնին՝ մտմ եւ լուցկի ունենան ՚ի պատրաստի :

Սոյն այցելութիւնն կ'ըսկսի Սուրբ Աստուածածնի դռնէն , ուսկէ դուրս ելնելով ձախ կողմի ճամբան կը բռնենք , եւ 60 մեզր երթալով խորամին երկայնութեամբը , ձախ դին կը հանդիպի Պերէէ՛՛ — Սէ՛՛՛ — Մէրէէ՛՛ (Աւազան Ս. Աստուածածնի) ըստած աւազանը . ասոր վրայօք հին յիշատակութիւն մի չկայ :

Ասկէ երեք կամ չորս բաղէէն քաղաքին հիւսիսային արեւելեան անկիւնը կը հասնինք , ուր դէպ յարեւելք , որ

Յովսափատու ձորին արեւմտեան ե-
 ղերքն է, հին շէնքի մի մնացորդներ
 կ'երեւին. ըստ սմանց կը կարծուի թէ՛
 այս տեղն է Աբգարու կնոջ Հեզինէ
 թագուհւոյն գերեզմանը, զոր Յովսե-
 պոս Փլարիանոս եւ Պաւսանիոս Յոյն
 մատենագիրը կը յիշեն: Ճանապարհը
 շարունակելով՝ առանց քաղաքին պա-
 րիսպը թողոյ, դէպ յարեւմտեան
 ուղղութեամբ և անկէ ՚ի հարաւ սա-
 կաւ ինչ շեղելով, 6 րոպէին կը հաս-
 նինք քաղաքին մէկ դուռը, որ Հերով-
 րէսի Դոմոս կը կոչուի, իսկ տեղացիք
 Պոպ-էլ-Չակեր (ճաղկանց դուռ) կ'ա-
 նուանեն: Ասկէ 160 մեզր անդին, աջ
 կողմը նեղ ճանապարհ մի կայ և անոր
 ճայրը դուռ մի կ'երեւի, այն է Երե-
 փայի այլը, զոր մերացիներ Աբիթէիսի շա-
 րանջաւ կամ Ագրիպայի ափարակ կը կոչեն,
 անոր համար որ, ինչպէս կը գրէ Հաննէ
 Պատմագիր երես 295, Երեմիայ մար-
 գարէի աշակերտը Աբիմելէք, Բարե-
 լոնի գերութեանը ժամանակ հիւան-
 դաց համար թուղ բերելու զրկուե-

լով հոս Երեմիայի հրամանաւը , այն
 պրին մէջ 68 տարի քնացաւ , եւ ար-
 թընցած ժամանակ իւր քաղած թուղը
 դեռ դալար քովը կեցած գտաւ . Յայս-
 Մայիսի 1 . Իսկ Երեմիայի պրը կը կոչ-
 ուի , որովհետեւ աւանդութեամբ կը
 կարծուի . թէ Երեմիա մարգարէն իւր
 Ողբերը այս տեղ յօրինեց . Սոյն պրը
 Տէր-Քէն մի ձեռքն է , վասն որոյ ներս
 մտնելու համար մտնուող պարգև մը
 տալու է իրեն : Ներս մտած ժամա-
 նակնիս աջ թեւի վրայ Տէր-Քէններու
 քանի մի գերեզմաններ կը տեսնուին ,
 որոց Մահմէտականք մեծ յարգ կ'ըն-
 ծայեն : Անկէ փոքր բակի մի մէջ ջը-
 բամբար մի կայ , որուն համար Երեմիայի
 քանփն է կ'ըսուի . Այրին քնական կա-
 մարին տակ մտնելով , ձախակողմը
 պղտիկ պատի մը միւս կողմը Քիմփոր
 խորշ մի կ'երեւի , ուր ձեռքի սան-
 դուղով կ'իջնուի . այս տեղւոյն հա-
 մար աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Ե-
 րեմիա պառկեցաւ դուբը նետած ժա-
 մանակնին Սեղեկիայի օրովը . Երեմ. 1. Բ.

2 = 1Է . 20 = 1Ը . 13 և 28 :

Երեմիայի այրին վրայի բլուրը Բե-
 փա ըսուած լերանը հիւսիսային ծայ-
 րին է , զոր Հերովդէս Ագրիպպաս հա-
 րաւ ային մասէն զատեց , որու վրայ շի-
 նուած էր նոր քաղաքը , եւ քաղաքին
 երրորդ պարսպին գիծը անկէ անցուց :
 Սոյն բլուրը այժմ Մահմէտականաց
 գերեզմանատուն է :

Հանապարհը գէպ յարեւմուտք 87
 մեդր առաջ գնալով՝ գէպ ՚ի հարաւ՝
 պատին երեսը՝ գեանին հաւասար ծակ
 մի կ'երեւի , ուսկէ կ'իջնուի Թագա-
 ըսիան այերը , զոր Յովսէպոս Հրէայ պատ-
 մագիրը կը յիշատակէ քաղաքի երրորդ
 շրջապատին վրայ խօսած ժամանակ .
 Պատմ . պատմ . Ե . 13 : Այս տեղէն կ'ե-
 րեւի թէ շինութեան համար քար կըտ-
 րած են հին ժամանակները , եւ տեղը
 Թագաւորական ըլլալուն՝ անունն ալ
 Թագաւորական այրե ր մնացած է : Այս
 տեղ ջրի կաթիլներ կը կաթեն , որ կ'ե-
 րեւի թէ վրան եղած ջրամբարի մը ջուրն
 է՝ որ քամուելով այրին մէջ կը կաթէ :

Դէպ յարեւմուտք 90 մեդրաչափ , որ յիշեալ այրերուն հարաւակողմը կ'իյնայ . քաղաքին Գամահուի կոչուած դռնն է , զոր տեղացիք՝ ինչպէս առաջ ալ ըսինք՝ Պապ-էլ-Աճապ կը կոչեն , այսինքն՝ Գուռ սիւնի , եւ այս դռան Քաղաքին Աւագ դռան էր :

Սոյն դռնէն դէպ 'ի հիւսիսային արեւմուտք 250 մեդր յառաջ գնալով՝ տարակ ժայռ մի կը տեսնուի : Լատինք այս տեղւոյն համար կը կարծեն թէ Թէոզոս Բ. Կայսեր Եւգոքսիա տիկնոջ Ս . Ստեփաննոսի անուամբ շինել տուած եկեղեցւոյն տեղն է . հաներեք գերեզման կայ , որոց մին յիշեալ Եւգոքսիային է կ'ըսեն . ըստ որում իւր շինել տուած եկեղեցւոյն մէջ թաղուեցաւ :

Վերջին տարիներս , այն է 1881 թուականին՝ նոյն տեղն Յունաց ազգէն անհատ մը ծախու առնելով , տուն շինելու համար տեղն մաքրել տուած ժամանակն , հին եկեղեցին ամբողջապէս յայտնուեցաւ , որ աւելի Յու-

նական ձեւ ունէր քան թէ՛ Լատին
 նական, եւ սակայն Լատին միաբա-
 նութիւն մը յիշեալ Յոյնին բառական
 դումար տալով նոյն տեղը գնեց :

Յետոյ գէտ ՚ի հիւսիս շեղելով մեծ
 ճանապարհին վրայ, իբր Տ վայրկեանէն
 ջրամբարի մը քով կը հասնինք, որ ճամ-
 բուն աջակողմեան եզերքին վրայ է,
 այս ջրամբարէն 20 մեդր գէտ ՚ի հիւսի-
 սային արեւելակողմն կը տեսնուին Թա-
 գաւոց գերեշմաները (1) :

Բոլոր շէնքը ժայռի մէջ փորուած
 քարէ դռներ եւս ունէր բնական ճրխ-
 նիներով, ինչպէս մինչեւ ցայսօր կը
 տեսնուի մէկ քանին, 22 ոտք աստի-

(1) Որքան որ Թագաւորոց գերեշման կը կոչուին,
 մեր ՚ի սուրբ Գրոց գիտե՛ք, որ Յուդայի 23 թա-
 գաւորներէն 18ը Սուրբ քաղաքին մէջ թաղուեցան,
 այսինքն Մէն լեւան վրայ, մէկը Գաբա փոխադրուե-
 ցաւ, միւսներուն համար սուրբ Գիրքը տեղ մի չնու-
 ցրներ, եւ յայտնի գիտե՛ք ալ որ մնացեալ 5ը պատ-
 ուով թաղու մ շունեցան : Լատինք այս այրը Արգա-
 րու կոմ շեղմնէի հրաշակերտ գերեզմանը կը համա-
 րին, այս կարծիքը մեզ եւս բնգունելի է, ըստ ո-
 րում շէնքը թագաւորական է :

Ճաններէ վար իջնելով, որոնց լայնու-
թիւնն է $9\frac{1}{2}$ մեզր, բոլորը միաժայռ,
գուռ մի կը հանգիպի պատին երեսը,
որ վերէն ՚ի վայր ժայռին մէջ կտրը-
ուած է հասարակ շինուած պատի նման:
Այս գոհէն ներս քառակուսի բակ մի
կայ 27 մեզրաչափ գէպ ՚ի լայնքն ու
երկայնքը, և ասոր պատերը նոյն ժայ-
ռէն յօրինուած են միակտուր, եւ
բարձրութիւնն է 7էն մինչեւ 8 մեզր:

Արեւմտեան երեսը լայն գաւթ
մի կայ իբր անցք, որ յառաջուց եր-
կու սիւնով ամրացած էր նոյն ժայռէն
կտրած՝ եւ երկու ալ սիւներ պատին
կից: Այս երկու սիւներուն մէկ կտորը
գեռ առատաղէն վար իբր կախուած
կը տեսնուի: Գաւթին եւ ժայռին ե-
րեսին վրայ փափուկ գրչով եւ ընտիր
ճաշակով քանդակուած երկար շքա-
նակ (Իէրվաղ) մի կայ, որուն մէջ տեղը
խաղողի կոյզ մի կ'երեւի: Աջ ու ձախ
չափակցութեամբ քանդակուած կան
երեքկին արմաւենի, մէկ պսակ եւ
ուրիշ ճարտարապետական զարդեր,

մէջտեղերնին փոփոխակի ունեւորվ բա-
ժակի ձեւով զարգեր կամ վահաններ
եւ կամ ինչպէս ոմանք կը կարծեն՝ հա-
ցի նկանակներ երեքական հաս (՝) =
Ասոնց վերի կողմը ձախ կ'երեւի տե-
րեւներէ ու պատուղներէ հիւսուած
պսակ մի, որու ձախ կողմի մասը ժա-
մանակէն մաշուած ու աւրուած է :

Այրին մուտքը, որ գաւթին հա-
րաւակողմն է, 90 հարիւրորդամեզը
բացուածք ունի, որ երբեմն երկանա-
քարի ձեւով հասա քարով մի կը փա-
կի եղեր, ինչպէս որ գեռ քարը արե-

(՝) Որովհետեւ այն քանդակեալ զարգերը ժամա-
նակին երեսնն քիչ շատ մաշուած, և ըստ մեծի մա-
սին անորոշ են, աւելի հաւանական է որ հացի քան-
դակներ եղած ըլլան, որով կը հաստատուի Արգա-
րու կնոջ Հեղինէի շէնքն ըլլալը, և հացերը ՚ի յիշա-
տակ քանդակուած են այն մեծ սախուն, յորում իւր
գանձերը քանալով և Նգիպատսէն առատ ցորեն բե-
րել տալով՝ քաղաքին այնչափ բազմութիւնը հացով
կերակրեց : Իսկ կոյզ մի խաղողն եւ հացի նկարները
քրիստոնէութեան գլխաւ որ խորհուրդներէն մին է :
և աւելի կը յարմարի Քրիստոնէայ թագուհիի մի՞
քան թէ Իսրայելի թագաւորաց :

ւելեան նեղ անցքի մի մէջ պատկած
կը կենայ : Դրան առաջը ուրիշ նեղ
անցք մի կայ , որ կ'երթայ մինչև գետ-
նին երեսը ժայռին մէջ փորուած տաշ-
տաձև աւազանը . այս աւազանին ինչ
քանի համար ըլլալը չ'գիտցուիր , միայն
կը կարծուի թէ մեռեալներուն վեր-
ջին ծառայութիւնը հոս կը կատա-
րէին :

Գերեզմանք փակ եղած ժամանակ
երկու նեղ անցքերն ալ կը գոցէին ,
ինչպէս յայտնի է անկիւնաւոր ձեւով
տաշուած տեղերէն , որոնց մէջ քարէ
տախտակները կը տեղաւորուէին , պա-
տուհաններու փեղկերուն նման :

Գերեզմանաց մէջ մտած ժամանակ-
նիս քառակուսի նախասենեակ մի կը
տեսնուի , ուր տեղ կան շիրիմներու
մնացորդներ (Շիրիմ ըսելով կ'իմանանք
մարմինը պարունակող արկղաձև քարը) :
Հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը ոսկ-
րատան (Վ-րի-Վ-Վ) նման խորշ կամ
խուց մի կ'երեւի ներսի ծայրը ծակած ,
եւ այս ծակերուն մէջ եւս մէյ մէկ

դի դնելու համար խորշեր կան :

Հարաւային պատերեսի երկու ծայրերը մէյ մէկ դուռ կայ, արևելեան դռնէն քառակուսի սենեակ մի կը մըտնուի, որու հարաւային և արևելեան պատերու իւրաքանչիւրը երեքական խուցեր կամ ոսկրատներ ունի, որոնց երկուքը իրենց յատակներն ակօսի ձեւով ածուներ ունին մէյ մէկ դիակներու համար: Յիշեալ սենեկին հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը ուրիշ քառակուսի սենեակ մի կայ երեք ոտք ցած, և մէջը երեք դիակ պարունակելու խցիկներ նստարանի ձեւով, որոնց ամեն մէկը աղեղնաձեւ կամարներ ունին:

Գրեթէ տասն եւ հինգ տարի առաջ Պ. Սաւրի գիտնական Եւրոպացին սոյն սենեակն գտաւ, որու մէջ կար շիրիմ մի թագուհւոյ ամբողջ ոսկրոտէքը պարունակող:

Երկրորդ սենեկին մէջ, որոյ դուռը նախասենեկին հարաւային պատին միս ծայրն է, ուրիշ վեց ոսկրատու-

ներ կան որոնց շատերը ակօսածեւ
բաժնուած են, Հիւսիսային արեւմը-
տեան անկիւնը քանի մի սոր վար կ'իջ-
նուի սենեկի մի մէջ, ուր միայն նըս-
տարանի ձեւով երեք խցիկներ կան :

Նախասենեակը դառնալուս՝ ա-
րեւմտեան պատին երեսը բացուած
դուռ մի կ'երեւի, ուսկէ ուրիշ սե-
նեակ մի կ'երթուի, որուն հիւսիսա-
յին արեւելեան և արեւմտեան կող-
մերէն բացուած դռներ կան, որոց
ամեն մէկէն դարձեալ ուրիշ սենեակ-
ներ կը մտնուի, իւրաքանչիւրը երե-
քական հանգստարաններով կամ նըս-
տարաններով եւ վրանին կամարներ
դարձուած : Հիւսիսային պատին կող-
մի սենեկէն նեղ անցքով մի ուրիշ
սենեակ մի կը մտնուի, որ այն ալ ա-
րեւմտեան կողմը դարձեալ ուրիշ
հանգստարան մի ունի նստարանի ձե-
ւով, և երկու հատ եւս հիւսիսային
կողմը : Այս երեք հանգստարանները
կամ մահանկողինները քան զմիւս ա-
մենքը երկար են զիրքով : Այս ծակե-

ըր կամ խորշերը , ինչպէս յայտնի կ'ի-
մացուի , բոլորը մէկ ահագին ժայռի
մէջ փորուած են :

Գերեզմանէն դուրս ելնելով՝ ետ
կը դառնամք մինչեւ աջ կողմն եղած
առաջին ուղին դէպ յարեւմուտք , և
կը շարունակեմք մինչեւ առաջին մեծ
ճանապարհը՝ դարձեալ աջակողմը , որ
Միլոյ Բը-ը ըսուած տեղը կը կարէ ,
որու վրայ յետոյ պիտի խօսիմք : Իբր
10 վայրկեանէն ձախ կողմերնիս ուղիի
մի առջեւէ կ'անցնինք , յետոյ 20—22
վայրկեան և սքալելով երկու կողմը խորշ
խորշ բացուած ժայռեր կը տեսնուին ,
եւ աջ կողմը ճանապարհէն քանի մի
քայլ ներսով Գաթա-որայ գերեզմանն է :

Այս յիշատակարանի հին շէնքն ալ
բոլորը մէկ ժայռէ է , որ իւր գեղե-
ցիկ գաւիթով բոլորափքն եղած գե-
րեզմաններէն կ'որոշուի : Խիստ սի-
րուն ճակատ մի ունի , որու եռան-
կիւնածեւը վայելուչ տերեւներով ,
ծաղիկներով և պտուղներով զարդա-
րուած է , թէպէտեւ չափակցու թիւն

չունի : Գրանը և եռանկիւնին բոլոր-
տիքը գեղեցիկ շրջանակներ կան :

Գաւթի ներքին կողմը եւ պատին
մէջտեղը փոքրիկ գեղեցիկ դուռ մի
կայ՝ խիստ նեղ ցպածեւ շրջանակով
մի պատած , և անոր վրայ արմաւենիով
զարդ մի՝ վրան տերեւներով : Այս
դռնէն ներս մտնելու ժամանակ դամբ-
բանական քառակուսի սրահի մի մէջ
կը գտնեմք զմեզ , որոյ ձախ կողմի պա-
տին երեսը երկու կարգ իրարու վրայ
գերեզմանական խորշեր կան , բայց
այնքան նեղ՝ որ կ'երեւի թէ առանց
շիրմի միայն պատանքովը կը դնէին
մեռեալը անոնց մէջ , վերի կարգը վեց՝
և վարի կարգը եօթը խորշ ունի : Հիւ-
սիսային արեւմտեան անկիւնը մինակ
մէկ խորշ կայ , և հիւսիսային արեւե-
լեան անկիւնի գետինը ծակ մի կայ ,
ուսկէ 5 ոտք վար իջնելով փոքրիկ բակի
(սահանլու) մի վրայ կ'ենէ , որու ծայրը
պզտիկ ցած դուռ մի կը բացուի , որ
բարձրկեկ դարեւանդով (չլուս) մի
երկրորդ փոքր բակ մի կը տանի , ուր

կան երեք խորշ դամբաններ :

Սոյն երկրորդ փոքր բակին ներքին պատին երեսը դարձեալ դուռ մի կայ խիստ ցած , որ միսին պէս դարեւան . դով մի քառակուսի սիրուն սենեակ մի կը հանէ , որ իւր ներսի երեք երեսներուն վրայ կամարներ կան պատու հանի կամարներու պէս , որոնք Միկրայի ձեռունե՛նալով , տակի կողմերնին նստարաններ կը կազմեն , որոնց վրայ չորս մեռեալ գնելու դամբարաններ կան աջ ու ձախ գին , և երեք հասալ ներքին երեսին վրայ , և ասոր ձախակողմը ուրիշ դամբան մի եւս կայ , որու ներսի կողմը քառակուսի սենեակ մի է , եւ աջ գին հասարակ դամբան մի :

Գրան առջեւն եղած սրահը ետ դառնալնուս , ներքին պատին երեսը մէջտեղը պարզ դուռ մի կը տեսնուի , ուսկէ քառակուսի փոքրիկ սրահ մի կը մտնուի . հոս ալ երկու կարգ իրարու վրայ դամբանի խորշեր կան երեք պատին երեսը , վերի կարգերը չորսական , իսկ վարինները երեքական :

Աջակողմեան պատերեօսին մէջտեղը դուռ մի կայ, ուսկէ ուրիշ քառակուսի սենեակ մի կը մտնուի. սրուերեք պատին վրայ երեքական խորշեր կան, և երեք խորշերուն վրայ երկուկամար, որոնց ամեն մէկուն տակ դամբանի երկերկու խորշեր բացուած են:

Վերջապէս, հարաւային արեւմտեան անկիւնը գետնին երեսը ծակ մի բացուած կայ, ուսկէ սենեկի մի մէջ կը մտնուի, բայց այս սենեկին շէնքը անկառար թողուած է և գերեզմանական խորշեր չունի:

Գառաւորաց գերեզմանատնէն ելնելով՝ ետ դառնամք կրկին մինչեւ Միլոյ Բը-լը: Այս բլուրն փնչպէս իւր անունէն կ'երեւի, մոխիրներու կոյտ մի է բլրի շափ բարձրացած, ումներ կը կարծեն որ Սողոմոնի Տաճարէն հանուած ու հոս թափուած են, իսկ տեղացւոց կարծիքը որ աւելի խելքի մօտ է, օձառի գործարաններէ հանուած կը կարծեն:

Աջ կողմի շաւիղը բանելով և 280

մեզ բի շափ ակզ քալելէն յետոյ, ձափ
կողմի վրայ եղած ճանապարհէն 30 մե-
զրը ներսով կը ձգուի պարի մի կիճը, 40
մեզը երկարութեամբ եւ 3 մեզը լայ-
նութեամբ = Կարծող կայ, որ այս նոր
չէնքին մնացորդները Հերովդէս մեծին
Երուսաղէմէ գուրս շինել տուած ամ-
փիթէ ատրանինն է. Յովնայ. Հնախօս-
ժե. 2 = Թէպէտե սոցա ձեւը, (որ ա-
հագին քարերով մինչեւ 2 մեզը եր-
կայն ու լայն եղողները կան,) բոլորա-
կութիւն մի ցոյց չեն տար, ուստի ըստ
այլոյ՝ Մանասէ Թագուհոյ Սուրբ քա-
ղաքէն բուսական հեռու՝ արուարձան-
ներու բոլորովիքը շինել տուած աշ-
տարակի կամ ամբոցի մը մնացորդներն
կը համարուին. Յովնայ. Հնախօս. ժ. 4 =

Իբր եօթը վայրկեան եւս յառաջ
քալելով Ռուսաց վանքին պատին տա-
կովը, որ աջ թեւի վրայ կ'իյնայ, քա-
ղաքին պարիսպը կը հասնինք, որոյ հիւ-
սիսային արեւմտեան անկիւնը Պետիքիեայ
աշտարակին վրայ հիմնարկուած է, զոր
Մեծն Հերովդէս շինել տուաւ՝ ու-

Թանկիրնի, և 70 կանգուն, այսինքն 35 մեղքաչափ բարձրութիւն ունէր. Յովսէպ. Հնախօս. Ե. 12. Ասկէ գիւրին է այլ եւս վերադառնալ ՚ի Ս. Յակովբ, որոյ արդէն ճանապարհը գիտեն բարեպաշտ ուխտաւորք :

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Յովհաննու Մննդեան գիւղը,
այն և լեռնակողման վանքերը :

Երուսաղեմէն մինչեւ Յովհաննու Մննդեան գիւղը, զոր անդացիք Այն-Քեարէճ կը կոչեն, երկու ժամու հեռաւորութիւն կայ, ու սափ սոյն այցելութիւնը գիւրութեամբ եւ հանգստութեամբ ընել փափաքող բարեպաշտ ուխտաւորք կարող են կառքով կամ ձիով ընել :

Յապսէի դռնէն ելնելով ու Բեթլէհէմի ճամբան ձախ դին թողլով,

90 մեզք քալելէն յետոյ գիմացնիս
 երկու ճանապարհ կ'ելնէ, աջակող-
 մեան ուղին որ Զոպպէինն է՝ թող-
 լով, ձախակողմեան ուղին յառաջ եր-
 թալու է, ուր 475 մեզքաչափ քալե-
 լէն յետոյ՝ աջ դին աւազան մը կը հան-
 գիպի, որ ըստ Ս. Գրոց Վերին աւա-
 ղան կամ վերի ճանապարհի Աւազան
 ըսուածն է. Գ. Թագ. ԺԸ. 17: Եւ Բ.
 Մնաց. 1Բ. 30: Չորս կողմն Մահմէտաւ
 կանաց գերեզմանատուն է. Գէհնի ձու-
 րին ծայրը կ'իյնայ. ուր Սադովի մեծ
 Քահանայապետը և Նաթան մարգարէ
 Գաւթի հրամանաւ նորա որդին Սողո-
 մօնը թագաւոր օժեցին:

Այս աւազանին մօտ Եսայի մար-
 գարէն Աքաղ թագաւորի ժամանակ
 մարգարէ անալով ըսու այն նշանաւոր
 խօսքը թէ՝ « Ահա կոյս յղացի և ծնցի
 որդի եւ կոչեացեն զանուն նորա Էլ-
 մանուէլ ». Եսայի Է. 14:

Սոյն աւազանին հիւսիսային գեա-
 նին վրայ բանակեցաւ Ռամիսակ՝ Սե-
 նեքերիմ թագաւորի մեծ սպարապե-

տը, երբ Երուսաղեմին տիրելու եկաւ, և Հրէից պատգամ զրկեց որ հնազանդին Ասորեստանեաց Թագաւորին, և Ասործոյ դէմ եւս արհամարհանօք խօսեցաւ: Իսրայելացիք իրենց Եղեկիա Թագաւորին հետ աղօթեցին ու ապաշխարեցին, և Եսայի՝ աստուածակոյս կողմանէ եկաւ Թագաւորին մօտ եւ քաջալերեց զինքը որ չ՛վախնայ, եւ ըսաւ թէ՛ Ասորեստանցիք չըպիտի մտնեն երբէք Երուսաղէմ: Հետեւեալ առաւօտուն Ռաֆսակ ելաւ ու տեսաւ որ իւր բանակէն 185,000 մարդիկ յանկարծ ամահ եղած են, ուստի մնացեալ զօրքերն ժողովելով անմիջապէս փախուստ տուաւ. Դ. Թ. 4. ԺԸ. 17. — ԺԹ. 1—36. և Եսայ. ԼԶ. 2. — ԼԷ. 1—37:

Այս աւազանէն շատ հեռու չէ Հերովդէս Ագրիպպասի Թաղուած տեղը, այն որ Յակովբոս առաքեալը ըստ պաննել՝ և Պետրոս առաքեալը բանտարկել տուաւ, եւ ինքը Պաղեստինի Կեսարիոյ մէջ մեռաւ, երբ ժողովուր-

դը գինքն աստուածային պատուով կը
 գովաբանէր . Գործ . թի . 1-23 : Աւա-
 զանէն 100 մեզը գէպ յարեւմուտք
 գերեզմանական գետնափոր մի կայ ,
 ժայռի մէջ փորուած , որ յիշեալ Հերով-
 դէսինը լինել կը կարծուի : Այս տեղը
 1861 ին փորել տրուած ժամանակ ,
 պատի մի երեսը գրուած գանուեցաւ
 Հայերէն գրով Ս-րդիւ Վարդապետ , որ
 յայտնի ապացոյց մի է թէ՛ յառաջա-
 գոյն սոյն տեղը Հայոց ձեռքն էր : Նա-
 խանձատ օտարազգիք գիշերանց եր-
 թալով եղծեցին գրերը : Գանիէլ Ի-
 գու մենաս , ազգաւ Ռուս , երկուտա-
 սաներօրդ դարուն սկիզբը ուխտի ե-
 կած ժամանակ այս տեղերն վանք մի
 տեսած է , ինչպէս կը գրէ իւր Պատ-
 մութեանը մէջ . նոյնպէս և միջին դա-
 րու մէջ Արօնաւորաց վանք մի ըլլալը
 Վատինք կը վկայեն իրենց վանուց Յե-
 շատակարաններէն ուսանելով , եւ ո-
 ղովհետեւ կրօնաւորաց Հռովմէական
 ըլլալը չբխօսիր , ինչպէս ուրիշ տեղեր
 եղածները կը յիշատակէ , վասն որոյ

ամենայն հաւանութեամբ կը կարծուի որ յիշուած կրօնաւորք Հայ էին :

Աւերայիշեալ աւազանի արեւմտեան կողմէն 5-6 վայրկեան յառաջանալով կը հասնինք տեղ մի, ուր ճանապարհը երկուսի կը բաժնուի, աջ կողմինը բռնելով և 440 մեդր քալելով, դարձեալ ճանապարհը երկուսի կը բաժնուի : Աջ կողմինը թողլով, որ Յովհաննու Մենդեան գիւղը կը տանի, ձախակողմեան ճանապարհը 10-12 վայրկեան յառաջ գնալով Խաչաձանքը կը հասնինք : Այս վանքը որ Արայ էր, այժմ Յունաց ձեռքն է . միջին դարու ամրոցներու ձեւով շինուած է ձորի մէջ, որ վանքին անուեովը Խաչաձանքի յոր կը կոչուի, և տեղացիք Ուսպ-էլ-Մասալլայէ կ'անուանեն . Եկեղեցին եօթներորդ դարուն Հերակլիոս կայսրը շինել տրւած է, այն տեղւոյն վրայ, ուր ըստ Յունաց աւանդութեան՝ Քրիստոսի Խաչափայտին ծառն անկուած էր : Ուրիշ աւելի հաւանական աւանդութիւն մի կ'ըսէ թէ՛ Հերակլ կայսրը Աննայ Փայտը

Եւս դարձուցած ժամանակ՝ այս տեղ հանգիստ առած և Խաչին վրայ լուսեղէն կամար մի ծագած տեսած է, եւ ՚ի յիշատակ սոյն սքանչելեաց՝ եկեղեցին կառուցած է ⁽¹⁾ : Աւագ խորանին տակը տեղ մի ցոյց կուտան Յոյնք, որոյ համար կ'ըսեն թէ՝ Սուրբ Ծառը հաս տնկուած էր : Եկեղեցւոյն շէնքը հին է, բոլոր յատակը զարդարուած է ծաղկանկար միւսիտններով, նոյնպէս պատերուն և սիւներուն ծեփին վրայ բոլորը պատկերներ նկարուած են եւ պատմական հատուածներ ալ կան : Սոյն վանքին մէջ Յոյնք վարժարան մը հաստատած են որ քանիցս փակուելէ յետոյ վերջին անգամ անցեալ տարի վերաբացուեցաւ :

Խաչավանքէն ելնելով՝ 200 մեդրաչափ դէպ ՚ի հիւսիս կ'երթանք ճանապարհին վրայ ելնելու, որոյ ուղղութիւնն է դէպ յարեւմուտք. Խաչավանքի ձորն անցնելով 20 վայրկեա-

(1) Հաննէ Պատմ. Ս. Երուսաղէմի. Երես 291 :

նէն (վանքէն սկսելով) սարահարթի մի վրայ կ'ելնենք և յետոյ Ուսուցիչ-Մարտիէն ըսուած ձորը կ'իջնենք : Քառորդ ժամէ մը յետոյ բլրի մի վրայ ելնելով գէշ ճանապարհէ մի՛ եւ Ուսուցիչ-Պարտիէ, (Պետէվիններու) ըսուած ձորէն անցնելով, աջ կողմը կը հանդիպի Խէրպէր-Նահլէի աւերակները :

Իբր տասն վայրկեան եւս յառաջ երթալով՝ Ուսուցիչ-Տիպայ ձորին ծայրէն կ'անցնինք, և աջակողմը բլրին ստորտար Խէրպէր-այն-ձառ-է ըսուած գիւղին աւերակները կը տեսնուին : Բլրին վրայ հասած ժամանակնիս արեւմուտքէն Միջերկրական ծովը եւ արեւելքէն Համբարձման լեռը Ս. Արուսաղէմի մէկ մասին հետ ՚ի միասին կը նշմարուին :

Աջ կողմը ձոր մի թողլով, ուր իջնելու ճանապարհն ալ կ'երեւի, ձախ կողմէն՝ քառորդ մի քալելէն յետոյ, Պէյլ-Իսիլ ըսուած գիւղի աւերակներուն մօտէն կ'անցնինք :

Հոս քարուտ ճանապարհէ մի դարու վար իջնելէն յետոյ, իբր 17 վայր-

կեանէն Յովհաննոս Մնարեան գիւղը կը
հասնինք : Միջին դարու Հայք Լեւ-
նակողճ կ'անուանէին, իսկ տեղացիք՝ այն
տեղ գտնուած աղբիւրին անունովն
Այն-Քեարէճ կը կոչեն դիւղի անունն՝
որ կըբաղկ բլրի մի վրայ շինուած է :
Աստ Լատինք վանք մի և եկեղեցի մի
ունին :

Զաքարիա քահանայապետ իւր կը-
նովը Եղիսաբէթին հետ աստ կը բնա-
կէր, ուր ծնաւ և Յովհաննէս Մկրտիչ :
Քրիստոնէութեան աւաջին դարէն ՚ի
վեր եկեղեցի շինուած կար այս տեղ,
Դանիէլ Իգու մենոս Ռուսը 1113 թուա-
կանին Քրիստոսի, Սուրբ Երուսաղէմ
եկած ժամանակ տեսած է աստ վան-
քեր ու եկեղեցիներ : Այժմ Լատի-
նաց ձեռքը եղած եկեղեցին՝ 1621 թը-
ւականին ամայի վիճակի մէջ գտնուած
ժամանակ ստացած և սեփհականած
են, և եկեղեցին նորոգելով վանք մի
եւս քովը շինած են : Եկեղեցւոյն ա-
ջակողմեան դասուն մէջ 7 աստիճա-
նով վար փոքրիկ խորան մի կայ ժայռին

մէջ փորուած ուր ծնաւ , կ'ըսեն ,
Յովհաննէս Մկրտիչ :

Լատինաց վանքէն ելնելով՝ աջակողմը
եղած առաջին ուղին բռնելով եւ
յետոյ ձախ կողմի առջի ճանապարհը
շեղելով , երեք վայրկեանէն աղբիւրի
մի կը հանդիպինք , որուն Արարացիք
Այն-Քէրէճ (Աղբի-ը Ենորհաց) կը կոչեն եւ
տեղացի Քրիստոնեայք Ս. Աստուածածնի
աղբիւր կ'անուանենն (1) , լաւ ջուր մի
ունի եւ գիւղի սարտէղներն ալ այս
ջրով կը ջրեն : Յիշեալ աղբիւրին մօտ
Մահմէտական գիւղացւոց աղօթա-
րանն է , որոնք գիւղին մէջ 500 հոգւոյ
չափ կան , իսկ Քրիստոնեայք հարիւ-
րէն աւելի կը հաշուին :

Աղբիւրէն գէպ յարեւմուտք եր-
թալով , եւ 100 մեզր բալելէն յետոյ
ձախ թեւի վրայի ճամբով բլրի մի վրայ
կ'ելնուի , եւ 4 վայրկեանէն երկամթի
դրան մի քով կը հասնինք , այս դուռը

---

(1) Հաննէ Արարացեալ առանց հաստատութեան
կը գրէ՝ թէ Յոյնք այս ջրին համար կ'ըսեն , սա է
Ջուրն Փոքիւրիւն :

հին եկեղեցւոյ մի է , զոր Լատինք այ-
 յել-իւն կը կոչեն , և աւանդութեամբ
 կ'ըսեն թէ՛ Չաքարիա քահանայ այս
 տեղ ամառնային տուն մի ունէր , եւ
 թէ Մարիամ սուրբ Կոյսը այս տեղ այ-
 ցելութիւն ըրաւ իւր մօր քրոջ աղջը-
 կան՝ Եղիսաբէթին :

Սոյն վանքն ՚ի սկզբանէ Հայոցն էր ,
 եւ կը կոչուէր Լեւնա-կողման վանք , եւ
 մինչեւ հնդեւտասաներորդ դար յիշա-
 տակութիւնը գրով մնացած էր մեր
 քով : վերջտասաներորդ դարուն մէջ ,
 կամ քիչ մի առաջ , Մաղլղի Արաբացիք
 յարձակելով սուրբ երկրին վրայ , յի-
 շեալ գիւղի բոլոր վանականները հա-
 րրատահարեր հալածեր և վանքերուն
 ալ տիրեր են : Չորս եկեղեցիք կը յի-
 շուին այն ժամանակներն Հայոց ձեռք
 գտնուած , որոնք են՝ Սուրբ Կարապե-
 տի , Սուրբ Վիմի , Սուրբ Աստուա-
 ծածնի և Սուրբ Մենդեան (Յովհաննու
 Կարապետի) : վերջինը նոյն է , ինչպէս
 կը կարծուի , զոր այժմ Լատինք ունին :
 Լատինաց Այցելութեան վանք ըսածը

կ'երևի որ Սուրբ Աստուածածինն է ,
 ուր Տիրամայր սուրբ Կոյսն սղջոյն ար-
 ւաւ Եղիսաբէթի : Սոյն վանքին մէջ
 աղբիւր մի կար , որ Մաղբալիւնէն վանքը
 կործանած ժամանակնին աղբիւրն ալ
 անհետ եղաւ , բայց այժմ թէ՛ հին ե-
 կեղեցւոյ աւերակները և թէ՛ աղբիւրը
 գտնուած են եւ Լատինք իրենց սեփ-
 հականած են : Հաննէ՛ երես 293՝ ջր-
 հոր մի կը յիշատակէ հոս , որոյ ջուրն ,
 բարեհամ , ցուրտ և անոյշ է կ'ըսէ :

Այս տեղ կը կարծուի որ թլփա-
 տեալ ըլլայ Ս . Յովհաննէս Մկրտիչ :

Աւանդութիւն մը կայ թէ՛ Մեծն
 Հերովդէս՝ Բեթլէհէմի եւ շրջակայ
 գիւղերուն փոքր երեխայները սպան-
 նել տուած ժամանակ , Եղիսաբէթ
 իւր մանուկը գրկելով փախաւ և վէժ
 քարի մի կռթնելով պատասպարուիլ
 կ'ուզէր , քարը մամի պէս կակղնալով՝
 իւր մէջն առաւ պահեց մանուկը : Յի-
 շեալ վէ մը սոյն վանքին մէջն է , որու
 վրայ մատուռ մը կար Սո-րբ Վիթ ան-
 ուամբ ըստ Հայ յիշատակարանոց ,

որ բարեպաշտ Քրիստոնեայներէ յար-
գանք կ'ընդունի մինչեւ ցայսօր :

Եկեղեցւոյն մնացորդներէն գեա-
կերեւին, նոյնպէս և վանքին, զոր և
Հաննէ կը յիշատակէ, և կ'ըսէ որ կան-
գուն տեսնուած մնացորդ շէնքը գի-
նեաան մէկ մասն է. Երէս 293. Վան-
քը՝ եկեղեցիէն ելնելուն՝ ձախ գին
կ'իյնար, և Հաննէի յիշած ջրհորը ներ-
սի կողմը գրանը կից էր, որ մինչեւ
ցայսօր գեա կայ :

Ծրանչխակեան Լատին միաբանու-
թիւնը 1861 Թուականէն 'ի վեր է
իրեն սեփհականած է սոյն վանքն ալ,
որուն տեղը մաքրել տալով հին եկե-
ղեցին գաած են այժմ : Ներս մտած
ժամանակներս աջակողմը խորշի մի մէջ
Վէճն մէկ կտորը կ'երեւի, որու մէջ
պահուեցաւ Յովհաննէս Մկրտիչ, Հիւ-
սիսային գասի պատին մէջ Մկրտ-
թիւնն տեղը գեա կը տեսնուի, որոյ
համար Լատինք՝ Հայկական եկեղեց-
ւոյ շինուածքի ձևերուն տեղեակ չ'ըլ-
լալով, շէնք գիտեր, կ'ըսեն, ինչ կը

նշանակէ այս մեծկակ խորշը պատին վրայ, և անգիտաբար կը կարծեն թէ Ս. Յովհաննէս հոն թլխատուած ըլլայ :

Ս. Յովհաննու Մենդեան գիւղին մէջ, Լատինք ունին ընդարձակ Մայրապետանոց մը՝ որուն մէջ նաև դըստրոց մը, սոյն մայրապետներն Երուսաղէմայ մէջ գտնուած Սիօնի խորշը՝ մէկ մասն են. Ռուսք եւս վանք մի շինեցին ընդարձակ եւ գեղեցիկ՝ գիւղին արեւելեան լեռան կողին վրայ :

Վերայիշեալ Հայոց աւերակ վանքէն դուրս ելնելով ետ դառնալու է մինչեւ Ճանապարհին վրայ, ուր տեղաց գէպ յարեւմուտք շիտակ երթալով գահալէժ ճամբու մի եղերքով, 20 վայրկեանէն յետոյ աջ կողմի վրայ Քալնէի գիւղը կ'երեւի, որու առջեւէն կ'անցնին ուխտաւորք Երուսաղէմ եկած ժամանակնին : Յետոյ քարակոյտ տեղ մի կը հասնուի ճամբուն մօտ, որով ծածկուած է այն ժայռին մէկ մասը, որոյ վրայ Սուրբ Յովհաննէս կը քարոզէր :

Տասն և երկու վայրկեանէն յետոյ Ուսպի—Հանգստի ըսուած ձորէն կ'անցնուի, որ գեղեցիկ մշակուած հովիտ մի է, այգիներով զարդարուած և առուակ մի ևս կը ջրէ գետինը : Յիշեալ ձորին ձախակողմեան եղերքով գնալով գէպ յարեւմուտք ուղղեալ՝ 10 վայրկեան անդին անկիւն մի կը հանդիպի . հաս հասնելուն՝ աջակողմի ճանապարհը բռնել երթալու է : Հիւսիսակողմը Մովսիսիճը կ'երեւի, որ այժմ Սոպա կը կոչուի, եւ բարձր լեռան մի գլուխը շինուած է՝ ինչպէս առաջ Աւելէնէն գէպ յերուսողէմ եկած ժամանակնիս խօսեցանք : Տասն եւ եօթը վայրկեանէն Այն—Հապիս ըսուած տեղը կը հասնուի, ուր քանի մի ձիթենիներ եւ փոքրիկ շէնք մի կայ :

Այս տեղ ձիէն իջնել պէտք է, որովհետեւ դարու վար տեղ մի է դըժուարին և քանի մի քարէ աստիճաններէ կ'իջնուի, ուր տեղ կայ եղջերենիի գեղեցիկ ծառ մի պզտիկ արաբի մի մէջ, որ Այն—Հապիսի աղբերակի ջր-

բովը կը ջրուի : Յիշեալ ջուրը թէ-
 պէտեւ նուազ՝ բայց պատուական է
 և փոքրիկ աւազանի մի մէջ կը թափի :
 Աստ հասած ժամանակնիս Աշոտք քա-
 րափոր աստիճաններէ վեր կ'ելնուի ,
 ուր դռնակ մի կայ , որ է Յովհաննոս
 Միրքի Այրի՛ն դուռը : Այս տեղ , որ
 Յովհաննոս անապատ կը կոչուի , ճգնեց խրա-
 տակրօն վարքով Մեծն ՚ի ճնուեցս կա-
 նանց , և պատրաստեց զինքը յապաշ-
 խարութիւն կոչելու զմարդիկ , եւ
 Քրիստոսի գալուստը ծանուցանելու :

Այրը լերան մի ստորոտին վրայ
 շինուած և Բե-եհի՛ի յորին վրայօք եր-
 կընցած է , և այս ըսուած տեղն ձորին
 խիստ խորունկ տեղն է , բնական այր
 է , և 7 մեզր երկայնութիւն , 3 մեզր
 լայնութիւն և նոյնչափ ալ բարձրու-
 թիւն ունի , դուռը գէպ ՚ի հիւսիսային
 արեւմուտք կը բացուի : Ազօթարանի
 և վանքի մի տեղւոյ մնացորդներ դեռ
 կ'երեւին , որ ժամանակաւ այրին վրայ
 շինուած էին :

Այրին զիմաց՝ հիւսիսային արեւ-

մբտակողմք Սադ-Ֆ ըսուած պղտիկ
գիւղը կը տեսնուի :

Յովհաննու Մենդեան , կամ Այն-
Քիւրթի մէջ և անոր մերձակայքը գրա-
նուած ուխտատեղիքն ասոնք են զոր
ստորագրեցինք :

Ասոնցմէ դուրս է Փիլիպոսի աքիւ-
րը . ուր ուխտաւորաց ստիւրու թիւն ե-
ղած շէպցելելու , ըստ որում ոչ շէնք
կայ եւ ոչ ալ ճանապարհի կողմանէ
պատահուած թիւն ունի հանդիպելու :
Յովհաննու Մենդեան գիւղէն 1 1/4
ժամ կը տեւէ , ճանապարհը խիստ
քարոտ ու դժուարակոխ է , Ոսպ-
էլ-Հանիէ ըսուած ձորի մի , որ հին
ժամանակ Երուսաղեմէն Պէյթ-ժիպրիմ
ու Գաղա գնացի մեծ ճանապարհ էր ,
Գործք . Ը . 26 . հարուային արեւմրա-
եան եղերքը կ'իյնայ , լեռնադաշտակի
ծայրը , զոր տեղացիք Այն-Հանիէ կը կո-
չեն . ջուրը հեռաւոր ակէ մի գեանա-
փոր ճանապարհով կու գայ , և այս տեղ
փոքրիկ աւազանի մի մէջ ժողովուե-
լով , յետոյ դուրս կը թափի , աղբիւրը

պզտիկ խորանի ձեւով շինուած է : Այս տեղ մկրտեց Փիլիպպոս առաքեալ Տիրոջ հրամանաւ Կանթաղիա Թագուհւոյն Աթովարացի ներքինին , որ Երուսաղէմ եկեր էր Աստուծոյ երկրպագութիւն ընելու , ու Գաղա կը գառնար կառքի մէջ նստած , և Եսայի մարգարէի գիրքը ձեռքը : Փիլիպպոս տեսնելով նորա ջերմ հաւատքն ու ճշմարտութեան համար ունեցած փառփառքը , թէ նորա միտքը լուսաւորեց մարգարէին մութ խօսքերը պարզելով եւ թէ մկրտութեան կնիքը առւաւ . Գործք . Ը . 26—40 :

1859 ին Զմիւռնիացի Յովհաննէս Ս . Պատրիարքը գնեց սոյն աղբիւրին վրայի պարտէզը , և վերջին տարիներս նոյն պարտիզին կից այգիներ ևս գրնուեցան , որոնք բոլորն ալ Հայոց սեփական ստացուածք են .

Աղբիւրին հարաւային արեւելակողմը այգիին մէջ երեք սիւներ կան , որոնք կը ցուցնեն թէ հին ժամանակ եկեղեցիով մի պատուած են այս տեղը :

Սոյն աղբիւրէն ճանապարհ կայ
Բեթլէհէմ երթալու , բայց քարուտ
ու դժուար է :

Ասա կը լրանայ մեր Տասներորդ
այցելութիւնը :

ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Յորդանան , ի Մեռեալ ծով ,
եւ այլն :

Յորդանանու ուղեւորութիւնը մեր
Ազգին մէջ բաւական ժամանակէ ՚ի վեր
խափանուած է , թէ՛ ճանապարհի դժ-
ուարութեանց համար , որ Գ ժամ կը
տեւէ , և թէ՛ առաւելապէս մահաբեր
վտանգաց համար , որ ամեն տարի պա-
կաս չ'են , և մէկ կամ երկու անձինք
զոհ կ'երթան իրենց աւելորդապաշ-
տութեանը : Թողունք բարոյականու-
թեան դէմ եղած զեղծմունքները , որ
ճշմարիտ բարեպաշտ և պատուոյ տէր

մարդ մի երբէք չընդունիր՝ և ոչ ան-
գամ տեսնել: Յունաց ուխտաւորք,
որ ամեն տարի սովորութիւն ունին
գնալու, արք և կանայք կը պարտաւո-
րին գետին մէջ լուացուելու և կրկին
մկրտուելու, այս պատճառաւ ալ բա-
ւական զոհեր եւս պակաս չեն ըլլար
միշտ:

Ս. Աթոռս ՚ի հին ժամանակաց սովո-
րութիւն ունի բաւական քանակութիւն
Յորդանանու ջրէն բերել տալով,
բարեպաշտ ուխտաւորաց բաժնեւոր:
Մինչեւ անգամ Եւրոպացիք հեռեր-
նին կը տանին, և անով մկրտութիւն
կ'ընեն, կամ մկրտութեան ջրոյն կը
խառնեն, որ խիստ մեծ յարգ ունի
քովերնին: Ինչպէս 1868 թուականին
Աւստրիոյ Ժողէֆ Աեհ. Ապսրը Յոր-
դանանու ջրէն սոյն նպատակին հա-
մար խնդրած լինելով տեղւոյս Հիւ-
պատոսէն, Եսայի Ս. Պատրիարքն Չի-
նու պատուական ամաններ շնորհած
էր մէջը գնելու համար, որոյ փոխա-
րէն Աեհ. Ապսրը իւր և իւր Ապս-

բուհւոյն կենդանագիր պատկերները յուղարկեց ⁽¹⁾ :

Սոյն ճանապարհորդութիւնը, ինչ պէս նաեւ յետագայ Արհուտասաներորդ և վերջին ճանապարհորդութիւնը Այցելութեանց կարգին մէջ դասաւորելնիս ուրիշ նպատակ չունի, բայց միայն ստորագրել նոյն սահմաններուն մէջ գանուած սուրբ Տեղիքը, ուր Յիսուսի Քրիստոսի փրկագործ Տօբէնութեան խորհուրդները կատարեցան :

Յոպպէի դռնէն դուրս ելնելով, անմիջապէս ճախակողմեան ճանապարհէն՝ Գէհանի ձորն աջ կողմը ձգելով և Միօն լեռան ստորստովք յառաջ կ'երթանք, յետոյ աջակողմը Ալիշամայի առջևէն կ'անցնինք և իբր 15 վայրկեանէն Յօբայ-Տորը (Աբբայ-Տոր) կը հասնինք : Ասկէ Կեդրոնի հեղեղաւար բռնելով, որոյ նախ ուղղութիւնն է դէպ

(1) Ի Սէն Ամասեայք 1868 ամի Նոյեմբեր ամսոյ :

՚ի հարաւ ային արեւելք, մէկ ժամ և 5
 վայրկեանէն հանգիստ ճամբով կեդրո-
 նի ձախ եղերքին վրայ յառաջանալով՝
 Երուսաղէմն մեր աչքէն աներևոյթ կը
 լինի, և մէկ ժամէն յետոյ ճանապարհին
 վրայ աջակողմը հոր մը կը հանգիայի, որու
 մէջ միշտ ջուրը պակաս չէ : Ութ վայր-
 կեան և սքալելով, ձախ դին ճանապար-
 հին մօտ Ապէպիէ ըսուած վրանաբնակ
 ժողովրդին գերեզմանատունն է, ուր
 Տէր-Քիչ մը գերեզման ալ կայ, որու ջեր-
 մեռանդ Արաբացիք ուխտի գնալով,
 ուղտի հնացեալ համեաներ ու արօր-
 ներ, կիր, կտարտած խեցամաններ, վը-
 րանի կտորուանքներ և այլն, կը նուխ-
 րեն : Եօթը վայրկեանէն՝ աջ կողմը
 կեդրոնի մէջէն անցած ուղին կը մըտ-
 նենք, և ձախ կողմը նոյն հեղեղաափն
 եղերքովը յառաջ կ'երթանք, որ 50
 մեդրաչափ հեռուն՝ նոյն հեղեղաան
 օրինաւոր վիհ մը կը դառնայ երկու
 սեպտեմբր քարածայռ պարիսպներու
 մէջտեղը փորուած, և ժայռին երեսը
 մազի նման ծակեր բացուած, որոնց

մէջ հին ժամանակները ճգնաւորներ
կը բնակէին :

Քսան վայրկեանէն Յունաց Հայր Սա-
բայի լանջը կը հասնինք , որ նկարագ-
րական տեսք մի ունի : Քրիստոսնէ-
ու թեան առաջին դարերէն սկսեալ
բազմաթիւ ճգնաւորներ կուգային այս
տեղ բնակելու : Եւ դորսիա թագու հին
աշտարակ մի շինել տուած է վանքին
հարաւակողմը , որ իւր անուամբը կը
յիշուի , եւ եթէ ուխտաւոր կանայք
սրտոտահին , ասոր մէջ կը բնակեցնեն
(եթէ գիշերը մնալու ըլլան) : Գուռն
այնչափ բարձր շինուած է , որ խիտ
երկար սանդուխ մի պէտք է վեր ել-
նելու համար , թէև վարէն ալ դռներ
կան գեանի հաւասար : Քիչ ժամանակ
յետոյ Ս . Եւթիմիոսի աշակերտ Հայր
Սաբայ իւր վարդապետին յաջորդելով
սոյն վանքն շինեց :

Վանքին դուռը հասնելուն , կրօ-
նաւորներէն մին , որ վանքին կից եղած
հիւսիսային բարձր աշտարակին վերայ
պահպանութիւն կ'ընէ , զամբիւղ մի

վար կը կախէ , և անով կ'ընդունի Ե-
 րուսաղէմի Յունաց պատրիարքի կող-
 մէ արուած յանձնարարական գիրը ,
 առանց որոյ կարելի չէ որ ներս մարդ
 ընդունին : Թղթին վաւերական ըլլա-
 լը ստուգելէն յետոյ՝ նշան կուտայ , և
 անմիջապէս արտաքին երկաթի գուռը
 կը բացուի : Յիսուս ստքով սանդուխ
 մի վար կ'իջեցնեն , վեր ելնելով երկ-
 րորդ երկաթի գունէ մի անցնելէն յե-
 տոյ՝ ուրիշ աւելի կարճ սանդուխ մի
 կը կախեն , որով պզտիկ քարայտակ
 գաւթի մի մէջ կ'ելնուի : Այս տեղ
 փոքրիկ մատուռ մի կայ բոլորչի ձե-
 ւով , որու մէջ է Հայր Սաբայի փապանը :
 Անոր քով է Ս . Նիկողայոսի եկեղեցին
 ժայռի մէջ փորուած , խիստ հին ա-
 ւուրց եկեղեցի է , եւ անոր մէջ ու-
 ըրիչ փոքրիկ ճափոս մի կայ , ուր ամ-
 փոփուած են Պարսից Թոսրով թագա-
 ւորի զօրաց ձեռքով նահատակուած
 ճգնաւորներուն մատունքները , եօթ-
 ներորդ դարուն մէջ : Այն ժամանակ
 ներն սոյն վանքին մէջ 4000 կրօնաւոր

կը ճգնէին , և շրջակայ սահմաններուն մէջ գանուած բոլոր ճգնաւ որաց թիւը 10.000 ի կը հասնէր , որոնք ամենքը Հայր Սեբաստի վանքի Վանահօր հրամանին տակն էին :

Վանքին եկեղեցւոյն շէնքը բաւական հին է , սակէզօժ խաչկալներով , և բլուզանդեան նկարներով զարդարուած :

Կրօնաւորք արձանէնի մի ցոյց կուտան եւ կ'ըսեն թէ՛ Հայր Սեբաստի արնկածն է , որուն արձանները կորիզ (կուտ) չ'ունին :

Յովհաննոս Գամակացոյն գերեզմանն ալ հաս է կ'ըսեն , որուն վրայ է իւր ճգնարանը : Անկէ կ'երթուի այր մի եւ փոքրիկ մատուռ մի միւսիսնէ յատակով , ուր Հայր Սեբաստի բնակած է կ'ըսեն , եւ Կեդրոնին վրայ կախուածի պէս շէնք մի է եւ Ա.ի-ծի այր կը կոչուի : Յոյնք կը պատմեն թէ , որ մի Հայր Սեբաստի դուրս ելած ըլլալով , առիւծ մի կուգայ այրին մէջ պառկելու , եւ ագանակաւուն սուրբը , առիւծը կը տեսնէ , և Աստուծոյ ապաւինելով՝ իւր սովո-

բութեան համաձայն ներս կը մտնէ
 և կը սկսի ժամերգութիւնն ընել, դեռ
 խօսքը բերանը՝ քունը կու գայ՝ կը սկը-
 սի մրափել, առիւծը քովը կը մօտե-
 նայ, թեղանիքէն խածնելով կը քաշէ
 դուրս կը տանի, կ'արթննայ սուրբ
 Ճգնաւորը, դարձեալ ներս կը մտնէ
 և կը շարունակէ իւր աղօթքը, դար-
 ձեալ մրափը կու գայ, և երկրորդ ան-
 գամ առիւծը դինքը քաշելով դուրս
 կը հանէ, այն ժամանակ խիստ ձայնով
 մի կը դառնայ կ'ըսէ առիւծին, միթէ
 քեզ և ինձ բաւական տեղ չկայ այս
 տեղ, և անկիւն մի ցոյց կու տայ կէն-
 դանւոյն որ հոն պառկի, առիւծն հը-
 նազանդելով՝ այն օրէն ՚ի վեր սուրբ
 Ճգնաւորին հետ մէկ տեղ կը բնակի
 այրին մէջ: Յայտնաւորքին մէջ կը յի-
 շատակի թէ՛ Ս. Երասիմոս իւր խիստ
 սրբութեանը համար առիւծ մի իրեն
 կը սպասաւորէր, Յորդանանէն ջուր
 բերելով (¹), այս սուրբին վանքը քիչ

(¹) Յայտ. Աղբիւ 25: Հաննէ, Պատմ: Ս. Երու-
 սաղեմի: յեր. 278:

մի վարը պիտի տեսնենք : Ժամանակաւ սոյն երեւելի վանուց մէջ Հայ միաբանք եւս կը բնակէին , ինչպէս կը վկայէ Հաննէ , և վանքին մէկ մասն ալ իրենց ձեռքն էր մինչեւ յիշեալ Պատմագրին Ժամանակ , բայց թէ որ Ժամանակէն ՚ի վեր հեռացած են անկէ , յայանի չէ : Գեռ մինչեւ ցայսօր ահանատեօք կը վկայեն , թէ մեծ եկեղեցւոյ գմբէթին մէջ Հայերէն երկաթագիր գրուածներ կան , նաեւ Հայերէն ձեռագիր գրեանք եւս գրուած են հոն :

Հոյ՛ Ս-Բ-յի վանքէն ելնելով , եւ Երուսաղէմի ճանապարհը ետ դաննալով՝ Կեդրոնի եղերքը բռնած , մինչեւ աջ կողմի առաջին ճանապարհը՝ որ 20 վայրկեան կը տեւէ , Կեդրոնին միւս եղերքը կ'անցնուի : Քանի մի քայլ ևս առնելով , աջ կողմը ճամբուն վրայ Պէր-էլ-Ալ-Մուկ կոչուած ջրամբարը կը հանդիպի , ասկէ անդին Պէպէ-Վներու սահմանն է : Բոլոր այս ճանապարհը ձորերու , հեղեղամերու մէջ , լեռներու

ստորոտներուն ու գլուխներուն վրայ
ըլլալուն խիստ յոգնեցնող են: Թէպէտ
սլորուն ճանապարհները շատ են, այ-
սու ամենայնիւ գլխաւոր ու զգուժիւ-
նքն է գէպ յարեւելք, և ամենասու-
կալի անապատի մի մէջէ ալ կ'անցնուի:

Քառորդ մի եւս քալելէն յետոյ,
բարձր տեղ մի կը հասնինք, ու սկէ կը
տեսնուի Մեռեալ ծովը: ՉՅ վայրկեան
աւելի անդին ձախ թեւի վրայ, ճանա-
պարհին մօտ ջրամբար մի կայ Պիլ-էլ-
Աճառ անուեով, որու մէջ երբեմն
ջուր կը գտնուի, բայց դոյնը ձերմը-
կեկ է:

Տասը վայրկեան և ս առաջ երթալով
քարակոյտեր կը հանդիպին խորհրդով
գիղած, որպէս զի Մահմէտականք ի-
մանան որ այս տեղերն Նէպի-Մոսայի
գիմաց կը գտնուին: Նէպի-Մոսայ, այ-
սինքն Մովսէս մարգարէ ըսուածը,
խիստ հին վանքերէն մին է, չորրորդ
դարուն մէջ հիմնարկուած: Խոսքով
թագաւորի զօրքերը սոյն վանքին ալ
չ'անացեցին: Ժամանակէ մը յետոյ

Մահմէտական Արաբացիք համարելով
 թէ Մովսէս մարգարէ ասոր մէջ թաղ-
 ուած է, տիրեցին անոր և քիչ շատ
 փոփոխութիւններ ընելով՝ Միսրէ մի
 եւս քովը կանգնեցին :

Մահմէտականք ամեն տարի այն
 գերեզմանին ուխտի կ'երթան մեծ
 բազմութեամբ. Մաղկազարդի կիւրա-
 կէէն երկու օր առաջ՝ սերբամ Օր,
 և կը վերադառնան մէկ շաբամ վերջ,
 ուխտագնացութիւնն եւ վերադարձն
 շատ հանգիստաւ որ կը լինի :

Կըսուի թէ այս ուխտագնացու-
 թիւնը հաստատողն եղած է Էյի-դի
 սրդի Սուլթան Սալէէֆփին. սա երբ
 կը տիրէ Երուսաղէմին, կը թողարէ
 Քրիստոնէից անարգել կատարել Ս.
 Տեղեաց ուխտաւորութիւնը, սակայն
 անսնելով Քրիստոնէից մեծ բազմու-
 թեամբ Երուսաղէմ ժողովուրդը, եւ
 կարծելով որ գուցէ այս միջոցաւ կա-
 րողանան Քաջակիրք վերստին տիրել
 Երուսաղէմի եւ կամ առիթ տան Քր-
 իստոնէից Երուսաղէմի բնակիչ Մահ-

մէտականաց վրայ բռնանալու, Նէպտ—
Մոսկոյի ուխտաւորութիւնը կը հաս-
տատէ ճիշդ Աւագ շաբթու մէջ,
յորում ամեն կողմէն Քրիստոնեացք
կը ժողուին յԵրուսաղէմ, որպէս զի
Մահմէտականք եւս հաւաքուելով
չըջակայնեւրէն՝ կարենան սրաշուգանել
ինքըզինքնին Քրիստոնէից դէմ, եթէ
սլատահի Քրիստոնէից կողմէն այդպի-
սի բան մը :

Սոյն գերեզմանն, ինչպէս ըսինք,
չառ փոփոխութիւններ կրած է եւ
հետզհետէ նաև նորոգութիւններ ե-
ղած են և Պարսո-Ռի-ննէրէ կ'երեւի որ
նորոգողներէն մին եղած է Սուլթան
Տահէր Պիպրէս, երբ սա ՀիճրէՌի 668 ին
Մէսէէն կը վերադառնար Երուսաղէմի
ճանապարհաւ, և ապա Գալիպոս Զէր-
սէղ թագաւորը, այժմեան սարխապն
Սայտայի ընդհանուր կառավարիչ Ապր-
—Ի—լահ Փաշայն շինել տուած է կ'ը-
սուի :

Տասն և եօթը վայրկեանէն արագըն-
թաց զար'ի վայրէ մի վար իջնելով ջրամէ

բարի մի քով կը հասնինք Պէրէք-Հէլ
Ռէֆու անուն, որ ժայռի մէջ փորուած
է, միշտ ջուր չ'գանուիր մէջը, և ամա-
ռը ինասակար է: Յետոյ 18 վայրկեանէն
Ճանապարհն այնքան կը գէշնայ, որ
հարկ կ'ըլլայ սաքով քալելու: 17 վայր-
կեանէն աւելի անգին լայն ձորի մէջէ
կ'անցնուի Ուսպի-Խէրապի անուն, կամ
ըստ այլոց Ուսպի-է-Սարանի: Յետոյ 43
վայրկեանի շափ Լէպսիս կոչուած սրբ-
տիկ գաշտի մի մէջէ քալելով, ձախա-
կողմը կը թողուի Երիքովի Ճանապար-
հը և Ուսպի-էլ-Քնէքի ձորը կ'իջնուի,
որ մեծ հեղեղատ մի է, ուր անձրև ե-
կած ժամանակ միայն ջուր կը գանուի:

Ութ վայրկեան ևս յառաջ քալելով՝
զառ 'ի վայր մի կը հանդիպի, ուր խոհե-
մութիւն բանեցնել ուզողը պէտք է
գարձեալ սաքով անցնի, եթէ չուզեր
որ գլուխը պատռուի: Այս տեղալ կը
գանուի այն ճերմակ քարերէն, որ անց
մէջը սև է, գարշ հոտ մի ունի ու ա-
ծուխի նման կը վառի:

Քսան և հինգ վայրկեան ևս սոյն հե-

զեղափին մէջէն քալելէն յետոյ, աջ
 կողմը հանդիպած ճանապարհը կը շա-
 քունակեմք ձորին եզերքովը, և երեք
 բուսակէն ուրիշ քարակոյտերու առջե-
 ւէ կ'անցնինք: Տասը բուսակէն ուրիշ
 ճամբայ մի եւս թող կուտանք ձախ
 թեւի վրայ՝ որ Երէնդ կը տանի, և եօթը
 վայրկեան և ս. քալելով Մեռեալ ծովը գի-
 մացնիս կը տեսնեմք, և ծովային հասը
 սասակապէս կը զարնէ մարդոյ քթին:

Իբր $\frac{1}{2}$ ժամ ծովեզերեայ նշան-
 ներ կըող՝ մերկ եւ աստ անդ ամխա-
 ցեալ ժայռեր ունեցող գետնէ մի
 անցնելէն յետոյ՝ Ուսպիւն-Տաղար կը
 հասնինք, որ Պիծակներու ձոր ըսել է,
 և լայն հեղեղատ մի է Մեռեալ ծովուն
 կողմը՝ մացառներով լցուած: Ասկէ
 անդին գետինը շատ տեղեր աղային
 նիւթերէ գոյացեալ ճերմակ քիճերով
 ծածկուած է, որ գետնին երեսը կե-
 ղեւներ կը կապեն: Ճանապարհին հեա-
 քը երբեմն աներեւոյթ կ'ըլլայ, և մա-
 ցառներու եղէգնուաներուն, օշնանի
 և ուրիշ սուսկերու թուփերուն մէջ

կը մօլորի : Այս տեղուանքը , մանա-
ւանդ Ուստի-էս-Տապալի մէջ որսորդ-
ները կը գտնեն տատրակ , կաքաւ ,
կարմրաթեւ , սարիկ (Գարա թաւուգ) ,
չնագայլ , վիթ (Ղաղալ) , նապաստակ
բայց քիչ , եւ ուրիշ կենդանիներ :

Իբր $\frac{1}{2}$ ժամ եւս աւելի հեռուն
աջ կողմը Այն-էս-Սիւլի բոսւած աւ-
ուակին առջեւէն կ'անցնուի , որու ջու-
րը խմելու կուգայ , չորս դիէն եղէ-
գով պատած է եւ մէջը մանրիկ ձկներ
կը սնուցանէ : Ասկէ մինչեւ Մէ-էալ
ճով 12 վայրկեան կը մնայ եւ թու մը
մի վրայէ կ'անցնուի , որ է ճովուն և
Մ'է-է-էս-էս բոսւած պղտիկ հեղեղատին
մէջտեղը : Չմեռը անձրեւներու ժա-
մանակ յիշեալ թումրը ջրով կը ծած-
կուի , ու հեղեղատին ջուրը ճովուն
հետ կը միանայ , վասն որոյ վտանգա-
ւոր կ'ըլլայ անցնիլը : Թումրին վրայէն
անպակաս են փայտեր և մինչեւ ան-
գամ ծառեր , զոր Մէ-էալ ճովը Յո-
րանանէն ընդունելով՝ իւր եղերքներուն
վրայ գուրս կը նետէ : Պղտիկ կղզեակ

մի կ'երեւի հոս թէ՛ ճօճ-Լո-թ անունով,
որ Ղովաայ կոչալը կը նշանակէ, և շատ
անգամ ջրով պատած կ'ըլլայ : Կան
շէնքի քարեր և հիմ մի՛ որ 7-8 մեդր
երկայնութիւն և 2 մեդր լայնութիւն
ունի : Ծովեզերքէն 200 մեդր հեռու է :

ՄԵՌԵԱԼ ԾՈՎ : Երուսաղեմի արեւ-
ւելակողմը՝ 10 մղոն հեռու է Մեռեալ
ծովը, Միջերկրականէն 392 մեդր եւ
Երուսաղեմէն 1171 մեդր ցած է. եր-
կու անհուն լեռանց շղթաներ կը պար-
փակին. Յուդայի լեռները արեւմուտ-
քէն և Մովաբայ լեռները արեւելքէն,
վերջինին մէջ է՝ Մեռեալ ծովուն
հիւսիսային ծայրին գիւմարը, Նաբա-
լեար, ուր մեռաւ Մովսէս տեսնելով
նոյն տեղէն Խոստացեալ երկիրը. Բ. Օրի.
ԼԴ. 1-12 : Երեմիա մարգարէն հոն
այրի մը մէջ ծածկեց Տաղաւարը, Կաա-
կարանաց Տապանակն ու Խնկոց սեղա-
նը, և դուռը ամրացուց. Բ. Մակ. Բ. 5 :

Մեռեալ ծովը 20 մղոն երկայնու-
թիւն և 4 մղոն միջին լայնութիւն եւ
340 մեդր խորութիւն ունի :

Հին ժամանակ բարեբեր երկիր մի էր և Չոյ աղէ կը կոչուէր ըստ սուրբ Գրոց, և Յորդանանու ջրով ոռոգուելով՝ Աստուածային գրաստ կը դառնար: Ղալտ Աբրահամու քովէն զատուելով՝ հաս եկաւ բնակեցաւ, Հինգ քաղաք կը յիշատակուին այս տեղ, որ են՝ Սոգոմ, Գոմոր, Ագամայ, Սեբոյին եւ Սեգովը, որոնք իւրաքանչիւրն առանձին թագաւորներ ունէին: Քիչ ժամանակէ յետոյ ուղեւորով Աստուած այս քաղաքաց ժողովուրդը պատժել իրենց գործած չար մեղքերուն համար, որոնց մէջ և ոչ տասն արգար մարդիկ կային, Ղալտը միայն իւր կնոջն եւ երկու աղջկանց հետ դուրս հանելով Հրեշտակաց ձեռօք, յերկնից ծծումք և կրակ մաղեց վրանին, և այրեց Սոգոմն ու Գոմոր և շրջակայ միւս քաղաքները. Մննդ. ԺԹ. 24:

Երեք գետ կը հոսին Մեռեալ ծովուն մէջ, նախ՝ Յորդանան գետը, որոյ ջրերը առանց խառնուելու ծովու ջրին հետ, հիւսիսային կողմէն մանե-

լով՝ հարաւակողմէն դուրս կ'ելնեն ,
 երկրորդ՝ կալէրոյէ գետը , որու ջուրը
 Մովաբայ լեռներէն բղխող հանքային
 տաք աղբիւրակներէ կը կաղմուի : Ա-
 սոր մէջ մտնելով Հերովդէս Մեծն՝
 փոխանակ առողջութիւն գտնելու ,
 իւր մահը գտաւ . Յովեպ . Ա . 21 : եր-
 րորդ՝ Աննի գետը զոր տեղացիք Ու-
 րի-էլ-Մոճիպ կ'անուանեն , ուսկէ իս-
 րայելացիք ցամաք սարով անցան .
 Թի-ս . ԻԱ . 13 :

Մեռեալ ծովուն ջրին խիստ աղի ըլ-
 լայն է անշուշտ պատճառ , որ մէջը
 ամենեւին կենդանի չըգտնուիր . ջուրը
 կալչուն է , բայց բիւրեղի նման պայ-
 ծառ . հնար է մէջը լող գալ առանց
 վտանգի , և ծանրութիւնը չըթողուր
 որ մարմինը խիստ խոր իջնէ , այլ ջրին
 երեսը լաթի նման թեթեւ կը բռնէ ,
 դուրս ելնելէն յետոյ հասարակ ջրով
 պէտք է լուացուիլ որ աղիութիւնը
 երթայ :

Մեռեալ ծովէն դէպ ՚ի հիւսիսային
 արևելք 7 վայրկեան շար գետնի մի վրայ

քալելով, յետոյ 40 վայրկեանի շափ շոր մացառներու մէջէ, եւ յետոյ դարձեալ 45 վայրկեան դէպ ՚ի հիւսիս շոր երկրի վրայէ անցնելով՝ պղտիկ ձորակի մի մօտ կը հասնուի, որ ձմեռը ճահիճ և ամառը կանաչութեամբ ծածկուած կ'ըլլայ: Երկու վայրկեան ևս քալելով Յորդանանի ափունքը կը հասնուի, և 5 վայրկեան եղերքը բռնած երթալով՝ մացառուտ տեղ մի կը հանդիպի, որոյ մէջէն անցնելով՝ 9 վայրկեանին կը հասնինք այն տեղ, ուր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Յովհաննու Մկրտչի ձեռք մկրտուեցաւ:

ՅՈՐԴԱՆԱՆ: Յորդանան գետին ալ կունքը Լիբանան լեռներէն և յանուանէ յիշատակեալ՝ մեծ Հերմոնէն է. Տիրերական ծովէն անցնելով և քառասուն մղանաչափ տեղ պատեղէն յետոյ Մեռեալ ծովուն մէջ կը թափի, խիստ սրնթաց լինելուն, լողորդ մի որքան ալ վարպետ ըլլայ, վտանգի կը հանդիպի, ամենէն խոր տեղը 5 մեղր է, լայնութիւնը 50 էն 70 մեղր: Յոր-

Գանանոս — բողոքախօսը երկրաւոր գրախոս մի է, ուր դարունը տարին տասուերկու ամիս կը տիրէ, ոչ կանաչեղէնք կը պակասին եւ ոչ թռչունները օտար երկիրներ կը հեռանան :

Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Իսրայելացիք գետոյն այս տեղը հասնելով, ցամաք ստքով այս կողմի եղերքն անցան . Յէսոս — Գ . 16, 17 : Յետու Իսրայելի ժողովրդոց հրամայեց որ նոյն տեղէն 12 քար վերցնեն տանին, զորոնք յետոյ իւր բանակին մէջ դնել տուաւ՝ ի յիշատակ այն սքանչելեաց, որոնց ականատես եղան, այսինքն Յորգանանոս — ջրոյն երկուսի բաժնուելով այնքան բազմութեան ցամաք ստքով անցնելուն . Յէսոս — Գ . 3 :

Այս տեղս դարձեալ Եղիայ մարգարէ իւր վերաբերուովը ջրին զարկաւ՝ ցամաք ստքով իւր աշակերտին Եղիսէին հետ անցաւ միւս կողմը . Գ . Թագ . Բ . 8 : Աստ մկրտեցաւ Քրիստոս, եւ հաւանական է որ այս տեղէն անցաւ միւս կողմը Յովհաննու առջի մկրտած

տեղը . Յ՝ Կ . Ժ . 40 :

Քրիստոնէութեան առջի դարերուն անասաւասէր ճգնաւորներ քաղմութեամբ կու գային Յորդանանու եզերքները բնակելու : Քրիստոսի Տեառն մերոյ մկրտուած տեղը գետին մէջ խաչ մի անկուած կար շորորդ դարուն մէջ, և գետին եզերքը երկու կողմէն մարմարեայ քարերով ծածկուած էին :

Այս տեղւոյն գիմացը միւս եզերքին վրայ Մարիամ Եգիպտացին խրատակրօն կենօք 33 տարի ապաշխարելէն յետոյ՝ վախճանեցաւ եւ Զոսիմայի ձեռք հաս թաղուեցաւ :

Յորդանանէն ետ դառնալով մինչեւ այն ճանապարհը, որ Մեծալ ծով կը տանի, ձեռք կ'առնու մք այն շաւիղը որ յարեւմուտք կ'առաջնորդէ քիչ մի գէտ ՚ի հիւսիս մտնելով :

Մացառուա տեղէն դուրս ելնելուն՝ աջ ու ձախ գին մանր մունր բլբլակներ կ'երեւին կանոնաւոր ձեւերով, որ կարծես թէ մարդոյ ձեռքով շտկուած են : Գետէն ՎՅ վայրկեան հե-

աանաւով, չոր գեանի մի վրայ կը գըտ-
նենք զմեզ, և աջակողմը հիւսիսային
արեւելք նայելով ճանապարհէն Չ հա-
զարամեզը ներս աւերակ վանք մի կը
աննուի, զոր Արաբացիք Քար-էլ-
Եահ-պ կ'անուանեն: Այս վանքն յա-
նուն Ս. Յովհաննու Մկրտչի կառու-
ցեալ է, զոր Հաննէ եւս կը յիշատա-
կէ. էրէ՝ 276.

Նահր-էլ-Քէլք քաւած հեղեղաւոր կը
հասնինք 47 վայրկեանէն, որու եզերք-
ները կանաչութեամբ զարգարուած են
տեղ տեղ ծաղիկներով. Այս հեղե-
ղաւոր Զոր Ասովրայ կոչուած է Ս. Գրոց
մէջ. Յէտ- է. 24:

Ասոր մօտ է Գաղֆաղա, ձախակողմեան
եզերքին վրայ փոքրիկ բլուր մի է,
և անդացիք Թէլ-ճըլճո-լ կը կոչեն: Իս-
րայելացիք Խոստացեալ երկիրը սոք
կոխելնուն առաջին կայանն բրին Գաղ-
ֆաղան, ուր Յեսու. 12 քարերովը խո-
րան մի կանգնեց: Զորորդ դարուն
սոյն քարերը այս տեղ կը կենային գեռ,
և եօթներորդ դարուն մէջ եւս տես-

նող կայ եկեղեցւոյ մի մէջ դրուած , որ Միքայէլ հրեշտակապետի անուանը նուիրուած էր : Այժմ քարերէ ՚ի զատ բան չ'տեսնուիր , և տեղ տեղ միւսի-
ունով շինուած յատակներու աւերակ-
ներ կ'երեւին :

Հարաւային կողմը , մէկ մզան հե-
ռի Տէյր-էլ-Հաճլայ կոչուած հին վան-
քի մի աւերակներ կան յանուն Ս . Ե-
րասիմոսի : Աւշասաններորդ դարուն
մէջ դեռ կանգուն կը կենար եւ Յոյն
կրօնաւորներ կը բնակէին : Անկէ յե-
տոյ շատ ժամանակ չէ տեւած՝ աւ-
րուեր է , և հիմակ մէկ մաս մի միայն
կանգուն կը կենայ , որու վրայ նկար-
ներ կ'երեւին :

Ահա ժամէն ելլելով կը հասնինք , որ
Բենիամինի ցեղին քաղաքներէն մին
էր :

Սոյն քաղաքը Յեսու Քանանայիներ-
րէն առաւ , փողերու ձայնով պարիսպ-
ները կործանելով , և Ռասաբէն ՚ի զատ
բոլոր բնակիչները սրէ անցուց : Ինքը
Յեսու անէճք դրաւ առաջի Աստուծոյ

այն մարդոյն, որ կրկին շինելու լինի .
Յէ—, 2 . 26 :

Մեծն Հերովդէս ձի վազցնելու
ասպարէզ, ամփիթէատրոնն և աշտա-
րակ մի շինել տուաւ . հաս խեղդել
տուաւ իւր Արիստարուլոս որդին, որ
Մակարայեցւոյ վերջին շառախոն էր
մօրը կողմանէ : Երէհովէ մէջ դարձեալ
բանտարկել տուաւ իւր մեծամեծնե-
րը, որ ինքը մեռնելէն յետոյ, ըստ
որում գէշ հիւանդացած էր, զանոնք
բոլոր սպաննեն, որպէս զի համաշխար-
հական սուք մի ըլլայ իւր մահուան օրը :

Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս գիշեր
մի կեցաւ Երէհովէ մէջ .

Զաչէի քանը քեզը, ուր յետոյ եկե-
ղեցի շինուեցաւ, կը կարծուի թէ աչ
քաբակին մօտ եղած ըլլայ, ուր հիմայ
անկանոն զօրք կը կենան պահպանու-
թեան համար : Անսպասիանոս ամ-
բոցներ շինեց հաս եւ պահապաններ
դրաւ . Յովէ . Պատ . պատի . Դ . 28 . և
Երուսաղէմի պաշարման միջոցին Երի-
քով կործանեցաւ 70 թուոյն Քրիստո-

սի : Աարիանոս կրկին շինեց և Քրիստոսնէից քաղաք եղաւ . Երիբովի եպիսկոպոսներէն գանուած են Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ, Լիւզի Ժողովներուն մէջ, և Գրիգոր անուամբ եպիսկոպոս մի եւս Երուսաղեմի Ժողովքին մէջ գանուէր է Անթիմոսը նշովելու համար : Յուստինիանոս կայսրը եկեղեցի մի և հոգեաուն մի շինել տուած էր ուխտաւորաց համար : Երիբով հետզհետէ զանազան տիրապետութեանց ենթարկուելով կորսնցուց իւր առջի վիճակը և այժմ հազիւ 250 բնակիչ ունի :

Սոյն քաղաքը հին ժամանակ Արմաւենէաց քաղաք եւս կը կոչուէր . հոզը խիստ բարեբեր է, ժամանակաւ խիստ շատ բաղասանի ծառ կը գանուէր : Ալիմայն մեղմ ու բարեխառն է, ջուրն առատ . եթէ լաւ մշակուելու լինի, զարմանալի արգիւնք կու տայ, կրնայ լաւ բրինձ, բրբուժ (ղաֆրան), լեզակ (չիլիստ), շաքարեղէյ եւ թթենիներ յառաջ բերել, նոյնպէս վուշ (բէթէն),

կանեփի (քէնափր) և ուրիշ շատ ան-
սակ բերքեր :

Երեքօվի բուրսփրը մացառուա է
և փշաքեր թուփերով լեցուն, և եր-
կու անսակ պտուղ կը բերեն մին Տճ
բսուածը, որ մանր կեռասի նման պը-
տուղ մ' է՝ դեղին գունով և անհամ
ճաշակաւ, երկրորդն Զըխո-Ռի ծառը,
որու պտուղը ձիթասպաղի կը նմանի և
քիչ միս կայ վրան: Արիղին մէջէն դե-
ղինի վրայ ճերմակ իւղ մի կ'ելնէ, որ
սրի վերքերու օգտակար կը համարուի:

Դէպ 'ի հիւսիսային արեւմտայն
գնալով ՏՌի և Զըխո-Ռի թուփերուն
մէջի ոլորուն ճանապարհէն, 25 վայր-
կեանէն Այն-էլ-Սո-վուն բսուած ակը
կը հասնինք, այն է Հաննէին Եղեւի աշ-
քի-լ կոչածը, երես 276, ըստ սրում
ջուրը յառաջագոյն գէշ ըլլալով, յի-
շեալ մարգարէն աղօթքով լաւացուց.
Դ. Թ. 4. Բ. 19. այս պատճառաւ իւր
անուամբը կը յիշուի :

Ասկէ 20 վայրկեան հեռի, դէպ 'ի
հիւսիսային արեւմտակողմն է Փոյն-

Ի՞նչ լէ՛ւր . ճանապարհին վրայ երկու
 երեք տեղ շինու թեան աւերակներ ե
 ջաղացքի ահագին քարեր կը տեսնը-
 լին , որ կ'երեւի թէ շաքարեղէգի ջա-
 ղացքի են , ըստ որում մինչեւ սառնե-
 րւ շարորդ դար շաքարեղէգի մշակու-
 թիւն կ'ըլլար այս կողմերն : Փորձու-
 թեան լեռն այն է՝ ուր Տէրն մեր Յի-
 սուս Քրիստոս քառասուն օր եւ քա-
 ոասուն գիշեր մնաց ճամապահու-
 թեամբ , եւ յետոյ սկսաւ սառանան
 ղները փորձել : Լերանը վրայ շատ տեղ
 ծակեր ու խորշեր կան , որ ձգնա-
 ւորք կը բնակէին հին ժամանակները :
 Ասոնց մէջ մէկ հատ մի կայ լերանը
 արեւմտեան կողմը , ձուածեւ դռնով ,
 այն է՝ ուր ըստ աւանդութեան կեցաւ
 Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս :

Ետ դառնալով մինչեւ այն տեղ՝
 ուր ճանապարհը գէպ 'ի վար կ'իջնէ ,
 կրնայ մարդ ասկէ կէս ժամու մէջ Փոր-
 ձութեան լերան գլուխն ելնել , ուր
 ըստ աւանդութեան սառանան փոր-
 ձելով զՓրկիչն մեր՝ աշխարհիս բոլոր

Թագաւորու թիւնները նորա ցոյց արւ-
ւաւ : Քրիստոնէութեան առջի դա-
րերուն մէջ պղտիկ եկեղեցի մը շին-
ուած կար այս տեղ , որու խորանին
մէկ մասը դեռ կը կենայ :

Փշալից անտառին մէջտեղէն դէպ
ի հարաւային արեւմուտք յառաջ եր-
թալով , (Փորձութեան լեռը աջ կողմը
Թողլով) , 7 վայրկեանէն փոքրիկ բլուր
մի կը հասնինք Թէլ-էլ-Սմբատ անուն ,
որ կարծես թէ մարդոյ ձեռք շինուած
է . իբր 20 վայրկեան եւս քալելով՝
Նահր-էլ-Քելէ կը հասնինք , ու սկէ ան-
ցանք Երուսաղէմէն Երիքով եկած ժա-
մանակնիս : Այս տեղէն ջուր մի կ'անցնի ,
որու վրայ ժամանակաւ կամուրջ մը
կայ եղեր , ինչպէս աւերակները ցոյց
կը տան , նա եւ ճանապարհին վրայ
տեղ տեղ հին շէնքերու մնացորդներ
կան լերան ստորուր , որոնք Խշիկէ-
էլ-Քահուն կը կոչուին : Այս տեղւոյն
համար կ'ըսէ աւանդութիւնը . թէ
Փրկիչն մեր Յիսուս կայրին աչքը բա-
ցաւ Երիքովէն ետ դառնալու ժա-

մանակ . Մարի . ժ . 46-52 :

Նահր-էլ-Քէլէլէն մեկնելով գէտ յարեմուտք 10 վայրկեանէն գէշ ճանապարհաւ մի կուգանք Ասպար-էլ-Քէլէլէն . ձախ կողմերնիս թողլով Պէյր-էլ-Տապպուր կոչուած ժայռի մի վրայի փոքրիկ շէնքը : Անկէ 25 վայրկեանէն գրեւոր ճանապարհներէ քալելով աջ կողմերնիս ջրամբար մի կը հանդիպի Խան-Իպն-Տապպուր անուն , ուր միայն ձմեռը ջուր կը գտնուի . Տասը վայրկեան ետ քալելով ջրանցքի մի քովերէն , աջ կողմերնիս ճանապարհէն 70 մեզր ներս կին վանք մի կայ , ուր ժամանակաւ անապատական մի կը բնակէր Յովհաննէս անուն՝ մականուանեալ Խոյլէի . Յետոյ Նահր-էլ-Քէլէլէլ աջ կողմը թողլով ձախակողմը Ուսպի-էլ-Քըտ հեղեղատին ուղղութեամբ յառաջ գնալու է միշտ մեծ ճանապարհը բռնելով . վերջապէս հեղեղատին մէջ կ'իջնուի , եւ $\frac{1}{2}$ ժամու շափ քալելէն յետոյ դուրս կ'ելնենք գէշ գարու վերէ մի , ասկէ անդին ձախ կողմը կ'իջնայ Ուսպի-Քոմանի ձորը : 40

վայրկեանէն Խան-էլ-Ահմար, և 20 վայր-
կեանէն՝ դէպ ՚ի հիւսիս դառնալով Խան-
-էլ-Ադր-ը կը հասնինք : Այս տեղն
կ'երեւի թէ հին ժամանակներէն ՚ի
վեր իջեւանելու համար տեղ շինուած
կար : Նոյն տեղւոյն վրայ Իպրահիմ
փաշայն և սխան մի շինել տուած է , որ
այժմ աւերակ է , դեռ մինչեւ ցայսօր
ջրամբարները կը կենան : Հիւսիսային
արեւելակողմը բլրին վրայ լաւ ամրոց
մի կայ , խրամներով շրջապատուած ,
ուր կ'երեւին աղեղնաձեւ եւ ձուա-
ձեւ կամարներ :

Գէպ յարեւմուտք մեծ ճանապարհ-
հի վրայ գնալով , եւ մօտ $\frac{1}{2}$ ժամ դաշ-
տի մի մէջէ անցնելով , ուր տեղ Իպ-
րահիմ փաշայն Պեքե վիներու դէմ յաղ-
թութիւն մի տարաւ , պղտիկ բլուր
մի կ'ընենք , և յետոյ աստիճաններէ
վար Ուստի-Սիպր ըսուած ձորին մէջ
կ'իջնենք , իբր 10 վայրկեան եւս յետոյ
ուրիշ ձոր մի կ'իջնենք Ուստի-Քէպ-էլ-
Սէհ անուն , ասկէ ալ անգին իբր $\frac{1}{2}$ ժամ
գնալով՝ ձախ կողմը հեղեղատ մի եւ

Նէպի—Մոսկոյ գնալի շաւիղը թողլով՝
Ուստի—էլ—Հասոսի ձորը բռնած կ'երթ
Թանք, որու ծայրը՝ մէկ ժամէն յետոյ՝
կը հասնինք Աւստիւոյ ալիւրը, զոր
տեղացիք Պիլ—էլ—Հասոս, (մտուրի հոր)
կ'անուանեն, զոր Հաննէ կարծած է,
թէ այս է Մոսկոյ աղբիւրը ըսուած Սամիւ-
սոնի աղբիւրը, Գոթ. ԺԵ. 15—19: Հոս
ալ իջեւանի մի աւերակ մնացորդներ
կը տեսնուին:

Առաքելոց աղբիւրէն մէկնելով, քա-
րտա ճանապարհներով, 18 վայրկեան
յետոյ ձախ կողմին վրայ ջրամբար մի կը
տեսնուի քիչ մի ներսով, Պիլ—էլ—Այիս
անուն: Հինգ վայրկեան եւս քալելով
լեռնագաշախ մի վրայ կ'ելնենք, ու սկէ
արեւմտեան կողմը Բեթանիա գիւղը՝
եւ հարաւակողմը Այոսիս կոչուած
գիւղը կ'երեւի. Այոս տիտը հին Բա-
ւուրիմ քաղաքը կը կարծուի, Սեմէիի
հայրենիքը, որ Աբիսողոմայ երեսէն
Գաւիթ փախչելու ժամանակը անիծեց
ղինքը. Բ. Թագ. ԺԶ. 5: Ասկէ ալ 5 վայր-
կեան յառաջ գնալով կը հանդիպինք

այն տախարակի Քարաժայռին, որու վրայ Քրիստոս նստած ժամանակը Մարթա եկաւ ու ըսաւ իրեն. «Տէ՛ր՝ եթէ հոս եղած ըլլայիր, եղբայրս չ'էր մեռներ»: Սոյն անգլոյն Ուխտը արդէն մեր Եօթներորդ այցելութեան մէջ կատարեցինք, եւ սոյն անգլուանքը մինչեւ Ղազարոսի գերեզմանը եւ անկէ մինչեւ Համբարձում եւ Քէթսեմանիի ձորէն անցնելով, մինչեւ Երուսաղէմ գալու ճանապարհը բարեպաշտ Ուխտաւորք արդէն սորված են, աստանօր մեր Մետասաներորդ այցելութիւնն չը յրացուցած կ'ուզենք Քեթրոնի եւ Ղազէի վրայ եւս համառօտ քանի մը անգլեկութիւններ տալ բարեպաշտ ուխտաւորաց:

ՔԵԹՐՈՆ: Քեթրոն քաղաքն Երուսաղեմի արեւմտեան հարաւակողմն կ'ընայ եւ ութ ժամու չափ հեռու է, որուն Մահմէտականք Խալիլ-Րահման (բարեկամ Աստուծոյ) կը կոչեն, եւ մենք՝ Հայր Աբրահամ:

Այս քաղաքն յառաջագոյն կարիւր-
Արք (Արքայի քաղաք) կը կոչուէր, որ
մեր Աստուածաշունչին, Մնն. ԻԳ. 2 :
Յե. ԺԴ. 15, և ԺԵ. 13. գլուխներուն
մէջ Արքի, իսկ Գառ. Ա. 10, գլխուն
մէջ կարիւր-Արքի «էբել գրուած է, և
Եգիպտոսի Տայանիս քաղաքէն եօթը
տարի առաջ շինուած է, կ'ըսէ Ս. Գիր-
քը. Թոոյ ԺԳ. 23 :

Թէեւ Նոր կտակարանի մէջ այս
քաղաքին անուան յիշատակութիւնը
չըկայ, սակայն Հին կտակարանին մէջ
շատ տեղեր յիշուած է երեւելի դէպ-
քերով, եւ այս պատճառաւ Հրէից
ազգին քով Ս. Երուսաղեմէն յետոյ
մեծ ուխտատեղի համարուած է :

Աբրահամ խառնէն Քանանու եր-
կիրը գալուն, նախ Բեթէլէ և Գայէի մէջ
տեղերը իր վրանը հաստատելով բնա-
կեցաւ, և ապա եկաւ ՚ի Քեթըն, ուր
Մաթըէի կաղնիներուն մէջ իւր վրանը
հաստատելով սեղան շինեց Տիրոջը.
Մննդ. ԺԳ. 18. ուր Տէրը երեւելով
Աբրահամին երկու Հրեշտակաց հետ

հիւր եղաւ անոր . Ծննդ . թԸ . 1 :

Նախ Աբրահամը կինն Սառա , ապա Աբրահամ և ապա Իսահակ , աստ մեռան և աստ Թաղուեցան Մամբրէի կողմնոյն գիւմարը 'ի Կրիէն այրն (Մաքփէլայի այր) զոր Աբրահամ ծախու առած էր Քետացի Սահառի որդի Եփրոնէն , Սառայի մահուան ժամանակ . Ծննդ . ԻԳ . 2—20 : ԻԵ . 9 . եւ ԼԵ . 29 : Ռեբեկայ և Լիայ եւս այս այրին մէջ Թաղուեցան .

Յակովբ նահապետ ալ երբ մեռաւ յԵգիպտոս , մարմինն հոս բերին արդայքը եւ Թաղեցին այս այրին մէջ . Ծննդ . ԼԵ . 29 : Եւ որքան Յովսէփ կենդանի էր՝ իր եղբայրներէն ով որ մեռնէր Եգիպտոսի մէջ , հոս կը զբկէր և Թաղել կուտար դարձեալ նոյն այրին մէջ :

Մովսէս Մարգարէի կողմէն այդ կողմի բնակչաց որքանութիւնն եւ քաղաքաց որպիսութիւնն հասկնալու համար զբկուած 12 լրակներն այս տեղի ձորէն խաղողի սղկոյղ մի կրա-

րեցին ուսուցը մէկ տեղ, և երկու հոգի լծակով վերցնելով՝ տարին Իսրայելե ժողովրդոց ցուցնելու եւ տեղւոյն բարեբերութիւնը հասկցնելու համար . Թոոց ժԳ . 24 :

Սաւուղ Թագաւորը մեռնելէն զկնի՝ Դաւիթ հոս գալով՝ միայն Յուդայի տանը վրայ Թագաւորեց եօթը տարի և վեց ամիս . Բ . Թոգ . Բ . 3—11 : Եւ ապա բոլոր Իսրայելի վրայ Թագաւոր եղաւ սաս և եկաւ յԵրուսաղէմ բնակեցաւ :

Մարտիկայի պրիմ վրայ այժմ մեծ մրդկիթ մը կայ շինուած՝ Մահմէտականաց ձեռք, ուր մտնել արգիլուած է ոչ-Մահմէտականաց . բուն Մզկիթը չորս սիւներու վրայ կառուցուած է . Սաւայի գերեզմանը ձախակողմեան առաջին սեան մօտ է, և անոր դիմացը՝ աջակողմեան առաջին սեան մօտ Աբրահամու գերեզմանն է . աջակողմեան երկրորդ սեան մօտ է Իսահակայ գերեզմանն, եւ անոր դիմացը՝ ձախակողմեան սեան մօտ Աբելեկայի գերեզմանն է :

Յաղագրա նահապետի գերեզմանն
գաւթի աջակողմեան սեան մօտն է,
և ասոր դիմացը՝ ձախակողմեան սեան
մօտ է Լիայի գերեզմանն ։

Իսկ Մամբրէի Կաղնիի ծառն մին-
չեւ ցայսօր կ'երեւի, քաղաքէն դուրս
կէս ժամ հեռաւորութեամբ, որոյ
բուն արմատն գրեթէ եօթն գրկաչափ
հաստութիւն ունի ։

Հոս պատուական առատ խաղող
կ'ըլլայ, և զանազան մրգեղէնք, վեր-
ջերս տեղական Կառավարութիւնն
կառուղի (Շօւէ) մը շինեց Երուսա-
ղեմէն մինչ Հայր Աբրահամ ։

ՂԱՋԷ ։ Գաղա՝ որ է Ղաղէ, Քեր-
րոնէն մի և կէս օրուան ճանապարհ
է, նոյնչափ ճանապարհ է նաեւ Ե-
րուսաղեմէն ։ Այս քաղաքին մէջ է
Սամիսոնի տունը, Գաղ. 1-31 ։
Եւ հոս է նաեւ Իլարիոնի տան տե-
ղը, Յայմ. Հոկեմ. 21 ։ Այս տեղը վանք
էր մեր Ազգին սեփհական, որու Եկե-
ղեցին յանուն սրբոց Հրեշտակապե-
տաց Գաբրիէլի և Միքայէլի էր, և ու-

նէր բաւական խցեր , պարտէզ մը ծառերով . թէ՛ Վանքն և թէ՛ Նկեղեցին Հաննէ վարդապետին ժամանակը դեռ շէն էին . Հանէ երես 290 . բայց այժմ աւերակ է :

Ժամանակաւ մեր ուխտաւ որք մեծ բազմաւ թեամբ Երուսաղեմէն Սինեական լեռն գացած եւ վերադարձած ժամանակնին անցուղարձն այս քաղաքէն կ'ընէին :

Արդ՝ ասա լրացնելով մեր մետաւաններորդ այցելութիւնն , կը սկսինք երկուսսաներորդ եւ վերջին այցելութեան :

ԵՐԿՈՏԱԾԱՆԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Նազարէք , Ի Սամարիա ,
եւ այլն :

Սոյն ճանապարհորդութիւնն պատահական է , եւ առաւել անոնց կը հարկաւորի որոնք ցամաքի ճանապարհաւ կ'ընեն իրենց ուղեւորութիւնը .

բայց որպէս զի Սրբազան Տեղեաց վրայ, ուր Քրիստոսի Տեառն մերոյ անօրինական Խորհուրդներն ու սքանչելիքները կատարեցան, կատարեալ ստորագրութիւն մի տանք, զանց չեմք առնուր բարեպաշտ Ռիտաւորաց Տետաքրբրութիւնն լեցնելու համար հեռաւոր տեղեաց վրայօք և ստեղեկութիւններ տալ, անոնց արդի վիճակը նկարագրելով:

Երուսաղէմէն մինչև 'ի Նազարէթ, Սամարիայէն անցնելով երեսուր մի անտեղ է, և երեք օրէն կրնայ մարդ երթալ:

Յուպպէի դռնէն ելնելով, գէպ 'ի հիւսիս գնալի ճամբան բռնելու է, այն որ կը տանի Թագաւորաց գերեզմանները, և անմիջապէս արքունի մեծ ճանապարհը կ'ելնենք և Յովսէփոս յորին մէջէն անցնելով բարձրիկի տեղ մի կը հասնինք, ուսկէ կ'երեւի Սոպա (Սովգիմ), Նէպի Սաճո-էլ (հին Արիմաթիա Սեփա) գիւղերը, և 20 վայրկեանէն կը գտնեմք զմեզ Աւոպոս վերան վրայ, ուր

տեղ Յարդու մեծ քահանայապետը ,
 իւր քահանայապետական զգեստները
 հագած Աղեքսանդր Մեծին գիմացն ե-
 լաւ բազմութեամբ , որ Տէրու ու Գալա-
 քաղաքներն առնելէն յետոյ՝ սուրբ
 Քաղաքին եւս տիրելու կու գար : Աղեք-
 սանդր պատկառելով մեծ Քահանայա-
 պետէն , որուն կերպարանքը իւր ե-
 րազին մէջ տեսած էր , ինկաւ խոնար-
 հեցաւ Աստուծոյ անուան գիմացն ,
 որ անոր թագին վրայ գրուածն էր ,
 եւ սուրբ Քաղաքն եւս մանելով՝ զոհ
 մատոյց Տաճարին մէջ :

Ասկէ 20 վայրկեան կը տեւէ Թէլ-
 էլ-Սոճա բլուրը , որ հին Գաբառ քաղա-
 քին տեղն է , ու սկէ էր Սաւուղ , ասկէ
 եւս մինչեւ Պէյր-Հանին , որ Ս . Գրոց
 Անինա ըսած քաղաքը կը կարծուի . 20
 վայրկեան է , արեւմտեան կողմը բլուրի
 մի վրայ էլ-Ժիպ , հին Գաբառն քա-
 ղաքը կ'երեւի , ուր Յեսու արեգակը
 կ'ասեցուց իւր ընթացքէն . Յէտ- Ժ . 12 :

Քառորդ ժամէ քիչ մի աւելի եր-
 թալով գեափնը պառկած կ'որեկի ձե-

ւով արշան մի կը տեսնուի աւրուած գը-
 րերով, Ճանապարհին վրայ կը հանգի-
 պի նաև Էլ-Պերէ գիւղը, որ է Բէէ-
 բովթ քաղաքը, զոր Մահմէտականք
 Չէշէի կը կոչեն, ուր ըստ աւանդու-
 թեան Լատինաց, ամենասուրբ Կոյն
 Հայր Յովսէփայ հետ մինչեւ հաս գա-
 լէն յետոյ՝ տեսան որ մանուկն Յիսուս
 հետերնին չէր, և ետ դառնալով Տա-
 ճարին մէջ գտան զինքը, որ Բաղդինե-
 բուն հետ նստած հարցմունքներ կ'ը-
 նէր. Դո՛ւ. Բ. 41-51: Սոյն տեղւոյն
 վրայ հին ժամանակները եկեղեցի կար,
 որու մեծ մասը գեռ կանգուն կը կե-
 նայ:

Ասկէ գէտ ՚ի հիւսիս Ճանապարհը
 բռնելով, իբր $\frac{3}{4}$ ժամէն կը հասնինք
 Բէբէլ (Տուն Աստուծոյ) եւ որ առաջ
 Լո՛ւզի անուանէր, սոյն քաղաքը այժմ
 Պէյիտի կը կոչուի: Աբրահամ սոյն տե-
 ղը եկած ժամանակ բաժնուեցաւ Ղով-
 տէն. Ծնդ. ԺԳ. 3-11: Աստ տեսաւ
 Յակովբ իւր տեսլեան մէջ երկրէն մին-
 չեւ յերկինք սանդուխ բարձրացած:

Ծննդ. ԻԸ. 10-12: Աստ մեռաւ ու թաղուեցաւ Գեբորա Ռեբեկայի սնուցիչը, և Յակովբ ետ դառնալուն Միջագետէն՝ Աստուծոյ խորան կանգնեց. Ծննդ. ԼԵ. 1-18: Եւ ուրիշ շատ գէպքերով նշանաւոր եղած էր սոյն քաղաքն, Հին եկեղեցւոյ շէնքեր կը տեսնուէին տակաւին: Արեւելակողմը եւս կ'երեւի երեւելի շէնքի մի աւերակներ, որուն Պորճ-էլ-Մահն կը կոչեն Արաքացիք:

Բեթէլէն մինչ Խան-է-Սահ-ի-կոչուած իջեւանը 5 ժամու չափ է. ճանապարհին կը հանդիպի Պիր-շէյր, Գայիլէ, և Եսպրոփ գիւղերը, Այն-Հարաֆէ աղբիւրը, Թորմոս-Այիա, Լոպպան և ուրիշ աւերակ տեղեր, մինչեւ Խան-է-Սահ-ի-գիւղը, իսկ համանուն իջեւանը որ աւերակ է հիմայ, գիւղէն 20 վայրկեան հեռու է, ուսկէ 3 վայրկեան անգին կաղնիի ծառի մի տակ կ'իջնեն սովորաբար ճանապարհորդք հանգստութիւն առնելու:

Խան-է-Սահ-ի-էն մեկնելով, 25 վայր-

կեանէն Քոստանտնուպոլսի գիւղին մօտէն անցնելով՝ Իէդճա գիւղը կը հասնինք, որ աջ կողմերնիս կ'իյնայ, եւ կէս ժամէն Քարիղէն լեռան շղթայն կը տեսնուի գէպ 'ի հիւսիսակողմը, և նոյն կողմը դարձեալ հորիզոնին մէջ կ'երեւի Մեծ Հերճոն լեռը ձիւնապատ գագաթով: Մէկ ժամ եւ 10 վայրկեանէն կը հասնինք Քարիղէն լեռան շղթային ստորուան եղած Հոսաբա գիւղը. թողլով ճամբուն քանի մի մանր մունր գեղօրայրը:

Ասկէ մինչեւ Բոճիկ մեծ գիւղը 55 վայրկեան կը տեւէ: Այս տեղ Նապլոսի (Սիկիմ) ճանապարհը թողլով ձախ կողմի վրայ, կէս ժամու շափ շեղելով գէպ 'ի ներս, Պիր-Եագոս (Յակովբ նահապետի հորը) կ'երթանք, որ և Սամարացի կնոջ հորը կը կոչուի, որ ճանապարհին մօտ աջ թեւի վրայ է, Քարիղէն լեռան ստորուան, աւերակներով ծածկուած եւ երեք չորս օտք բարձր հին պատով մի շրջապատուած: Հորին բերանը հին եկեղեցւոյ մի տակն է, որ ժամանակաւ շինուած է եղեր վրան:

Սոյն հորին մտն եղած գաշտին մէջ Աբրահամ իւր կնոջ Սառայի և Ղուլտի հետ Խառանէն գալով իւր վրանները լարեց, և սեղան մի եւս կանգնեց Աստուծոյ, և Աստուած իրեն երեւալով խոստացաւ նորա զաւակացը տալու Խոստացեալ երկիրը :

Յակովբ եւս Միջագետէն գալով նոյն գաշտին մէջ լարեց իւր վրանները, և Միւքեմայ աղոյքը հարիւր գառն տալով, ծախու առաւ յիշեալ գաշտը . Մնդ . 19 . 18—20 . եւ այն տեղ սոյն հորը փորեց, Քրիստոսէ 1738 տարի առաջ : Գարձեալ այս տեղ եկաւ Յովսէփ Մամբրէի ձորէն իւր եղբարքը որոնելու, և Գովթայի՛մ ըսուած տեղը գտաւ զիրենք, և յետոյ Իսմայելացի վաճառականաց ծախու եցաւ . Մնդ . 15 . 13—28 : Աերջագէս Յակովբ նահապետ սոյն երկիրը կտակաւ ժառանգութիւն թողուց իւր որդւոյն Յովսէփին՝ մահուան անկողնոյն մէջ, ուր որ Իսրայելացիք եւս Եգիպտոսէն ելնելնուն՝ այս տեղ (Սէկի՛մ) բերին ամփո-

փեցին Յովսեփայ ոսկրօտիքը . ԾՆԴ .
Ծ . 59 = Ելի ԺԳ . 19 . և Յե . ԻԴ . 32 :

Յիշեալ տեղը քառակուսի փոքրիկ շրջապատով մի սրոշուած է . Յակովբ նահապետի աղբիւրէն 10 վայրկեան հեռու գէպ ՚ի հիւսիս , սրու մէջ հիւմակ ուրիշ գերեզմանաքար մի կը տեսնուի :

Ջրհորին վրայ Հեղինէ Թագուհին եկեղեցի մի շինել տուած էր : Սոյն եկեղեցին և կամ յետոյ այլոց ձեռօք նորոգուածը՝ 730 Թուին գեռ կը կենար , խաչաձեւ էր և Ջրհորը մէջտեղը , և կը կարծուի որ վերջին կարծանաւ մե եղած է 1187ին , ըստ սրում անկէ յետոյ ոչ մի ազգի պատմագրաց մէջ չ'իշատակուիր : Աւերակներուն մէջ մինչեւ ցայսօր գեռ կրանիդեայ եւ մարմարեայ սիւներու մեծամեծ բեկորներ կը գտնուին :

Յիշեալ Ջրհորին հիւսիսակողմը կ'երեւի Գեթաղ լեռը , որու Միջերկրականէն ունեցած բարձրու թիւնն է 2.700 ոտք . շինու թեան նշաններ չ'կան բնաւ :

Յետու Գայի քաղաքը առնելէն յետոյ անտաշ քարերով սեղան կանգնելով Գեֆաշ լեռան վրայ զոհ մատոյց Աստուծոյ, եւ քարերուն վրայ Երկրորդ օրէնքը գրեց, զոր Մովսէս արդէն Իսրայելի որդւոց առաջը գրած էր. Յեւ. Ը. 30-32:

Գեֆաշ լեռան ստորոտը Աստուծոյ անուն գիւղը՝ եւ անոյշ ջրի աղբիւր մի կայ:

Յակովբայ ջրհորին արեւմտեան կողմը կը տեսնուի Գալիլիէն լեռը որ Միջերկրական ծովու երեսէն 2,650 սաք բարձր է: Յետու աստ բնակեցուց Շմաւօնի, Ղեւիի, Յուդայի, Իսաքարայ, Յովսեփի եւ Բենիամինի ցեղերը, որ օրինապահներուն Գեֆաշ լեռան վրան օրհնութիւններ կարգան, իսկ մնացեալ ցեղերուն վրայ անէծքներ, որոնք օրինազանց գանուած էին: Սոյն լեռան վրայ Սիկիմայ գլխաւոր տաճար մի կանգնեց, որ Հրէից եւ Սամարացւոց մէջ բաժանման պատճառ եղաւ: Առաջին Քահանայապետն եղաւ Մանասէ անուն մէկը, Քրիստոսէ 330 տարի

առաջ, յետ այնորիկ թէ քահանայապետ և թէ ժողովուրդէն իմ որ օրինազանց գանուէր, Սամարիա կը փախչէր, վասն որոյ երթալով պառակտուիմու թշնամութիւնը հաստատուեցաւ երկու կուսակցութեանց մէջ:

Քրիստոսէ 170 տարի առաջ, Գալիլէի տաճարը Արամազդայ նախնեացաւ, և շինութեանէն 200 տարի յետոյ Յովհաննէս Հիւրկանոսի ձեռք կործանեցաւ. Յովնէ. Հնախօս. ԺԳ. 17:

Քրիստոսնէութեան ժամանակ եկեղեցիներ շինուած կային սոյն լերան վրայ: Չենոն կայսեր օրով Սամարացիք Քրիստոսնէից վրայ յարձակելով Պենտեկոստէի օր մի, ՏԻՐԵՊԵՆԹՈՍ Եպիսկոպոսին՝ որ ժողովուրդը կը հաղորդէր եկեղեցւոյ մէջ, մատերը կտրաատեցին և հինգ եկեղեցի այրեցին: Չենոն՝ ՚ի պատիժ Սամարացւոյ, զիրենք հալածեց Գալիլէնէն և Քրիստոսնէից տուազայն, եւ անոր գազաթան վրայ ալ եկեղեցի մի կանգնեց յանուն Ս. Աստուածածնի և պահապան ևս կարգեց:

Անաստաս կայսեր ժամանակ դարձեալ յարձակեցան Սամարացիք լերանք սեպացեալ կողմերէն, պահապանները ջարդեցին, բայց իրենք ալ բռնուեցաւ պատժուեցան :

Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն հիմերը գեռ կը կենան, որոնցմէ յայտնի է թէ՛ ութանկիւնի էր եւ աւագ սեղանը գէպ յարեւելս ուղղեալ, եւ չորս ալ կողմնակի սեղաններ ունէր : Ասոնցմէ ՚ի զատ ուրիշ հնութեան մնացորդներ եւս կ'երևին . լերանք հիւսիսային արեւմտեան կողմը գիւղի մի աւերակներ կան, որոնց մօտ գէպ յարեւմտեան հիւսիս՝ արտի մի մէջ Սամարացիք ամեն տարի կուգան իրենց զոհերը մատուցանելու :

Յակովբայ ջրհորէն գէպ ՚ի հիւսիսային արեւմտք երթալով Գեբաղ ե Գարիզին լերանց մէջէն, 25 վայրկեանին Նապլւս, որ է Նեպոլէս, քաղաքը կը հասնինք :

Այս քաղաքը հին ժամանակ Սիլիս կը կոչուէր, որու մէջ Յակովբ նահա-

պետի որդիքը, բոլոր բնակիչներն ըս-
պաննեցին, քաղաքը կողոպտեցին եւ
կանայքն ու տղայքը գերի տարին, ՚ի
պատիժ այն անպատուութեան, զոր
Եհովէի որդի Սի-սէֆն իրենց քրոջը ըրաւ.
ԾՆԴ. 17. 25-29 :

Երբ Իսրայելի Թագաւորութիւնը
երկուսի բաժնուեցաւ, Յերոբոամ
Սիկիմը գեղեցկացուց, ամրացուց եւ
իրեն մայրաքաղաք ըրաւ : Ովսէէ Թա-
գաւորի ժամանակ Ասորեստանցւոց
Սաղմանասար Թագաւորը գալով Իս-
րայելի տասը ցեղը գերի տարաւ եւ
իշխանութիւնն վերջացուց 254 տարի
տիրելէն յետոյ : Եւ անոնց տեղ կը-
ռապաշտ ազգեր եկան բնակեցան, ու
րոնք հոն գանուող սակաւաթիւ տե-
ղացւոց հետ խառնուեցան, և ասոնց-
մէ յառաջ եկած է արգի Սամարաց-
ւոց ցեղը :

Սամարիա խիստ կանուխ ընդունեց
քրիստոնէութեան կրօնքը. սոյն քա-
ղաքէն էր Ս. Յուստինոս, որ 167 Թը-
ւոյն նահատակուեցաւ : Գէրմանոս Ե-

պիսկոսոսան Սամարիոյ, 314 ին Անկիւ-
րիոյ ժողովոյն մէջ էր: Խաչակրաց ժա-
մանակ իշխանութիւնն ալ քրիստոնէից
ձեռքն անցաւ մինչեւ 1187. յորում
Սամարիա ինկաւ Մահմէտականաց
ձեռքը: 1834 ին, Խորահիմ փառայն ե-
կաւ Երուսաղէմը աղաատեց Արաբաց-
ւոց պաշարումէն, Արաբացիներէն՝
որոնց գլուխ էր Շէյխ-Քասսիմ-Ահմէթ,
բռնելով, և յետոյ յարձակելով Նապ-
լուսի վրայ մեծ մասը աւրեց, և մե-
ծամեծները ձերբակալ ընելով Գա-
մասկոս տարաւ, և Շէյխ-Քասսիմ-Ահ-
մէթը իւր չորս որդւոցը հետ գլխատեց:

Նապոլոս Սուրբ Երուսաղէմի վիճակ
է, ուր տեղ առաջները Եկեղեցի եւ
Հոգեւորն մի սենեին Հայք, ուր կ'ի-
ջեւանեին ցամաքաւ եկող Ռւխտաւ-
ւորք, նաև բաւական արա և ձիթե-
նիներ և սկային հոն եկեղեցւոյն կա-
լուած, բայց միաբանք չ'կարենալով
տանիլ բնակչաց բռնութեանց և զըր-
կանքներուն, թողուցին հեռացան,
թողլով Եկեղեցին եւ կալուածները

աւարառուներուն ձեռքը, ըստ որում որքան ջանացին և Պաղեստինու կուսակալէն հրամաններ բերել տուին՝ որ ոչ որ ձեռք երկնցնէ Հայոց կալուածներուն և ձիթիներուն սակայն չըկարացին գլուխ ելնել :

Խիստ գեղեցիկ գիրք ունի Նապլը-սը ու հոգը բարեբեր է, անհամար աղբիւրակներէ կը վազէ ջուրը, որոնց մէջ ամենէն սրատուական է Գարիզին լեռան կողէն վազածը, որ Ռաս-էլ-Այն կը կոչուի, որ ակին գլուխն ըսել է, և շատ ջաղացքներ կը դարձնէ : Աստ Սամարացի Հրէից Սինկոկային մէջ Աւտուածաշունչ գրոց Թանկագին ձեռագիր մի կայ՝ մագաղաթեայ եւ գլանի վրայ ոլորուած, զոր իրենք Ահարոնի Թունորգի Աբիսայի ժամանակէն կը համարեն, սցսինքն Քրիստոսէ 1500 տարի յառաջ : Նապլը-սի բնակիչք 15,000 հոգի կը հաշուին, որոնց մեծագոյն մասը Մահմէտական են :

Նապլուսէն մեկնելով, գեղեցիկ և լաւ մշակուած ձորի մի մէջէ անցնե-

լով 22 վայրկեանէն Րաֆիգիէ ըսուած
 գիւղը և 25 վայրկեանէն Զոսատ և հետ-
 ղհետէ, ձիւկէր - Պէյր - Ուղիւ, Պէյր - Իպա
 գիւղերը կը տեսնուին Գեբաշ և Գարիղիւ
 լեռանց կողերուն վրայ շինուած : Սոյն
 վերջին գիւղէն քառորդի մի շափ ա-
 ռաջ երթալէն յետոյ Միջերկրական
 ծովը կ'երեւի . դարձեալ Տէյր-էշ-Շա-
 բաֆ . Պէյր-Լիպ եւ Քոստին, Նասուրա
 գիւղերը և Շէի-Սէկի կոչուած թիւր-
 պէն թողլով, իբր $\frac{1}{2}$ ժամէն ձորի մի մէջ
 իջնելով Սեբաստիա ըսուած հին քաղա-
 քը կը հասնինք, այն է Ս. Գրոց Սաւ-
 ընը . Յէս . ԺԲ . 20 . սրոյ տեղը յետոյ
 Սամարիա կոչուեցաւ :

Ասաաք տաճար մի կանգնեց հոս
 Բահաղո, ասոր համար Եղիա մարգա-
 րէն եկաւ ըսաւ իրեն թէ՛ շատ տարի
 պիտի անցնի առանց անձրեւ և ջոր
 իջնելու . Գ . Թագ . ԺԷ :

Յէո-բոլոր Բահաղո երկրպագուները
 վարպետութիւն տաճարին մէջ կանչելով
 զամէնքը մէկէն սրէ անցնել տուաւ,
 և Բահաղո կոոյ արձանն ալ այրեց :

Ժամանակէ մը յետոյ Մեծն Աղէքսանդր Եգիպտոսէն դառնալուն ախրեց այն քաղաքին : Արիստարուլոսի և Անաիգոնոսի ձեռք կործանուելէն յետոյ (107 տարի Ք . Ա .) Գաբինիոս Ասորւոյ երկրի Փոսւ-Հիւսպատոսը կրրկին շինեց : Մեծն Հերովդէս աւելի շէնցուց եւ Սեբաստ կոչեց ՚ի պատիւ Օգոստեայ կայսեր, ըստ սրում Սեբաստոս՝ Օգոստոս կամ Օգոստափառ կը նշանակէ Յունարէն լեզուաւ : Փիլիպպոս առաքեալ այս քաղաքին մէջ քարոզեց եւ շատ հրաշքներ գործեց . Գործոյ . Ը . 5-8 :

Քրիստոնէութիւնը ծաղկած էր Սեբաստիոյ մէջ մինչեւ Պարսից և Մահմէտականաց զօրանալը, որոնց ժամանակ սկսաւ Քրիստոնէութիւնը և իւր բարեպաշտական հաստատութիւնները կործանիլ : Այժմ հին շէնքերէ մնացած սիւներ կան, երկու աշտարակ, Սուրբ Յովհաննու Մկրտչի եկեղեցւոյն աւերակները, ձերմակ գմբէթ մի, որ Աբդիա եւ Եղիսէ մարգարէից

եւ Յովհաննու Մկրտչի գերեզմաններուն վրայ շինուած է, եւ Մահմէտականաց ձեռքն է :

Սամարիայի լեռնէն իջնելով, 5 վայրկեան անդին, ճամբուն վրայ ձախ դին վեց սիւներ կ'երեւին կանգուն, աջակողմն է Պէյր-Իմրիճ ըսուած մեծ գիւղը լեռան ստորոտը :

Այս սիւներուն եղած տեղէն մինչեւ Սանդր գիւղը $2\frac{1}{2}$ ժամ է, որ կըտրակ բլրի մի վրայ շինուած է եւ ճանապարհին ձախ կողմը կ'ընայ : Սանդրը հին Բէթ-Եա քաղաքն է, Յուդիթի հայրենիքը, այն որ Հսղովեանէսի գլուխը կտրելով Հրէից ազգը ազատեց. Յո-դ. Ը. 1-3. և ԺԴ. 10 : Քաղաքին գիրքը այնպէս ամուր է, որ ձէղար փաշայն 5000 զօրքով պաշարեց և չ'կարաց տիրել, թէպէտ և քաղաքին մէջ հազիւ 2000 Ֆէլլահ կային : Նորա յաջորդ Ապատուրահ փաշայն թէպէտ եւ 1830 ին տիրեց քաղաքին, բայց 6000 մարդիկ կորսնցուց : Իսլամ հիմ փաշայն եւս պարիսպները կործա-

նեց , և յետոյ դարձեալ շինուեցան :

Ասկէ մինչև Մէսիլէ գիւղը որ աջ կողմը կ'իյնայ , մէկ ժամ է , և 7 վայրկեան առաջ երթալով հիւսիսային կողմը կը տեսնուի Եսփրէլն դաշտին մէկ մասը , Նաղարէթի լեռները և Ճանապարհին վրայ աջ կողմը մրտենիի նման մի ծառ կ'երևուի , որուն ճիւղերը լաթի քուրջերով զարդարուած են . Մահմէտականք կը հաւատան որ սոյն ծառին շուքին ներքեւ մատուցուած աղօթքը կը լսուի :

Այս ծառին տեղէն մինչև Ճընին գիւղը մէկ ու կէս ժամէն քիչ մի աւելի է , Ճանապարհը ըստ մեծի մասին ձորերու մէջէն է : Կը կարծուի թէ սոյն քաղաքի մէջ մտնելու ժամանակ տասը բորտաները պատահեցան Յիսուսի , և ողորմութիւն խնդրելով իրմէ՝ բժշկուեցան . Ղ. - Կ . Ժ . 11-14 : Այս տեղ և սեկեղեցի կար և 1555 թուին տեսնող եղած է , բայց այժմ և ոչ տեղը յայանի է : Ճընին լեռներու ոտքը շինուած է , պատուական երկիր ունի

մշակութեան, և արմաւենի ծառերը
գեղեցիկ տեսք մը տուած են իրեն :

Ճընիւնն մեկնելով Ճանապարհն է
դէպ 'ի հիւսիսային արեւելք Եսփրէլնի
(Մէրճ—Իպն—Ա.Տէր) բարեբեր դաշտին
մէջէն, որ Պաղեստինու մէջ ամենէն
հաշակաւորն է, եռանկիւնի ձեւ ու
նի, հիւսիսային արեւմտեան կողմէն
մինչեւ Միջերկրական ծովը կը հասնի,
արեւելքէն՝ երեքկուսի երկնցած է,
մին Թափօր և Հերմոն լեռանց, երկրորդը
Հերմոն և Գեղէոսայ լեռանց, և երրորդը
Գեղէոսայ լեռան և Ճընիւնի մէջտեղ : Եր-
կարութիւնն է 12 մղան, եւ լայնու-
թիւնը 5 : Քանի մի գետեր մէջէն
կ'անցնին :

Ճընիւնն 17 վայրկեան քալելէն յե-
տոյ, ձախ թեւի վրայ երեք գիւղեր
կ'երեւին և դիմացը կը տեսնուի Գեղ-
էոսայ լեռը, որ երեւելի է Փղշտացւոց
դէմ Սաւուղի մղած պատերազմով,
ուր երեք օրուոց հետ սպանուեցաւ .
Ա. Թափ . ԼԱ . 1-6 : Ասկէ մինչև 'ի Զե-
րայիւն գիւղն 1 1/2 ժամ է :

Ձերային հին Յեղայէլ քաղաքն է
Իսաքարայ ցեղին . Յե՛՛՛՛՛՛՛ թԹ . 18 . որ
նշանաւ որ է իւր սրատմական գէպքե-
րով : 1183 ին Սալահէտտինի զօրքերը
հիմնայատակ ըրին սոյն քաղաքը , այ-
սօր մեծկակ գիւղ մի է ազեղ ձեւով :

Ձերայինէն մինչեւ Սո՛՛՛՛՛՛՛ 1 1/2 ժամու
չափ կը տեւէ : Սո՛՛՛՛՛՛՛ Ս . Գրոց մէջ
յիշուած Սո՛՛՛՛՛՛՛ քաղաքն է . Յե՛՛՛՛՛՛՛ թԹ .
18 . ուսկէ էր Սամնայի կոչուած Աբխ-
ասկն : Այս քաղաքին մէջ յարոյց ե-
ղիսէ այրի կնկան տղայն , որ իրեն
հիւրասիրութիւն ցոյց տուած էր .
Գ . Թա՛՛ . Ը . 1 : Այժմ պզտիկ գիւղ մի է
փոքր Հերմոնի հարաւային ստորտին
վրայ , ուր տեղ ժամանակաւ եկեղե-
ցի մի կար :

Սո՛՛՛՛՛՛՛ ելնելով 25 վայրկեանէն
ԱՖո՛՛՛՛՛՛՛ գիւղը կը հասնինք , որու մօտ
է համանուն աւերակ ամրոցը , ուր
տեղ Պոնաբարդ՝ սկիզբն տուաւ պա-
տերազմին Տաճկաց հետ չորս հա-
զար մարդով՝ Ժիւնոն և Քլէպէրի զօ-
րապետութեամբ 1799 ին :

Ասկէ 7 վայրկեան անգին Նազարէի
 երթալու ճանապարհը թողլով ձախ
 գին՝ եւ գէսլ ՚ի հիւսիսային արեւելք
 երթալով Հերձնի ստորտը , 40 վայր-
 կեանէն Նային քաղաքը կը հասնինք ,
 որ փոքրիկ գիւղ մի է Մահմէտակա-
 նայ՝ նոյն լեռան ստորը : Այս տեղ
 յարութիւն տուաւ Տէրն մեր Յիսուս
 Քրիստոս այրի կնկան որդւոյն երբ
 թաղելու կը տանէին . Առ-ի . է . 11-17 :
 Հրաշագործութեան տեղը յառաջա-
 գոյն եկեղեցի կար , որ հիմայ քան-
 դուած մզկիթ է : Ասկէ 1 ժամ գէսլ
 յարեւելք է Այեհդուլը ըսուած տե-
 ղը , ուր Սաւուղ գնաց պատգամ
 հարցնելու վհուկ կնկան . Ա . Թագ .
 ԻԸ . 8 :

Նայինէն 45 վայրկեան կը տեւէ կի-
 սնի հռչակաւոր հեղեղատը , 25 վայր-
 կեան եւս յառաջ երթալով՝ աջ կողմը
 կիրճ մի կը տեսնուի որ Եսպրէլնի դաշ-
 տը կ'եղնէ . ասոր արեւելեան կողմն է
 Նազարէի շրջակայքը և արեւմտեան
 կողմն է այն Արաբեան լէրինը , ուսկէ Նա-

զարէթցիք ուղեցին որ զՅիսուս վար
գահավիժեն . Ղո-ի . Դ . 29 :

Այս տեղէն մինչև ՚ի Նազարէթ մէկ
ժամ է : Սուրբ Գրոց պատմութեան
մէջ առաջին անգամը Ղուկաս կը յի-
շատակէ իւր Աւետարանին մէջ (Ա. 26) :
Այս քաղաքին մէջ կը բնակէր Սուրբն
Յովսէփ և անբիծ Կոյսն Մարիամ , որ-
մէ ընկալաւ Աստուծոյ Որդին մարդ-
կային մարմին , եւ աշխարհիս փրկու-
թիւնը հրաշագործեց : Մեծն Կոստան-
դիանոս գեղեցիկ եկեղեցի մի շինեց
այն տանը տեղւոյն վրայ՝ ուր Հրեշ-
տակապետն երեւալով Ամենասուրբ
Կուսին , աւետեց Բանին Աստուծոյ
նորա արգանդին մէջ մարմին առնելու
գալը : Մինչև 1219 շատ անգամ ա-
ւերեցաւ և կրկին նորոգեցաւ յիշեալ
Ա-ի-Գման եկեղեցին : Լատինաց աւան-
դութեան համեմատ իբր թէ մինչև
1291 թուականը գեռ Աստուածածնի
տունը իւր ամբողջութեամբ կը կենար ,
եւ նոյն տարին , Մայիսի տասներորդ
օրը յանկարծ աներեւոյթ կ'ըլլայ Նա-

շարէի մէջէն եւ Գաղմատիայի Տէրսապ
 քաղաքին մէջ կը գտնուի, եւ անկէ
 եւս 1294 Գեղտեմբեր 10 ին հրաշ-
 քով կը փոխադրի Ռէդանապի, յետոյ
 մերձակայ լերան վրայ, վերջապէս
 Լորէի քաղաքին մէջ կը հանգչի. ուր
 մեծ ջերմեռանդութեամբ պատիւ եւ
 յարգ կ'ընդունի մինչեւ ցայսօր Հռով-
 մէական պարզամիտներէն:

Ծրանչիսկեանք քանի մի անգամ
 փորձեցին նորոգել Ա-Էփման եկեղեցին
 եւ իւրեանց համար վանք մի հաստա-
 տել անդ, և քիչ ժամանակ մնալէն յե-
 տոյ վանտուեցան անկէ, վերջապէս
 1730 ին հաստատուեցան եկեղեցին և
 վանքը կրկին անգամ նորոգելով:

Ա-Էփման տեղը 17 սոք աստիճաննե-
 րով կ'իջնուի, տան և չորս սոք իջնե-
 լուն՝ ուղղանկիւնի մատուռ մի կայ,
 որ Աստուածածնի տանը տեղն է կ'ը-
 սեն Լատինք, եւ երկու խորան կայ
 մէջը եւ այս երկու խորաններուն մէջ
 տեղէն երկու սոք աստիճանով Ս-ԸԲ
 Այլին մէջ կ'իջնուի, որ բոլորովին վե-

մախար և պատերը մարմարով պատած է : Աջ ձեռքին վրայ կը տեսնուի կրանի-
 քէայ սիւնին բունը , որ իբր նշան դրո-
 ուած է այն տեղւոյն վրայ՝ ուր կանգ-
 նած էր ամենասուրբ Աոյսն երկնաւոր
 Պատգամաբերին (Հրեշտակապետին)
 հետ խօսելու ժամանակ , իսկ Հրեշ-
 տակապետի կանգնած տեղն ալ այն է ,
 ուր իբր անուամբը սեղան մի կանգ-
 նուած է : Այն ուրիշ մէջ առ մէջ եր-
 կու մատուռներ եւս , ու վերջին մա-
 տուռսին միջէն տասներեք սոք աստի-
 ճանով սյրի մը մէջ կը մտնուի , որուն
 ինչ ըլլալը յայտնի չէ :

Նազարէթի հիւսիսային արեւելեան
 կողմը , իբր 500 մեզր հեռու , քաղա-
 քին մէկ հատիկ աղբիւրն է , որ Աստու-
 ծածնի ալբի-ր կը կոչուի . ուր տեղ ըստ
 աւանդութեան , ջուր հանելու եկած
 ժամանակ Ս . Աոյսը՝ երեւեցաւ իրեն
 Գաբրիէլ հրեշտակապետը : Չուրը ջր-
 մուղէ մի անցնելով կուգայ աղբիւրը ,
 որու ակն է քանի մի մեզր անդին Յու-
 նաց եկեղեցւոյն մէջ , որ հին եկեղեց-

ւոյ մի վրայ շինուած է , և Յոյնք այս տեղւոյն համար կ'ըսեն թէ՛ Հրեշտակապետ առաջին անգամ երեւեցաւ Ամենասուրբ Կուսին :

Հաաինաց վանքէն 180 մեզր հեռու ուրիշ եկեղեցի մի եւս կայ , որ Սինկիկայ կը կոչուի , որու համար կ'ըսեն Վաաինք թէ այն տեղւոյն վրայ է , յորում Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Եսայի մարգարէի գիրքը կարգաց եւ Աստուծոյ արքայութիւնը քարոզեց Հրէից , եւ ժողովուրդը զինքը դուրս հանելով անկէ՛ ետեւն ինկան որ ժայռին բարձրէն (Արտ-ան) վար գահա՛վիժեն . Ղ. - Կ . Դ . 14-31 : Սոյն եկեղեցին Հռովմէական Յունաց ձեռքն է , իսկ Արտ-ան լէրինը քաղաքէն 3 հազար մեզր հեռու հիւսիսակողմն է , ուր ժամանակաւ եկեղեցի կար :

Նաղարէի անհարթ գետնի վրայ կառուցուած է , խոռոչներ շատ կան մէջը , որոնցմէ կ'անցնին շրջապատող քարածայռերէն հոսած անձրեւները , փողոցները նեղ և աղտոտ են : Քոչոր

քնակիչք 6000 հոգի են, Մահմէտա-
կան, արեւելեան Յոյն, Յոյն կաթո-
լիկ, Լատին, Մարոնիտ և Բողոքական :

Նաշարէիէն մեկնելով 1 ժամ եւ 40
վայրկեանէն կը հասնինք Թաթորախն լե-
րան ուր, և անկէ մինչև լերան դաշտա-
վայրը ելնելը 50 վայրկեան կը տեւէ,
ուր տեղ Յոյնք եկեղեցի մի ունին,
և Լատինք Այլիերպո-իւն էիլէյի :

Թաթոր լեւր Նազարէիէն 100 մեդ-
րաչափ, Տիբերիայէն 760, եւ դաշտէն
400 մեդր բարձր է : Աստ Տէրն մեր
Յիսուս Քրիստոս իւր երեք գլխաւոր
աշակերտաց գիմացն Այլակերպելով
իւր աստուածային փառքը ցոյց տաւ :
Հեղինէ Թադուհայն համար կըսուի
Թէ 326 ին Եկեղեցի մի շինեց Այլա-
կերպութեան տեղւոյն վրայ, որ լե-
րանը հարաւային արեւելակողմը կ'իւ-
նայ, եւ երկու ուրիշ եկեղեցիք եւս
շինուեցան յանուն Մովսիսի և Եղիա-
րի, զորոնք Գանիէլ Իգումենոս Ռուս
ճանապարհորդը կը յիշատակէ : Սոյն
սրբազան լերան վրայ Հայք ևս առան-

ձին վանք եւ եկեղեցի ունէին, ինչպէս նաեւ Տիբեղական ծովուն եղերքը եւ ուրիշ տեղուանք Պաղեստինու, որոնց Հայ վարդապետ մի շրջագայելով Հայոց ԶԿԸ (1519) Թուականին, ակա՛նատես եղած է: Թաթորական լերան նկարագրութիւնը կ'ընէ եւ Եղիշէ Երէց, որ գնացած է անձամբ եւ կամ Թերեւս հոն միաբանած է Հայ վանօրէից մէջ:

Պատերազմի երեսէ շատ անգամ կործանուած եւ Մահմէտականաց ձեռք անցած է, վերջին աւերմունքը տուաւ Պիպարս (Փընպո-խար) 1263 թուին: Մինչեւ ցայսօր տակաւին շատ աւերակներ կը տեսնուին լեռնադաշտին վրայ, սգարույի մնացորդներ, ժայռերու մէջ փորուած խառօշներ, աշտարակի կամարներ եւ բազմաթիւ ջրամբարներ:

Թաթոր լերան ստորտակէն մինչեւ Գալիլէայի կամ Տիբեղական ծովը շորս ու կէս ժամ է, որ Քիւնէրէլայ կամ Գիւնէսարէլայ ծով եւս կ'ըսուի. Յետո՛ւ Ժ. 3.

և Ղո-ի . Ե . 1 . համանուն քաղաքէն
 առնելով . Յետո՛ւ թԱ . 2 : Տէֆէրական ծովը
 Միջերկրականէն 230 մեզր ցած է . հինգ
 մղոն երկայնութիւն եւ երկու մղոն
 լայնութիւն ունի . ամենէն շատ խո-
 բութիւնն է 55 մեզր . Զուրը քաղցր
 ու ձկնուէտ է : Փրկիչն մեր Յիսուս
 շատ անգամ նաւարկութիւն քրած է
 սոյն լճին վրայ և հրաշքներ գործած :

Տէֆէրի քաղաքը համանուն ծովուն
 եզերքը կառուցեալ է , որու հիմնա-
 դիրն է Հերովդէս Անտիպաս Չորրոր-
 դապեար , զոր ՚ի պատիւ Տիբերոս կայ-
 սեր անուանակոչեց , եւ իրեն մայրա-
 քաղաք քրաւ Երուսաղեմի կործանու-
 մէն ետքը : Հրէից ապաստանի քաղաք
 եղաւ Տէֆէրիան և իրենց քով նաւիրա-
 կան կը համարուէր , ուր տեղ կային
 երեւելի կարգացողներ : Առաջին եկե-
 ղեցի շինողն եղած է հաս ՚ի քրիստո-
 նէութիւն դարձող Յովսէփ անունով
 Հրէայն Մեծին Կոստանդիանոսի Ժա-
 մանակ , եւ քիչ ժամանակէն եպիսկո-
 պոսանիստ քաղաք եղաւ : Շատ անգամ

պատերազմներ տեսած է Ռաշահրայ, Նալիֆայից եւ Սուլթանայ կողմէն : Անցեալ դարուն Ա.քեայի Գնկը-էլ-Աճ փաշայն բերդերը նորագեց, եւ 1833 ին Եգիպտոսի Խպրահիմ փաշայն կրկին նորագեց, եւ 20 թնդանօթ գրաւ պարիսպներուն վրայ, որոնք յետոյ Ասէմ փոխադրուեցան, 1837 ի շարժէն պարսպին շատ տեղերը ձեղքեցան եւ ծակեր բացուեցան, որոնք իբրև գուռ կը ծառայեն, ըստ որում քաղաքադուռ մէկ հաստ միայն ունի արեմտեան կողմը : Բնակիչքն են 3500 հոգի, մեծ մասը Հրէայ :

Տիբեղիայէն մինչեւ Բեխայիդու երկու ժամու չափ կայ, որ Պեարոսի, Փիլիպպոսի եւ Անդրէասի հայրենիքն էր, եւ հիմակ Էր-Թէլ կը կոչուի, եւ անկէ մինչև Ի Կափառնաոմ մէկ ու կէս ժամ է : Հիմակուան եղած քաղաքը Թէլ-Ոմ կը կոչուի, որ լճին մօտ է, ինչպէս Մատթէոս Աւետարանիչ (Գ. 13) կափառնաուամի համար ծովեզերեայ քաղաք կ'ըսէ : Այժմ Թէլ-Ոմ բոլորով

տեղն աւերակ մի է, ուր եօթը ութ խրճիթներ կը տեսնուին շոր քարերով շինուած :

Կապառնաու մէն 40 վայրկեան կը տեւէ Գորպիւնը, որ հիմակ Գորասէ կը կոչուի. և հիւսիսային արեւմտակողմը կ'իյնայ :

Տէֆէրիայէն շատ հեռու չէ այն նշանաւոր դաշտը Հափիւնի⁽¹⁾, որուն մէջ է այն տեղն ուր Յիսուս Քրիստոս եօթն հացիւ եւ քանի մի ձկով շորս հաղարէն աւելի մարդիկ կըտացուց. Մատթ. ժե. 32—38 : Յիշեալ տեղւոյն վրայ իբր նշան քանի մի սեւ խաշոր քարեր կը տեսնուին ճանապարհին քով՝ աջակողմը և լճին դիմացը : Աստեւս հնուց եկեղեցի կար, որուն այժմ և ոչ աւերակները կ'երեւին :

Ասկէ $\frac{1}{2}$ ժամ կը տեւէ դէպ'ի հիւսիսային արեւմուտք Երան-Բեանց լէւը :

(1) Սոյն դաշտին մէջ ընդունեցին խաշակիբբ վերջին հարուածը, որով ջնջեցաւ իրենց իշխանութիւնը Պաղեստինու մէջէն :

որուն գագաթը գիւրութեամբ կ'եւ-
նուի 5 վայրկեանին մէջ, ուր տեղ Յի-
սուս Քրիստոս ինն երանութիւնները
տուաւ . Մատթ . Ե . 3-11 : Սոյն բլրին
հիւսիսակողմը կ'իյնայ Սֆէր քաղաքը,
4000 բնակիչ ունի, եւ երրորդ մասը
Հրէայ են : Սֆէր Հրէից մօտ սրբա-
զան քաղաքներէն մին համարուած է :
Ասկէ 1 ժամ է Լապիէ մեծ գիւղը,
ուր Պօնաբարդին Ժիւնոյ զօրապետը
իւր զօրքովը Կանայէն գալու ժամանակ
Մէհր-աներէն սաստիկ յարձակում մի
կրեց, և նորէն ետ դարձաւ ՚ի Կանայ,
ուր երկու օրէն յետոյ Քլէպէր օգնու-
թեան հասաւ իրեն (1799 Ապրիլ) :

Լապիէէն երկու ժամու ճանապարհ
է մինչեւ ՚ի Կանայ-Գալէլէա, ուր մլա-
նելու ժամանակ առաջին շէնքը սր-
աջ կողմը կը տեսնուի, աւերակ մզկիթ
մի է, որ կը կարծուի թէ Նախանայէլէ
տանը տեղն է : Կանայի մէջ եկաւ թա-
գաւորազն իշխանը Յիսուսի մօտ՝ որ-
պէս զի գոյ իւր օրհասական սրգին
առողջացնէ . Յովն . Դ . 46-54 : Դար-

ձեռք սոյն քաղաքին մէջ իւր առաջին հրաշքը գործեց Յիսուս հարսանեաց օր մի, ուր ինքն իւր մօրը հետ կը գրտնուէր, ջուրը գինիի փոխելով. Յովհ. Բ. 1-11 : Գիւղէն յիսուսն մեղքաշափ հետի ձափ կողմը՝ պղտիկ գետնի մի վրայ աւերակներ կը տեսնուին եւ մէկ ձերմակ սիւն մի, որ Հեղինէին Սիմօն Կանանացւոյ տանը տեղւոյն վրայ շինել տուած եկեղեցւոյն են : Այս Սիմօն Կանանացիին հարսանեաց օրն էր, որ Յիսուս գինեփոխութեան հրաշքն ցոյց տուաւ : Յունաց եկեղեցւոյն մէջ երկու հատ կու ժ կը գանուին, որոնց մէջ էր կ'ըսեն ջուրը, զոր Յիսուս գինիի փոխեց, քարէ փորուած են խոշոր (խալա) շէնքով : Կանայ, զոր տեղացիք Քէֆր-Քանա կ'անուանեն՝ 600 բնակիչ ունի, Յոյն եւ Մահմէտական :

Նազարէթէն մինչև Հայֆայ կամ 'ի Քայֆայ (Կայիափա) ծովեղերեաց քաղաքը՝ 8 ժամու չափ կայ, Կարճ լու լերան ստորտար շինուած, 4000 բնակիչ ունի խառն ազգերէ :

Հայֆայէն մէկ ժամու մօտ կայ Կար-
Տէլու լեռը, որ նշանաւոր է Եղիա և Ե-
ղիսէ մարգարէից յիշատակօքը, ուր
տեղ Եղիա Բահաղու մարգարէները ա-
մօթապարտ ըրաւ, և յետոյ Կիսնի հե-
ղեղափն մէջ իջեցնելով զանոնք ջար-
գել տաւաւ. Գ. Թագ. ԺԸ. 25-40:

Քրիստոնէ աւթեան առաջի դարե-
րէն ՚ի վեր աստ բնակող անապատա-
կանք Սուրբ Աւետարանն ընդունելով,
սկսան իրենք եւս քարոզել զՅիսուս
Քրիստոս:

Զորրորդ դարուն մէջ եկեղեցի շե-
նուեցաւ Հեղինէի ձեռօք:

Յամի 412, Յովհաննէս Պատրիարք
Երուսաղէմի Կանոններ տաւա Կար-
մելոս լեռը ճգնող կրօնաւորներուն:
Շատ երեւելի եւ սուրբ ճգնաւորներ
բնակած են սոյն լեռան վրայ: Շատ
անգամ յարձակում եւ աւերում տե-
սած են Կարմելոս լեռան վանորայք և
եկեղեցիք: Աերջին ժամանակներս
(1821) Ահեյի Ապտուլլահ փաշայն մը-
տածելով որ այս տեղն ամբանալով կըր-

նայ իւր թշնամեաց օգտակար դիրք մի ըլլալ, թէ եկեղեցին եւ թէ վանքը քանդել տուաւ, եւ անոր նիւթերովը վանքին մօտ ապարանք մի շինելով՝ ամառը հօն անցնելու կուգար: Քիչ տարի յետոյ Տան — Պաղիսա անուն Արօնաւոր մի պատճառ եղաւ կրկին շինու թեան վանուց եւ եկեղեցւոյն, և Արամելիզանի անուամբ միաբանութիւնն հաստատուեցաւ, որ հիւրասիրութեամբ կ'ընդունի ուխտի գնացող ամեն Քրիստոնեայքը:

Լասինաց վանքը քառակուսի մեծ շէնք մի է լերան հիւսիսային արեւմտեան ծայրը, եկեղեցւոյն Աւագ խորանին տակը այր մի կայ, ուր կ'ըսուի թէ Եղիա և Եղիօէ մարգարէնքը կը բնակէին, որու մէջ հինգ սոք աստիճանով կ'իջնուի: Պարտիզին մէջ պրդափկ բուրգ մի կը տեսնուի, որու տակ թաղուած են Պօնաքարդի զօրքերը՝ որոնք 1799 ին յիշեալ վանուց մէջ ջարդուեցան Մահմէտականներէն:

Եկեղեցւոյն շրջապատէն դուրս ու

բիշ նշանաւոր տեղ մի կայ, այն է՝ Մար-
 Գրէից Կղւղը, որոյ սկզբնաւորութիւնը
 նը Եղիսայի և Եղիսէի ժամանակէն կը
 համարուի, և 1635 թուականէն ՚ի վեր
 Մահմէտականաց ձեռքն է, և Իսլամ
 մի կը պահպանէ, եւ ուղողը կրնայ
 պարզեւ մի տալով ներս մտնել: Քա-
 րանձաւ մի է բնական և մարդու ձե-
 ոօք հարթուած:

Կարմեղոս լեռնէն 1 ժամ է Ս. Եղի-
 այի աղէի-ըը, որ ժայռի մէջէն կը բղխէ:

Կարմեղոս լեռնէն մինչև Ա.Տ.Պ., որ
 ըստ Ս. Գրոց Պաղտմայիզ կը կոչուի,
 երեք ու կէս ժամ է:

Կարմեղոս լեռան աջ կողմը կ'իջնայ
 Մար քաղաքն ծովեզերեայ, որ ըստ Ս.
 Գրոց Մար որ և Տի-րոս կը կոչուի. Պօ-
 զոս Առաքեալն Պապարայէն նաւով գէս
 ՚ի սուրբ Երուսաղէմ դալուն այս քա-
 ղաքն հանդիպեցաւ. Գործ. ԻԱ. 3. օղն
 խիտ մնասակար է: Եւ ասկէ մինչեւ
 Սայփայ քաղաք, որ ըստ Ս. Գրոց Մայրան՝
 որ և Սիդոն կը կոչուի, վեց ժամու ճա-
 նապարհ է. Սայփան՝ նոյնպէս ծովեզե-

բեայ է, ջրաւէտ, պտղաբեր եւ մա-
քութիւն ունի, եւ շատ բարեհամ աղ-
բիւրներ ու հողն բարեբեր է. հաս ալ
հանգիսեցաւ Պողոս Առաքեալ՝ երբ
Պաղեստինու Կեսարիայէն յիտալիա
կալանաւոր զրկուած նաւով կ'երթար.
Գործ. ԻԷ. 3: Տէրն մեր Փրկիչն Յիսուս
Քրիստոս մինչեւ այս վայրը շուրջ ե-
կաւ. Մատթ. ԺԵ. 21. եւ Մարկ. Է. 24:

Կարմելտոր Սուրբ Երկրին վերջին
ճայրն է, ուր կը լրանայ գրեթէ ուխ-
տաւորութեան շրջանը, ուստի եւ
մենք այս տեղ լրացնելով մեր պատ-
մական եւ տեղագրական համառօտ տե-
ղեկութիւնը եւ առաջնորդութիւնը,
կը թողու՛մք բարեպաշտ Ռախաւորաց
որ գիտնան արգիւնաւորել եւ զօրացը-
նել իրենց հոգւոյն ու սրտին մէջ ջեր-
մեռանդ զգացմունքներ եւ սէր առ
Սրբազան Տեղիս եւ առ Յիսուս Քրիս-
տոս Փրկիչն, որ է լրումն փափաքա-
նաց:

ՅԱԻԵԼՈՒԱՇ

Ա.

ՅԻՇ ԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

Ե Ի

Խ Ա Ձ - Ք Ա Ր Ք

1.

Ի Յապպէ Հայոց Ս. Նիկողայոսի
Վանուց Աւագ - դրան վրայ եղած
յիշատակարանն է .

“ Ի Պատրիարքութեան Տեառն Գարրիելի Աբգ
“ Եպիսկոպոսին . Ի վայելումն և յիշատակ Ազգիս Հա.
“ յոց . Յապպէի Ս. Նիկողայոսի վանքն նորոգեցաւ .
“ Ի դրանն մինչև ջլիբ գեղեցիկ սենեկոք . մեռանք և
“ աշխատութեամբ Տեղբանակեցոցի Մեարտիք վարդա.
“ պետ Ռեիզին . Յամի Տեառն 1840 թ .

Սոյն յիշատակարանի ճիշդ մէկ օրինակն եւս վանքին մէջ եկեղեցւոյ դիմաց՝ արեւմտեան կամարին վրայ դրուած է :

2.

Սոյն վանուց հարաւային վերին կամարներուն մէջ տեղ զետեղուած մարմարեայ քարին վրայի յիշատակարանն է :

- « Այսպիսի կամարքս յառաջագոյն փայտեայ էին .
 « իսկ ՚ի ՌՄԾԳ թիփն Հայոց . քարեայ շինեցան բա-
 « զուս՝ ծախիւք . ՚ի Պատրիարքութեան Ս . Երուսա-
 « ղէմի Տեառն Թէոզոպոսի Արքայան վեհի Անեցւոյ .
 « յիշտակ Օրհնեալ Ազգիս Հայոց . վերակացութեամբ
 « տեղւոյս Ըռէիզ Ազգար վարդապետի Խիզանցւոյ » :

3.

Յոպպէի արեւմտեան կողմը մար-
 սատան մօտ՝ Հայոց վանքին սեփհա-
 կան՝ ծովեղերքին վրայ մեծ խանին մէջ
 եղած յիշատակարանն է :

- « Յիշտակ է իսննա եւ զերեզմանի մօտ եղեալ
 « պարտեղն . Ակնցի Երեւանեանց լուսահոգի Մանու-
 « էլի որդի մահտեփ Սեղբեաստասին . որ իւր արդեան-

« ցրն որար զսա յիշատակ Ս . Յակոբայ : Ս . Յարու-
 « իմեան : Ս . Կենդեան : Ս . Աստուածածնի : Ս . Փրկչի :
 « եւ Ս . Հրեշտակապետու վանքերուն : այսու պայտա-
 « նաւ որ զիմ հին եւ նոր ննջեցեալքս ամէն որ ամէն
 « որոյ Պ սո սրագին յիշատակեն : եւ եկած վարձեն Ա .
 « Ա փարայ ժամուց ժամարայներուն . Ա . Ա փարայ
 « եւս խղագին վանքերուն : իսկ զաւելորդն խանին եւ
 « պախճային մերսմէթին խարձնն . եւ սրբոյն Յակոբ
 « բայ միարանայն հաց գին տան . սիլ որ զսա կարե-
 «ւոր յիշատակս ջրէ Աստուած զինքն ՚ի կենաց գրոց
 « ջնջէ . 1100 (1) » :

Վերոգրեալ յիշատակարաններէ ՚ի
 զսա Յոպպէի վանուց մէջ կան նաեւ
 Խաչ — քարեր եւ եկեղեցւոյ ներքին
 պատերու մէջ զեանդուած տապանա-
 քարեր , սակայն ասոնց գիրերն մեծաւ
 մասամբ եղծուած լինելուն անընթեռ-
 նելի են :

(1) Վերոյ գրեալ յիշատակարանի թուականը որ
 1100 գրուած է , սխալ է . որովհետեւ Սեզրեստրու
 ամիրայն ՌճՂ . (1727) ին եկած է Կ . Պօլսն Ս .
 Երուսաղէմ եւ ՌճՂ (1729) ին գարձած է ՚ի Պօլիս
 եւ ուրկից հետզհետեւ շատ յիշատակներ բրած է Ս .
 Յակոբայ : Երբ ՌճՂ (1749) ին՝ շղթայակեր Գրի-
 գոր Պատրիարքն կը վախճանի , նորա տապանաքարն
 ամիրայն ինքը Պօլիս շինել տարալ կը դրկէ Նրուսա-
 ղէմ . եւ ինքն ալ ՌՄԳ (1754) ՚ի Փետրվարի 5 ին
 կը վախճանի ՚ի Կ . Պօլիս :

4.

Ի Ռէմէն Սուրբ Գէորգ վանուց եկեղեցւոյ մէջ սիւնի մը վերայ եղած յիշատակարանի օրինակն է .

« Աստուծով վանքս սրբոյն Գեորգայ որ Ի Ռէմէն
 « բազում ծախիւք եւ նեղութեամբ բոլորովին նորո-
 « գեցաւ նորակերտ մեծ դրամքն Ի Պատրիարքութեան
 « Սրբոյ Երուսաղեմի Տեառն Կարապետի . աշխատու-
 « թեամբ Գաբրիէլ եւ Գեորգ Վարդապետայ եւ
 « բոլոր Միաբանից Ի ՌՄԻԳ. թովին . որք հանդիպեց
 « ասք զոգտովին » :

5.

Յերուսաղէմ Ս. Յակովբայ վանուց արեւմտեան պարսպին ճակատը կ'երբելի հնագոյն եւ կիսամաշ Խաչ-քար մի , որոյ վերայ քանդակուած է աձեւ գրոշմածով Խաչ եւ չորս թեւոց անկիւնները եւս ուրիշ չորս Խաչեր . շարժանակի վերին երկու խորշերուն մէջ երկաթադրով գրուած է , ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ , եւ Խաչի պատուանդանին տակ , ԹՎ . ՆԵ :

6.

Վանուց արեւմտեան Աւագ-Գրան
ճակատը գրուած Արաբերէն արձա-
նագրութեան բնագիրն է .

برز مرسوم مولانا السلطان الملك الظاهر
ابو محمد سعيد چقيم عز نصره بابطال ما احثه
ابو الخير ابن النحاس من ضمان مار يعقوب دير
الارمن بالقدس الشريف عما رده سيف الدين
المقر الشرفى الانصارى وسال فى ابطل ذلك
ليسطر فى الصحايف الشريفه بتاريخ وخمين
وثماناية من الهجرة الشريفه ملعون ابن ملعون
وعليه لعنة الله تعالى من احث ضماناً او جدد
مظله

Սոյն արձանագրութեան ճիշդ մէկ
օրինակն ալ նոյն դռնէն ներս մտած
ժամանակնիս ուղղակի դիմացը սրտին
մէջ զեռեղուած փոքր ջրի հոսանքի վե-
րան գրուած է , որ շնորհուած է Ե-
գիպոսոսի Սուլթաններէն Էլ-Չահիր

Այդ— Մէհէթ Սիթ Զագճագէն 854 թը-
 ւականին Հիճրէիէ՛ այն է՛ 1437 թուա-
 կանին Քրիստոսի, որով կ'արգիլէ այն
 ամեն վաղեմի հարստահարութիւնք,
 որք տեղի ունեցան Ս. Յակովբայ վա-
 նուց նկատմամբ, և իւր խօսքն կը կնքէ
 հետեւեալ կերպիւ. ով որ կ'ըսէ, ե-
 թէ այդ ամեն արգիլեալ հարստահա-
 րութիւնքն ու բռնութիւնքն վերըս-
 տին նորագելու լինի, անիծեալ ըլլայ
 Աստուծոյ կողմէն:

7.

Յիշեալ Աւագ-Ղրան ներքին կողմը
 դրուած է արեւմտեան սարսափին նո-
 րագութեան յիշատակարանը.

« Կարողութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ սրբոյն մե-
 « ծի Աթուոյս արեւմտեան կողման սարիսայն գրամբս
 « խուցերօք եւ լիվաներօք ՚ի թփին ՌճՂԻ. ՚ի փա-
 « սըս Աստուծոյ եւ ՚ի պարծանս եւ ՚ի վայելումն սրհ-
 « նեալ աղգիս Հայոց. սրամճառ լինողաց աշխատողաց
 « եւ սղարմութիւն տաողաց, ընթերցողք սղարմի
 « ասոցեք, ամեն »:

Զորս անկիւնները կը կարգացուին

այս շորս բառերը ՔՐԻՍՏՈՍԻ, ՄԱՌԱՅ,
ԳՐԻԳՈՐ, ՊԱՏՐԻԱՐԿ :

8.

Սուրբ Յակովբայ վերնատան շինու-
թեան ատեն 1835 ին, հին պատերը
քակելու ժամանակ խաչ-քար մի կը
գտնուի քանդակուած եւ յիշատա-
գրուած ՚ի Թուին Հայոց Ո : Զաքարիա
Պաարիարքը կ'ասէ, « Յիշատակ ե-
ղեալ ՚ի Թագաւորաց Կիլիկեցւոց » :
Նոյն խաչ-քարը նորոգելով կը գնէ
Վերնատան արեւմտեան պատի ար-
տաքին կողմը :

Ս. Յակովբայ դաւթին արեւմը-
տեան կողմը՝ Աբեղայ-Թաղի պատին
մէջ գրուած ընթեռնելի խաչ-քարերը :

9.

« Կանգնեցաւ Ս. Նշանս ՚ի բարեխաւսութիւն
« Յեւաս Մելիքին եւ մտաւ Նազ խաթունին ՚ի
« Թովն ԶԹ » :

10.

« Յիշատակ է Ս. Նշանքս Լեւանին, Կոստանդին
 « . . . Վասիլին, Ապղոսին, Թովն Նայոց ՊԶԹ » :

11.

« Բարեխառն է Ս. Նշանքս Քարամին, Սամանին,
 « Պարպոցին . . . Թովն ՊՂ » :

12.

Աբեղայ Թաղի շինութեան յիշա-
 տակարանն է .

« Նաղար հարիւր տան երկուսին, կազմեցաւ իւր-
 « ցերս բոլորովին, յաւուրս մեծի Փահակալին Նզեա-
 « զար Տեառն Վեհին, որք հանգիպիք տուք զորք-
 « մին, աշխատողաց եւ պատճառից » :

13.

Ս. Յակովբայ Մայր-Նկեղեցւոյն
 տանիքը՝ գմբէթին տակ կը կարգանք
 հետեւեալը .

« Աստուծով Դ Ռ Մ Ժ Դ Թովն Ս. Յարութեան
 « տանիքն, Ս. Յակովբայ եւ բոլոր իցերաց տանիքն :

« որ ընդ պարսպաւ Արբոյ Աթոռոյս ե Ս. Հրեշտա-
 « կապեալին նմանապէս, բոլորապէս պաշտմ շարեցաւ
 « ե երկուստան խուց ՚ի հիմանէ նորագապէս շինեցաւ
 « ՚ի Պատրիարքութեան Արբոյ Գահիս Տեառն Կարա-
 « պետի Գանձակեցւոյ, կանակցութեամբ բոլոր միա-
 « բանից եւ ՚ի վայելումն ազգին Հայոց, յիշեցէք ՚ի
 « Տէր » :

14.

Առաքելոց Մատրան փոքրիկ դաւ-
 թին մէջ հարաւային պատին վրայ
 դրուած է հնագոյն Խաչաքար մի, որոյ
 կեդրոնը բեւեռուած է ՚ի նշան հը-
 նութեան. ունի հետեւեալ յիշա-
 տակարանք .

« ԹՎ. ԻԱ. Ե՞ Առաքելս կանգնեցի զԽաչս ծնողին
 « խնց Զաքարիա, յիշեցէք ՚ի Քրիստոս, ամէն » :

Սուրբ Յակովբայ տաճարին եւ
 երկու կից Եկեղեցեաց մէջ :

15.

Սուրբ Յակովբ եկեղեցւոյ Աւագ—
 Սեղանի խաչկալին յիշատակարանն է .

« Կարողութեամբն Աստուծոյ . կազմեալ կանգնե-
 « յաւ . սակեզօժ Խաչկալս երկնահամգոյն Խորանիս .
 « Արբոյն Յակոբայ . Տեառնեզօր . Աստուածագիր
 « Արբոյ Աթոռոյս . ամենայն Հայոց . Ի թօլին ՌՃՀ
 « մեկ ամին . Ի Պատրիարքութեան Արբոյ Երուսաղէ-
 « միս . եւ Բիւզանդիոյ . Գրիգորի եւ Յովհաննու
 « Վարդապետաց . աշակերտաց Տեառն Վարդանայ
 « Վարդապետի Բաղեշեցւոյ . Հոգաբարձութեամբն .
 « եւ Կանիւք . կերտեցաւ . Ի յիշատակ Հոգւոց իւր-
 « եանց . եւ Հոգեւոր եւ մարմնաւոր ծնողաց . եւ աշա-
 « կերտաց . եւ ամենայն միաբանից . աշխատողաց . եւ
 « սղորմութիւն առ ողաց . եւ բոլոր Արամեանս ասէմի .
 « զՏէր Յիսուս եւ զՏաւնս սիրողաց . ընթերցողք Աստ-
 « ուած սղորմի ասացէք . ամեն ո :

16.

Սուրբ Յակոբ եկեղեցւոյ Աւագ-
 Սեղանի կամարն բարձրացնող սիւնե-
 բուն վրայ բոլորակ ձեւով գրուած
 յիշատակարանն է .

« Նորոգեցաւ սակեզօժ որմն բոլոր սակեզօժեքն
 « տեղեաց Արբոյ Տաճարիս եւ այլոց արգեամբք Ազգիս
 « Հայոց Ի Պատրիարքութեան Տեառն կիրակոսի Ազք
 « Եպիսկոպոսի Երուսաղէմացւոյ . յամի Տեառն 1847
 « եւ Հայոց ՌՄՂԶ . :

17.

Սուրբ Յակովբ եկեղեցւոյ Աւագ — Սեղանի բեմին ճակատը շինուած ոսկեզօծեալ ծաղկանկար մարմարիոնի վրայի յիշատակարանն է .

« Ատուածով Դիթուին ՌՃՀԹ ամին կազմեալ եղև
 « մարմարեայ Ս . բեմն ի յիշատակ Ակնցի Երեւան,
 « եանց Սարգաթ Մահտեսի Սեղբեասրոսին և ծնողաց
 « և և ամենայն զարմից նորա : Ի Պատրիարքութեան
 « Գրիգորի և Յովհաննէս Աւարդապետաց : յիշեցեք
 « և Ատուած ողորմի ասացեք » :

18.

Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցւոյ դրան սատափեայ երկփեղկերուն յիշատակարանն է .

« Յիշատակ է դուռնս Տարսիսացի Մահտեսի Մե-
 « լիտօնին . վան կենաց ի բեմն և կենակցւոյն Մահ-
 « տեսի Նազուին և Մահտեսի զաւակացն և ծնողացն
 « հոգւոյ : Դիթուին ՌՃՁԲ » :

19.

Սուրբ Գլխադրի մատրան հարաւային դրան սատափեայ փեղկերուն վրայի յիշատակարանն է .

« Գեղեցիկ Գուռնա շինեցաւ ՚ի Պատրիարքութեան
 « Տեառն Գրիգորի եւ Տեառն Յովհաննու Վարդապե-
 « տացն վասն Գլխացի սրբոյն Յակոբայ : եւ է յիշա-
 « տակ Կանաքկապցի Նազարի սրբւոյն Օրհնեալ Մահ-
 « տեանաց Մակարին : Առաքելին : Մարտիրոսին եւ
 « Յարութիւնի եւ ծնողացն եւ ամենայն զարմից նոցա
 « ընթերցողքդ յիշեցէք եւ Աստուած սղորմի ասացէք :
 « ՚ի Թուին ՌՃԶ : շինեցաւ ՚ի Յակոբ ծառայէ » :

20.

Սուրբ Մինասայ սատափեայ դրան
 փեղկերուն յիշատակարանն է .

« Յիշատակ է Աստուածատէր Տարսիսոցի Մահ-
 « տեսի Մեքսոնին եւ կողակցւոյն հաճի Նազրսին :
 « եւ իբր նոան ծագլի ՚ի կարկտէ մահուն յանկարծա-
 « հարեալ : ՚ի քառութիւն հոգւոյ հաճի Սեդրաբին եւ
 « կենդանի սրբւոյն հաճի Գրիգորին եւ հաճի Գեոր-
 « գին : եւ ամենայն զարմից նորա ՌՃԶԶ » :

21.

Սուրբ Մինասայ երկաթեայ դրան
 վերի շէմին վրայ եղած յիշատակարա-
 նին է .

« Յիշատակ է Գուռս այս սեմքն հանգերձ Մահ-
 « տեսի Սարգիս բարեպաշտ Խալքային եւ ծնողացն
 « Մահատեսի Հեղինէին եւ ամենայն զարմից նորին
 « ՌՃԶԲ » :

22.

Սուրբ Մակարայ դրան սատարեաց
 փեղկերուն յիշատակարանն է .

« Աստուած սղորմի Տէր Մինասին : որ հոգաց զա-
 « մենայն ծախս սորին : դուռս յիշատակ սուրբ ԳԸԼ-
 « իսպրին : կազմեալ ձեռամբ Մելիսանին : անաս-
 « նողքդ ասեք զՏէր սղորմին : հասկայն ազգի նախ-
 « նեաց նորին : Ի Թուին ՌՃԺԱ. » :

23.

Սուրբ Մակարայ մատրան մէջ .

« Եազուց ազայ Փրկչին ծառայ շինեաց զտարան
 « Ս. Մակարայ : Լուսաւորչին եւ մասն է աստ : բա-
 « րեխակսն նմին պատրաստ : Յամի Տեառն 1751 եւ
 « Հայոց Թուին ՌՃԻ. Ի Պատրիարքութեան Յակօբայու :

24.

Տեառն-եղբօր Աթոռին արեւմտ-
 եան կողմի արտաքին երեսը եղած յի-
 շատակարանն է .

« Արայդիտաղութեամբ Էզիազար Արդապետին
 « կազմեցաւ եպիսկոպոսարանս ձեռամբ մահաեսի Մե-
 « լիանին յիշատակ իւր եւ ճնաղացն » :

Արեւելեան կողմի ներքին երեսը
 եղած յիշատակարանն է .

- “ Ի թուին ՌՄԿԱ նոր ի նորոյ նկարագրեցաւ կա-
 “ թուղիկէ սրբոյ Գահնոյ ՚ի Պատրիարքոս թեան Տեառն
 “ Թեոգորոսի երջանկափայլ Արքազան Վեհի ու :

25.

Աւագ—Դասու գրադարանին մէջ.

- “ Յիշատակ է Սուրբ Խաչս Մելաննցի Աստուածա-
 “ սուբ կրօնաւորին եւ ծնողացն . Թփին , ՊՂԱ ու :

26.

Ս. Էջմիածնի տախտակեայ գրան
 կրկին փեղկերուն վրայ .

- “ Դուռնս հունփայ յիշատակի
 “ Սարգիս անուն լարպետի .
 “ Դանախ անուն այս լարպետի
 “ Սա աշակերտ գոլ անուանի
 “ Եւ ծնողացն իսկ սարին
 “ Տէր Յովակիմ եւ Կելզարին
 “ Եղբարց եւ ֆերց ընդ ստին
 “ Տէր Առաքելին Շմառանին
 “ Այլ եւ իւրոցն աշակերտաց
 “ Եւ ամենայն ազգականաց .
 “ Հազար հարիւր վաթսուն ՚ի թիւ
 “ Տուք սղարմիս լիով սրախ ու :

- “ Դուռնս հունփայ Էջմիածնայ
 “ Ի մէջ Արքայն Յակովբայ

- « Ղանտիլ անուն վարպետի
 « Կեսարացի եւ Մահտեսի .
 « Իւրոյ հոգւոյն է յիշատակ
 « Եւ ծնողաց իւրոյ համակ
 « Առաքելին եւ Ղուարեթին
 « Եւ կողակցացն ընդ նոսին
 « Երեք եղբարցն քուերն իմ
 « Կուլիզարին եւ իւր որդւոյն Սէֆերին
 « Եւ գտերացն հանգերձ սովին
 « Արք հանգիպիք տաւք զողորմին » :

27.

Ս. Էջմիածնայ եկեղեցւոյ սեղա-
նին Խաչկապին յիշատակարանն է .

- « Յիշատակ է գեղեցիկ Խաչկալս Ակնցի Երեւան-
 « եանց Սարբաֆ եւ Պէղերկեան պաշտ մահտեսի Սեդ-
 « բեսարտին եւ կողակցւոյն մահտեսի Արեգնաղին եւ
 « ծնողաց նոցա եւ ամենայն զարմից եւ զաւակաց նոցա
 « Ի Սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ Աստուածազիր Աթո-
 « ուրն Արբոյն Յակովբայ Ի Ս. Խորանին Էջմիածնի .
 « Ի Թովն ՌճՁԲ յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի տա-
 « ցէք : ամէն » :

28.

Սուրբ Էջմիածնի եկեղեցւոյ սե-
ղանի բեմին ճակատը եղած յիշատա-
կարանն է .

« Ի Պատրիարքութեան Տեառն Գրիգորի Վեհին
 « կազմեցաւ մարմարեայ բեմն Ս. Էջմիածնի Խորա-
 « նիս : արդեամբ Ակնցի Երեւանեանց Մահաբեօի Սեղ-
 « բեարասին : Ի յիշատակ իւրն եւ ամենայն զարմից
 « իւրոց : Ի Թուին ՌՃՂԱ . յիշեցէք եւ Աստուած
 « ոչորմի սասցէք : ամէն » :

29.

Նոյն Եկեղեցւոյն մէջ ազուցեալ
 Խաչ—քարի վրայ .

« Ի Պատրիարքութեան Տեառն Պետրոսի նորապը-
 « սակ արհի Եպիսկոպոսի յախճապակեցաւ բոլոր Տա-
 « ճարս Ս. Էջմիածնի Պաշ—Պաղերկեանեան մահաբեօի
 « Յովհաննէս որ է տեղեալ Կեսարացի եւ յիշատակ
 « խոհեմագոյն Աղայի եւ վասն իւր հոգւոյն կենդանի
 « եւ երկրորդոյն Կարապետին եւ Սարգսի եւ իւր ննջե-
 « ցելոց հոգւոյն համայնի եւ որ հանդիպիք երկիր սա-
 « դաննէ Արքայ Խաչիս . ընթերցողք սասցէք Հայր
 « մեզայիւ մի ոչորմի եւ Աստուած զձեզ ոչորմեացի
 « ՌՄԹԳ . » :

Ս. Թորոս Եկեղեցւոյ մէջ եւ անկէ
 դուրս եղած Խաչ—քարք :

30.

Աղակողմբ Աւաղանին մէջ .

« Զառաջնորդութեան Տէր Դաւիթ արհեստակարար
 « պատի եւ մեղաւոր, Մարտիրոս կանգնեցի զԽաչո բա-
 « րեխոս առ Աստուած ինձ եւ ճնորդացս Սարգիս Քա-
 « հանային եւ Խանուսին, եւ առ աւել Յովանիսին Սար-
 « խոշին եւ Մերանշին. ԹՎ. ՌԼԹ » :

31.

Նոյն Եկեղեցւոյ Սուրբ Կարապետի
 պահարանին որմոց մէջ կը դանուին .

« Յիշատակ ե խաչո Ազաղանին եւ ճնորդացն. ԹՎ.
 « ԶՀԳ » :

32.

« Յիշատակ ե խաչո Զուղեցի Մկրտիչ, Ոսկանեւ .
 « Սուլթան Փաշան, Պապաջան եւ այլն : ԹՎ. ՌՄ » :

33.

« Խաչո կանգնեցաւ բարեխոս առ Աստուած Պօ-
 « ղոս Քահանային եւ իւր կողակցին, եւ իւր որդւոյն
 « Սահակին. ԹՎ. ՈԼԱ » :

34.

« Յիշատակ ե Սուրբ Խաչո Զուղեցի Մերգաղանին .
 « Յուստի . . եւ Վարդանին. ամի Սարգիս, Ոսկե . . .
 « Իգառեկի կողակից օղանին. ԹՎ. Ո » :

35.

« Յիշատակ է Սուրբ Նշանն Դաւիթ Սարկաւազին
 « Խաչատուր Երկեցուն : Մարգարտին : Մարեամին ,
 « Սառային . Ի ԹՎ . ԶԸ . Օգոստոս 1 » :

36.

Նոյն Եկեղեցւոյ Ս . Մերկեռիոսի
 մատրան ճակատը սրտակերին տակ .

« Կանգնեցաւ Սուրբ Նշանքս Ի բարեխօսութիւն
 « Կոստանդին Քահանային եւ ծնողաց իւրոց Վասիլ
 « Քահանային եւ Աննային . Ի ԹՎ . ԶԳ . » :

37.

« Սուրբ Խաչս յիշատակ է Պաղտատարին եւ ծնողացն
 « ՎԹ եւ գոտերոյ . . . : Դարձեալ յիշատակ է Սինա-
 « նին եւ ծնողացն Խաչատուրին եւ Մարիանէին . Ի
 « ԹՎ . ՌԾԸ » :

38.

Նոյն Եկեղեցւոյ արեւմտեան դը-
 րան վրայ .

« Զ Խաչաճանի բեկն եւ զկողակիցն իւր եւ զարդին եւ
 « զՎաւչն յիշեցեք Ի Քրիստոս . ԹՎ . ՌԺԳ . » :

39.

Թանգարանի դրան վրայ .

“ Ի ԹՎ. ՌՃՀԶ կերտեաց զգեղեցիկ խուցս Արթա-
 “ զան Հայրապետ մայրաքաղաքիս Գրիգոր Աստուա-
 “ ծարան Ասրդապետն Ի յիշատակ հոգւոյ և Ի վա-
 “ յելուսն Արթազան Պատրիարքին Կասանդնուպոլսոյ
 “ Տեառն Յովհաննու Աստուածարան վարդապետին
 “ Բաղիշէցոյ . բայց հանցեաւ Ի Քրիստոս և ո՛չ եկ-
 “ եալ վայելեաց , որք հանդիպիք և վայելէք ասացէք
 “ Աստուած ողորմի . ամէն ” :

40.

Ատանաթաղի մեծ դրան վրայ .

“ Աստուծոյ ողորմութեամբն Ի ԹՎ. ՌՃՀԸ . մեք
 “ Գրիգոր եւ Յովհաննէս մեղապարս Ասրդապետքս
 “ սպասաւ որք Արքայ Աթուոյս , զայս դրան ներսի
 “ եղեալ զբովանդակ տեղիքս գնեցաք շինեցաք և պա-
 “ րպեցաք և Ի Սուրբ Գահիս շինուածքս խառնեցաք
 “ Ի փառս Աստուծոյ և Ի յիշատակ Ի վայելուսն և
 “ Ի պարծանս աղգիս Հայոց եւ մեզ եւ աթուակալ
 “ Յովհաննէս Ասրդապետին և ծնողաց մերոց և նախ-
 “ բակաց և ամենայն միաբանից աշխատաւորաց և ո-
 “ զորմութիւն տաւողաց . վայելողքդ և ընթերցողքդ
 “ Աստուած ողորմի ասացէք վերոգրելոցս , զի յոյժ
 “ ջանիւ և աշխատութեամբ կատարեցաւ օգնականու-
 “ թեամբն Աստուծոյ և սրբոց իւրոց ” :

Նոյնպէս Պուրսա-Թաղի, Հաննա-
Թաղի արեւելեան սենեկաց, Գարբի-
էլ Պատրիարքի Թաղին արտաքին դրան,
Երեք օտայ կոչեցեալ սենեկաց եւ
Հաննա-Թաղի արեւմտեան սենեկաց
վրայ Գրիգոր եւ Յովհաննէս բազմե-
րախա Պատրիարքաց յիշատակարան-
ները կան :

41.

Քիրէճ-Թաղի յիշատակարանը .

« Աստուծով ՚ի Պատրիարքութեան Սրբոյ Գահիս
« Տեառն Կարապետի Գանձակեցւոյ շինեցան երկուստ-
« սան խցուերս նորապէս ՚ի յիշատակ իւր եւ բոլոր
« միաբանից . ՚ի վայելուիտ ազգիս Հայոց ՚ի ՌՄԺԴ .
« յիշեցէք ՚ի Տէր » :

42.

Երաթաղին մէջ .

« Ես Տէր Գրիգոր Պարոն տէր Հայրապետ Ս . Ե .
« բուսողէմի շինեցի զխանս նոր աներօվս յիշատակ
« հոգւոյ խնայ ՚ի վայելուիտ Ազգիս Հայոց . ՚ի Թովն
« հազար իննըսուն ամի . տեսողքդ ասէք Աստուած
« սղորմի իւր . ե իւր ծնողաց » :

Ս. Հրեշտակապետի վանուց Եկեղեցւոյ մէջ .

43.

Աւազանին վրայ .

« Յիշատակ է Ս. Աւազանս զոր բնծայեցին թաշ-
 « ճի պաշխ հանգուցեալ Վարդան Ազայի բարեժա-
 « ուանդ սրգիչն Պարոն Յակոբն եւ Պարոն Ստեփանն .
 « 1849 » :

44.

Պահարանի տախտակեայ դրան վը-
 րայ .

« Ի Հայկազեան մեծ թուականին ՌՂԸ աւելին
 « կազմեցաւ Դուռն Ս. Տաճարիս յիշատակ Տէր Մի-
 « նասին ձեռամբ Յամթեցի Ճարտարապետին » :

45.

« Ի Պատրիարքութեան Տեառն Պետրոսի նորա-
 « պրտակ Արքազան Վեհին մերոյ , յիշատակ է եւ
 « բոլոր տեղւոյս շինիչն Առանայի մահաւոյ Տէր Օհա-
 « նին եւ իւր ծնողացն եւ կողակցւոյն . ՌՄԽԴ թիփն » :

Տ Ա Պ Ա Ն Ա Գ Ի Ր Ք

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՅ ԵՒ ՆՇԱՆԱԻՈՐ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅ Ս . ԱԹՈՌՈՅՆ

ԵՐՈՒՍԱԳԵՄԻ

1 .

Աբրահամ Բ . Պատրիարքին դե-
րեղմանը՝ Սուրբ Յակովբայ Եկեղեցւոյ
փոքրիկ գաւիթն մտնելու դրան ձախ
կողմը կը աւանուէր .

“ Այս է Տաղան եւ պահարան պրտանեալ մարտ
“ նոյ Տեան Աբրահամու Եպիսկոպոսի Երուսաղէմոյ .
“ ւոյ . երջանիկ Պատրիարքի Սրբոյ Աթոսոյս , որ
“ հանգի . ի շխանութեան Սուլթան Սալահատինի .
“ ԹՎ . ՈԽ Ե Ա ” :

2 .

Դաւիթ Պատրիարքին .

Նոյն գաւթի աջակողմեան սեան
հարաւային երեսին վրայ .

- « Տապանս այս, որ կայ աստէն, և գերեզման սա
 « Տէր Դաւթի գերեզմանիկ եւ սուրբ հեզմանիկ .
 « զձեզ ազաշէ ազերասլի . յիշման ասնել զիս արժա-
 « նի . ԹՎ . 22 » :

3.

Չախակողմեան սեան արեւմտեան կողմը .

- « Այս և հանգիսան Տէր Արքանայ Կորուց Ե .
 « պիսկոպոսի, և մեծ սուգ եկեղեց կորուս Յախան-
 « նիսի, որք կարգայք յազաւթս յիշեալիք . ՈՁԷ » :

Հեռու և ետք Սուրբ Փրկչայ վանուց մէջ են .

4.

Գրիգոր Պարոն—Տէր Պատրիարքին .

- « Այս և Պատրիարք Գրիգոր Պարոն Տէր .
 « Այս բազմապատասկ բարեայ բարեակր .
 « Բազում շինութեանց աշխատս ամէր ,
 « Գեղեցիկ վարուց օրինակ լինէր .
 « Մեծ անուն թողեալ աշակերտ կարգէր .
 « Իւր բարի կրօնից ընտիր հոգեակր :
 « Ամբս տասն և չորս⁽¹⁾ Հայրապետ նասէր
 « Բազում գեղեցիկ կանոն յօրինէր » :

1645 . ՌՂԴ . Վ . 7 .

(1) Տապանաբարի « Ամբս տասն և չորս » սխալ է .
 ըստ որում Գրիգոր Պարոն—Տէր երեսուն երկու տարի
 Պատրիարքական իշխանութիւն վարած է :

Տապանաբարին եղերքն գրուած է .

« Ա երտին նորոգեցաւ շիրինն Եւզոսիացի Ռեկզ
 « Անտն Ա արգասեալի ձեռամբ . Թիֆն Հայոց ՌՄԿԴ . » :

Տ .

Աստուածատուր Պատրիարքին .

« Նսեմայարգ գիրք ստորին ունի յաւանդ զգանձ
 « գովելի . զմարտւր մարմին բազմերջանկին , Աստուա-
 « ծատուր Ա արգասեալին . նստեալ ՚ի Գահն Եկեղեցու-
 « սին . ըստ մարմնոյ եզրօր մերոյ Փրկչին . մեծ Պատ-
 « ըհարք յաջորդ Նմին . յերեսազէմ Ս . Քաղաքին :
 « Հայրապետաց սրբոյ կարգին փայլէր վարուք գեր
 « քան զՆսոսին : Էր անձանձիր ՚ի քարոզին Աստուա-
 « ծարան քաջ Բարսեւնին : Արդ փոխեցաւ առ ցանկա-
 « լին . շուեաց յատեանցս յոյսն վերին . լցեալ շրջման
 « ամբ հազարին . հարիւր քսան յարաբարդին . (այն է
 « ՚ի Թիֆն Հայոց ՌՃԻ—1671) » :

Ե .

Կաստանդնուպօլսեցի Յովհաննէս
 Պատրիարքին .

« Այս է տապան հանգստեան Տեառն Յովհաննու
 « Ա արգասեալի Ստանպօլսոյ . Պատրիարքի Արքայ Ա-
 « թօնոցս . որ փոխեցաւ ՚ի Քրիստոս ՚ի Թիֆն ՌՃԽԶ
 « ամին : Ընթերցողքդ յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի
 « ասացէք . ամէն » :

7.

Միննա Պատրիարքին .

- “ Այս է տապան Տեառն Տեառն Միննայ Աժ .
 “ Թեցւոյ . Աստուածարան վարդապետի եւ Աբրոյ
 “ Աթոռոյս առաջնորդի որ փոխեցաւ ՚ի կեանս վերին .
 “ Թոփն ՌճԾԳ . ” :

8.

Կիլիկիոյ Պետրոս Կաթողիկոսին .

- “ Այս է տապան Պետրոս Կաթողիկոսին Կիլիկիոյ .
 “ որ փոխեցաւ առ Տէր ՚ի ԹՎ . ՌճՀԷ ամին ” :

9.

Հաննա Վարդապետին :

- “ Այս է տապան Հանգառեան բաղնաշխատ Աթո .
 “ աւհալ Հաննայ Յովհաննէս Աստուածարան Վար .
 “ դապետի եւ Աբր Եղիսիսոսին Երուսաղէմացւոյ .
 “ որ ԺԵ ամ զաթոսաւհալութեան գործն կատարեաց
 “ և վիշտս բազումս կրեաց ՚ի պարտուց վճարումն եւ
 “ ՚ի շինութիւն Աստուածադիր Աթոսոյ Աբրոյն Յա .
 “ կոսթայ . և տարաժամ մահուամբ փոխեցաւ ՚ի Քրիս .
 “ տոս . ՚ի Թոփն ՌճՁԲ ամին ՚ի Յունիսի ԺԱ . և մեծ
 “ սուգ եթազ սիրելեաց իւրոց . որք հանգիպիք և ըն .
 “ Թեանուք լի բերանով յիշեցեք և Աստուած ողորմի
 “ ասացեք սմա . և Տէր ձեզ ողորմեացի . ամէն ” :

10.

Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքին .

- « Կանօք Փրկչին արթուն անունս անձկացեալ .
 « Զպակասութիւն վշտաց նորին ներ անձնեալ .
 « Զուժ հարիւրակ քօակ պարտուց վճարեալ .
 « Սուրբ Յակոբայ սիւն ամբու թեան կառուցեալ .
 « Վեհ աշակերտ մեզ վարժողին Վարդանայ .
 « Հրեշտակական վարուք ճգնեալ անխնայ .
 « Արտփեկավար քաղաքավար յարակայ .
 « Յօրէնս Էին միշտ ակն ՚ի բաց աներկբայ .
 « Ուժսուն ամօք միշտ կառութեան պարապեալ .
 « Մարմնոյն հանգիստ խուն մի երբեք ոչ տուեալ .
 « Յասպարիդի մարտին յաղթող ներգտեալ .
 « Գընաց առնուլ զանեղծ պսակ պատրաստեալ :
 « Ննջե մարմնով Գրիգորիսան որ արթուն .
 « Հոգւովն հսկե առ միշտ բարին որ անհուն .
 « Որում և գործքն պսակե զիւրն անուն .
 « Զի հաւատով և սուրբ գործովն էր արքուն .

« Յիշեալ լիցի միշտ ՚ի բարին

« Բարեբարոյ մեծ Մահտեսին .

« Շինող շիրմին մերոյ Վեհին .

« Որ Սեղբեսարոս Երեւանին » :

1749 . ՌՃՂԸ :

11.

Աղստ Յովհաննէս Պատրիարքին .

- « Աստուածաբանից իշխանի այս է տապան .
 « Եւ անօթոյն Հոգւոյն Արքայ այս օժարան .

- « Տէր Գովհաննէս Պատրիարքին բիւ զանգիւր .
 « Այ թաղ փառաց եր Գպրատան Ամբաստան .
 « Զխնատու թեան սուրբ մարգարիան որ էր թագունն ,
 « Ի լոյս էած՝ այս գերարիֆին խորին գիտունն .
 « Քան հնգից ամաց միջի գեր քան զխնաց .
 « Զհարիւր ամաց գործ կատարեաց այս լուսազգեաց :
 « Ս . Գալիարայ պարտուց բարձման սա է պատճառ .
 « Եւ լուսչեան ազգիս ախարին սա սուրբ օձառ .
 « Ա կալաակեր , խնատաակեր , ոսկերեքան
 « Զոր արք ազեար շէն գովելոյ գրեղ արժան » :

12.

Խորենացի Թէոզորոս Պատրիարքին .

- « Այս է հանգիստ իւր տապանի Առն մեծի բա-
 « ղերջանիկ Թէոզորոս Արքեպիսկոպիտոս Արքայ Գահին Պատ-
 « ռիարգի : Եր հահանգաւ Տարօնացի բնիկ գիւղէն
 « Խորենացի : լի աւուրք որ ձերս թեան հանգեաւ
 « առ Տէր բարի մահուամբ : Թժինն Հայոց յարեթա-
 « կան ՌԺ քառ յարեւան , Դեկտեմբերի կոյսն ընդ
 « ինքեան » :

13.

Փանձակեցի Կարապետ Պատրի- արքին .

- « Այս է տապան հանգստեան Փանձակեցի Արքա-
 « զան Կարապետ Պատրիարգի սրբոյ Աթոռոյս Երու-
 « սաղէմի : որ փոխեցաւ յանանց կեանս ՚ի Թժինն
 « ՌՄԺԷ : որք հանգիպիք տուր զպարմի » :

14.

Վանցի Պօղոս Պատրիարքին .

- « Հողանիւթեայ այս դամբարան
 « Մարմնայ միայն սա կայարան .
 « Նիւթ առաջինն եւ գոյարան .
 « Վաղջան վերջինն առ որ դառնան :
 « Արդ՝ որ եղեալս է ՚ի յայս տապան ,
 « Պօղոս արհի բարսնական ,
 « Նստեալ յԱթոս Պատրիարգական ,
 « Որ ՚ի Սաղիմ երկիրն կոչման :
 « Բակերս բարի քաջ հայուական
 « Եւ սիրելի յաշս մարդկան .
 « Խուն ինչ ցաւք թաշեալ զայն կեանս .
 « Ծածկեալ եղեւ ներ հող տապանս :
 ԹՊԸՆ . ՌՄԻԳ :

15.

Գանաբեռցի Յովակիմ Պատրիարքին .

- « Այս է տապան հանգստեան .
 « Յորժամ յայանի նշան Տէրունեան ,
 « Զի մի դարձցի ամանկ ամաչեցեալ .
 « Որ եւ ՚ի ներքոյ վիմիս թաղուցեալ :
 « Յովակիմ Պատրիարգ յորջորջեալ
 « Եւ ծովածին ⁽¹⁾ կոչեցեալ .

(1) Յովակիմ Պատրիարք Գանաբեռցին՝ Արու-

« Զեռամբ խնով շարագրեալ .
 « Առ Տէր Յիսուս գնացեալ » :
 Ի ԹՎԻՆ ՌՄԻՅԻ և Սեպտեմբեր ԻԲ :

16 .

Թրակացի Յարութիւն Եպիսկոպոսը
 Նուիրակութեան պաշտօնիւ ՚ի Զմիւռ
 նիա կը վախճանի , բայց ՚ի յիշատակ
 կը կանգնեն իսաչ — քար մի այս Տապա-
 նագրով .

« Կանգնեցաւ Ս . Խաչո թարխոս առ Աստուած
 « վասն փրկութեան հոգւոյ Սրբոյ Աթոռոյս բնիկ
 « միաբան Թէքիրտաղցի Յարութիւն Եպիսկոպոսի ,
 « որ ՚ի գործ նուիրականութեան գնաց ՚ի Զմիւռին
 « քաղաք եւ անդ հանգեաւ ՚ի Քրիստոս . ՌՄԻՅԻ .
 Սեպտեմբեր Լ » :

17 .

Եւզոկիացի Պետրոս Պատրիարքին ,
 որոյ գերեզմանը Յոպպէի վանուց Ե-
 կեղեցւոյ գաւթին մէջ է .

սողէմ գալու ժամանակ նաւն ճանապարհին կը խոր-
 տակի եւ ծովաուղ կը վնի . սակայն ինքն կ'ազատի .
 ուստի եւ ծովածին կը կոչուի :

« Եւզակիացի Սրբազան Պետրոս Պատրիարքն Ե-
 « բուսաղէմի ՚ի ժամանակս պատերազմին Զբանկարդաց
 « յորժամ բանակն Օսմանեան եր ՚ի Յուպղէ : յառա-
 « շել նեղութիւնն եկն առ Եպարզոսն գտանել այ-
 « ջեղութիւն : որոյ հասեալ անդէն վախճանն հան-
 « գեաւ ՚ի Տէր : որոյ զհոգին Տէր լուսաւորեացէ : ՚ի
 « Թուին ՌՄԽԸ Յունիսի ԻԱ : :

18.

Ի յիշատակ Սկիւտարի մէջ վախ-
 ճանեալ Պաղտասար Եպիսկոպոսին .

« Կանգնեցաւ Ս . Խաչո բարեխոս առ Աստուած
 « ՚ի փրկութիւն հոգւոյ Աւագ — Լուսարար Պօլսեցի
 « Պաղտասար Եպիսկոպոսի : որ վասն գործոց Ս . Ա .
 « Թողոյս երթեալ ՚ի Պօլիս : անդ առ Քրիստոս հան-
 « գեաւ : Թաղեցաւ ՚ի Սկիւտար : ՚ի Թիւ ՌՄԽԸ ին : :

19.

Վանցի թէ սգորոս Պատրիարքին .

« Թեոգորոս Վեհ՝ ընտիր հոգեւոր .
 « Ի յերկրէն վանայ՝ յոյժ հռչակաւոր .
 « Տիպ Լուսաւորչի՝ Պարթեւ փառաւոր .
 « Մաքրական վարուք եւ պատկաւոր .
 « Կստեալ ՚ի յԱթոս՝ սրբոյն Սիանի .
 « Եղբօր Տեառն եղեւ՝ յախորդ անուանի .
 « Զանայր շէն պահել՝ զԱթոսն Փլըրկչի .

“ Բաց տեւեալ անօր՝ միայն տասն ութի .

“ Գարձեալ ստացաւ՝ սա ըզմեր տեղի .

“ Տաճար Մենդեան՝ եւ Աստուածածնի .

“ Իսկ հասեալ ՚ի տիս՝ եօթնեկ տասնեկի .

“ Արացաւ ՚ի մէնջ ՚ի բուն հայրենի » :

Յամի Տեառն 1819 յ0դաստար 22 :

20.

Նիկոմիդացի Գաբրիէլ Պատրիարքին .

“ Ի բարձրելոյն երգէ Սիրաք մըսեղեաց .

“ Այս դատաստան՝ բարէ և զի՛ վայելուչ .

“ Ետպաղել յի՛մ նուազելոյս ՚ի կարեաց .

“ Ընդ նո՛ր անոյչ . այր և անձն իմ ընկալուչ :

“ Գաբրիէլ եմ սուրբ Աթոռոյս Գահակալ .

“ Այլ Նիկոմիդ ծծել ետ ինձ զօգ նախկին .

“ Որ իմն եր բազդ յայս աստիճան վերառեալ .

“ Ընդ փորձ անցոյց սրպէս զսկի բուրային :

“ Քանն երկու ամաց շրջանս ՚ի գահիս .

“ Զիշխանութեան յաջս ընկալեալ դաւազան .

“ Զիմ շունչ վերջին յաւանդ թողի . ո՛վ շնորհիւ .

“ Յայս սուրբ Սի՛ն յեցեալ յալիս ծերութեան :

“ Որ փառասորի քս սուրբ անուն յայս կայան .

“ Տեր իմ Եհուսս . ուր և փայլի քոյգ շիրիմ .

“ Ի փոզ զուարթնոյն անդ անձաւիցն ՚ի խորան .

“ Հնչեա՛ յականջս . հանգի՛ր ծառայ մտերիմ » :

Յամի Տեառն 1840 Ապրիլ 15 . Ամաց 76 :

21.

Ի կրք գեղջէ Տարօնոյ Զարբիա Պատրիարք Ե-
րուսաղէմի Տէր Պետրոսեան :

« Մահ ե գերեզման՝ գերեք զամենայն : գերեցիք
« ե զիս ՚ի իմ վաճառն ամ : ՚ի սուրբ Պատարագի՝
« պատճառս մատուցման : ՚ի կենդանակիր՝ Փրկչին գե-
« րեզման : Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ վասն քո թաղման :
« զթաղեալս վերածեա՝ քու մէջ հանդստեան : 1846
« Մայիս 7 » :

22.

Գանձ սոկերայ Տ . Տ . Մերակոս Աբբ Եպիսկոպոսի
ե Պատրիարքի Ս . Երուսաղէմի :

« Հօտին Քրիստոսի հասիւ հոգեկան
« Բանական հնձոց մշակ տերունեան
« Հայելի ընտիր վարուք մաքրութեան
« Անձանձիր քարոզ կենացն անվախձան
« Նորոգիչ Գահոյս տեղեաց զանազան
« Որք կան ակներև գրեալ ՚ի յարձան
« Հոփուայեա բարի
« Փրկիչ աշխարհի
« Տուր սնա տեղի
« Ի քում խորանի » :

1850 Մայիս 25 :

23.

« Այս է Տապան հանգստեան Պօղոս Ս. Աբբ Ե-
 « ւոյնի հոգևորականացոյցոյցն, նախկին Պատրի-
 « առքի Կ. Պօղոս եւ Ս. Աթոռոյս հարազատ եւ բազ-
 « մեքատ մարմանի, որ ՚ի հասակի իննասունեաց հան-
 « զեաւ ՚ի Տէր Յամի 1855 ի 5^ն Մայիսի » :

24.

« Այս է Տապան հանգստեան Տ. Յովհաննու Ս.
 « Աբբ Եւոյնի հոգևորականացոյցոյցն եւ բազմաբարձ-
 « Պատրիարքի Ս. Աթոռոյս որ վարեալ զիշխանու թիւնն
 « զանս տասն հանգեաւ ՚ի Տէր Յամի 1860 ի 25^ն Դեկ-
 « տեմբերի » :

25.

« Այս է Տապան հանգստեան Յակոբայ Ս. Աբբ
 « Եւոյնի հոգևորականացոյցոյցն նախկին Պատրիարքի Կ. Պօղոս որ եկ-
 « եալ յախտ անարինական անզեաց հանգեաւ ՚ի Տէր
 « Յամի 1862 ի 6^ն Նոյեմբերի » :

26.

« Այս է Տապան հանգստեան Եսայայ Ս. Աբբ
 « Եւոյնի հոգևորականացոյցոյցն եւ Պատրիարքի Ս. Աթո-
 « ռոյս որ վարեալ զիշխանու թիւնն զանս քամ, հան-
 « զեաւ ՚ի Տէր Յամի 1885 ի 29^ն Օգոստոսի » :

ՍՈՒՐԲ ՊԱՏԱՐԱԳԻՔ

ՈՐՔ ԿԸ ԾԱՏՈՒՑՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ
ԾԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷՆ Ի Ս. ՏԵՂԻՍ

Բայ ՚ի սրոշեալ Հանդիսաւոր Պատարագներէն՝ զորս վարը մի առ մի պիտի գրենք, ամեն օր ⁽¹⁾ Սուրբ Պատարագ կը մատուցուի սրոշեալ Ժամերսուն ՚ի Ս. Յարութիւն և ՚ի Ս. Աստուածածին Ս. Գերեզմաններսուն վրայ, եւ ՚ի Բեթլէհէմ՝ Սուրբ Այբին մէջ՝ ՚ի վերայ Ս. Ծննդեան տեղւոյն :

ՀԱՆԴԻՍԱԻՈՐ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՔ Ի ՍՈՒՐԲ ՏԵՂԻՍ

1°. Սուրբ Ծննդեան ճրագալոյցի երեկոյին Հրաշափառ ՚ի Ս. Ծննդեան Տաճարն, և Ս. Պատարագ Ս. Այբին մէջ. գիշերը ժամը Եին Տաճարին մէջ՝

---

(1) Երբ սուրբ Տեղեաց վրայ Հանդիսաւոր Պատարագ լինի սախրական սուրբ Պատարագը չը մատուցուի :

մեզ սեփհական հիւ սիապին կողմը ժա-
մերգութիւնը սկսուելով յետ ժամեր-
գութեան Ս. Պատարագը կը մատու-
ցուի Աւագ-Սեղանոյն վրայ, և ապա
առաւօտուն՝ Այրին մէջ ՚ի վերայ սուրբ
Մենդեան տեղւոյն, սոյն վերջին Պա-
տարագը կը մատուցանէ Ս. Պատրի-
արքն կամ մի Եպիսկոպոս :

2°. Ութօրէից՝ այն է Անուանակո-
չութեան Տօնի օրն Հրաշափառ ՚ի Ս.
Յարութեան Տաճարն՝ և Հանդիսաւոր
Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գերեզմանին
Քրիստոսի, Ժամարարն է Եպիսկոպոս :

3°. Բուն բարեկենդանի շաբթուն
Ուրբաթ օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի տունն
Ս. Մարկոսի Աւետարանչին որ ՚ի վանս
Ասորոց :

4°. Թէոգորոսի շաբաթ երեկոյին՝
Հրաշափառ ՚ի Տաճարն Ս. Յարութեան,
եւ Կիւրակի առաւօտ՝ Ս. Պատարագ
Ս. Յարութեան Աւերնատան մէջ, և զկնի
Ս. Պատարագին Մեծահանդէս Թափօր
շուրջ զՍ. Գերեզմանաւն Քրիստոսի :

5°. Մեծի պահոց Տնտեսի Կիւրա-

կէին Հանդիսաւոր սուրբ Պատարագ
ի սուրբ Համբարձում՝ որ ՚ի լերինն
Զիթենեաց :

6°. Գատաւորի Կիւրակէի շաբաթ
օրը՝ երեկոյին Հրաշափառ ՚ի Տաճարն
Ս. Յարութեան , Կիւրակէի առաւօ-
տուն Ս. Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գե-
րեզմանին Քրիստոսի , և ապա Մեծա-
հանդէս Թափօր . Ժամարարն է Արքա-
ղան Պատրիարքն :

7°. Մաղկաղարդի շաբաթ օրը երե-
կոյին Հրաշափառ ՚ի Տաճարն Ս. Յա-
րութեան , Կիւրակէի առաւօտուն
Ս. Պատարագ ՚ի Ս. Վերնատան՝ և զկնի
Ս. Պատարագին Մեծահանդէս Թափօր
չուրջ զՍ. Գերեզմանաւն Քրիստոսի :

8°. Աւետան Ս. Աստուածածնի
օրն՝ Հրաշափառ և հանդիսաւոր սուրբ
Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գերեզմանին
Ս. Աստուածածնի :

9°. Աւագ — Շաբաթ օրն երեկոյին
Հանդէս ԼՈՒՍԱՒՈՐԵԱՅԻ ՚ի Տաճարն Ս.
Յարութեան , և հանդիսաւոր Թափօր
չուրջ զՍ. Գերեզմանաւն Քրիստոսի ,

դինի թափօրին Ս. Պատարագ 'ի սուրբ
Վերնատան :

10°. ՉԱՏԿԻ օրն Ժամերգութիւնն և
Մեծահանգէս թափօր շուրջ զՍ. Գե-
րեզմանաւն Քրիստոսի, և Ս. Պատա-
րագ 'ի վերայ սուրբ Գերեզմանին,
Ժամօրարն է Եպիսկոպոս :

11°. Չաակի Բ. օրն՝ Հանգիսաւոր
Ս. Պատարագ 'ի Ս. Յակովբ՝ և Մեծա-
հանգէս թափօր 'ի մէջ Ս. Եկեղեցւոյ,
Ժամօրարն է Ս. Պատրիարքն :

12°. Աշխարհամատրան Ալուրակէի
օրն՝ Ժամերգութիւնն 'ի Ս. Վերնատան,
և Ս. Պատարագ 'ի վերայ Ս. Գերեզ-
մանին Քրիստոսի, Ժամօրարն է Եպիս-
կոպոս :

13°. Սուրբ Համբարձման օրն՝ Հրա-
շափառ և Ս. Պատարագ 'ի Ս. Համբար-
ձումն օր 'ի լերինն Չիթենեաց :

14°. Գիւտ Տփոյ Ս. Աստուածածնի
օրն՝ Ս. Պատարագ 'ի վերայ Ս. Գերեզ-
մանին Ս. Աստուածածնի :

15°. Վերափոխման նախօրդ երե-
կոյին Հրաշափառ և Ժամերգութիւնն

Ի Տաճարին Ս. Աստուածածնի. Վերափոխման օրն, նոյնպէս Հրաշափառ և Ս. Պատարագ Ի վերայ Ս. Գերեզմանին սուրբ Աստուածածնի. Ժամարարն է Ս. Պատրիարքն կամ մի Եպիսկոպոս:

16°. Յովակիմաց և Աննայի օրն՝ սուրբ Պատարագ Ի Ս. Աստուածածին Ի վերայ գերեզմանին Հայր Յովսէփայ:

17°. Գիււս Գօուոյ Ս. Աստուածածնի օրն՝ Ս. Պատարագ Ի վերայ Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի:

18°. Սուրբ Աստուածածնի ծննդեան օրն՝ Հրաշափառ և Ս. Պատարագ Ի վերայ Ս. Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի, Ժամարարն է Եպիսկոպոս:

19°. Սրբոյն Գէորգայ զօրավարի օրն՝ Ս. Պատարագ Ի Ս. Գէորգ Եկեղեցին՝ որ Ի վանս Ղըտուոց. և նոյն երեկոյսն Հրաշափառ Ի Տաճարն Ս. Յարութեան:

20°. Վարագայ սուրբ Խաչի Տօնի օրն՝ Ս. Պատարագ Ի Տաճարն սուրբ Յարութեան Ի վերայ սուրբ Գերեզմանին Քրիստոսի:

21°. Ս. Աւետարանչաց Տօնի օրն՝

Ս. Պատարագ ՚ի Մատթանն (¹) սուրբ
Յովհաննու , որ ՚ի գաւիթ Տաճարին
սուրբ Յարութեան :

22°. Սուրբ Յովսէփայ Աստուածա-
հօր Տօնի օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի սուրբ
Աստուածածին ՚ի վերայ գերեզմանին
Հայր Յովսէփայ :

23°. Գիւտ Խաչի Շաբաթ երեկոյին՝
Հրաշափառ ՚ի Տաճարն Ս. Յարութեան ,
Ժամերգութիւն և Սուրբ Պատարագ
գարձեալ ՚ի Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին ,
զինի Պատարագին Մեծահանգէս Թա-
փօր շուրջ զՍ. Գերեզմանաւն Քրիս-
տոսի :

24°. Ս. Աստուածածնի Ընծայման
օրն՝ Հրաշափառ եւ Ս. Պատարագ ՚ի
վերայ Ս. Գերեզմանին Ս. Աստուա-
ծածնի , Ժամարարն է Եպիսկոպոս :

25°. Յղութիւն Ս. Աստուածածնի
՚ի յԱննայէ , Հրաշափառ և Ս. Պատար-

(¹) Սոյն Մատուռը՝ ինչպէս Պատմութեանս մէջ
իւր տեղն ըսինք մեզ սեփական լինելով նոյն սրտ-
եալ օրէն ՚ի զատուրիչ Ժամանակներ և ս Սուրբ Պա-
տարագ կը մատուցուի :

բազ ՚ի վերայ Ս. Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի, Ժամարարն է Եպիսկոպոս :

Ի Սուրբ Տեղիս մատուցեալ վերայ գրեալ ամէնօրեայ և Հանդիսաւոր Ս. Պատարագներէն ՚ի զառ . Ս. Յակովբայ Տաճարին մէջ ընդհանրապէս Շարաթօրերն ՚ի վերայ Ս. Գլխադրի մատրան՝ եւ Ալուրակի օրերն ՚ի վերայ Աւագ-Սեղանոյն Ս. Պատարագ կը մատուցուին՝ եթէ նոյն օրերը Սուրբ Տեղեաց մէջ Հանդիսաւոր Պատարագի օրեր չը լինին . նոյնպէս Ս. Յարութեան Աերնատան Սեղաններուն վրայ Սուրբ Պատարագ կը մատուցուի, սովորաբար երկու կամ երեք շաբաթն անգամ մը : Իսկ մասնաւորապէս ՚ի Սուրբ Յակովբ Հանդիսաւոր արարողութիւնք կը կատարուին հանդերձ Ս. Պատարագաւ, Իսահակայ Պարթեւի Հայրապետին, Տեառնընդառաջի, Ս. Արդանանց զօրավարաց, Աւագ Հինգշաբթի, Եկեղեցւոյ, Արդավաւի, Խաչ վերացի, Դաւթի Մարգարէին, և Արդւոց օրուման և այլն Տօներու օրերն : Ասոնցմէ

զատ ուխտաւորաց ժամանակ գրեթէ
ամեն օր Ս. Պատարագ կը մատուցուի
ի Ս. Յակովբ, և որոշեալ օրեր այլ և
այլ Սուրբ Սեղաններու վրայ :

Հոգեգալստեան Նախատօնակն՝
Հանգիսաւոր Պատարագն՝ և երեկոյ-
եան Անդաստանն կը կատարուին ի Ս.
Փրկիչ, մեր սեփհական վանուց մէջ,
ուր տարին քանիցս անգամ մասնաւոր
Պատարագներ եւս կը մատուցուին :
Երկրորդ ծաղկազարդի հանգէսն՝ եւ
Ս. Հռիփսիմեանց և Ս. Հրեշտակապե-
տաց Տօնախմբութիւնքն կը կատար-
ուին մեր Ս. Հրեշտակապետաց Եկե-
ղեցւոյն մէջ :

Վ Ե Ր Ձ

Յ Ա Ն Ա

ԵՐԵՍ

	Ուխտաւորք ի Զուգակէ և ուղեւորութիւն	
	նոցա գեւղ Ներուսաղէմ	7-38
	Երուսաղէմ	38-41
	Ս. Գարութեան Տաճարք . Պատմական	41-46
Ա. ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ .	Ի Տաճար Ս. Գարու-	
	թեան	46-72
Բ. " "	Ի Սաշին Ճանապարհը	
	մինչև ի գերեզման	
	ամենասուրբ Կուսին .	72-98
Գ. " "	Ի Ս. Փրկիչ և ի հարա-	
	ւային շրջակայքն Ս.	
	Երուսաղէմի	98-130
Դ. " "	Ս. Գալուսթայ Եկեղեց-	
	ւայն և Վանուց մէջ .	130-154
Ե. " "	Ի վանս Ս. Հրեշտա-	
	կարպետի և քաղաքին	
	մէջ գանուած ուրիշ	
	պատմական տեղերը .	154-182
Զ. " "	Ի լեռուն Սուրբ Համ-	
	բարձման	182-202
Է. " "	Ի Բեթլեհէմ եւ ի	
	շրջակայս նորին	202-244
Ը. " "	Ի Տաճարն Սողոմոնի,	
	կամ մզկիթն Օմարայ .	244-272

- Թ. ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ. — Ի գերեզմանս թա-
գաւորաց, դատաւո-
րաց, և այլն . . . 272-288
- Ժ. " — Յովհաննու ծննդեան
գիւղը. այն և լեւոն-
կոզման վանքերը . . . 288-305
- ԺԱ. " — Ի Յորդանան, Ի Մե-
սեպի ծով, և այլն . 305-341
- ԺԲ. " — Ի Նազարեթ, Ի Սա-
մարիա, և այլն . . . 341-376
- ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ա. Յիշատակարանք եւ Խաչ-
քարք 377-397
- " Բ. Տաղանագիրք Պատրիար-
քաց և նշանաւոր Վար-
դապետաց Ս. Աթոռոյս
Երուսաղէմի 398-409
- Ս. Պատարագք որք կը մատուցուին Հայոց
Միաբանութեան կողմէն Ի Ս. Տեղիս . . . 410-417

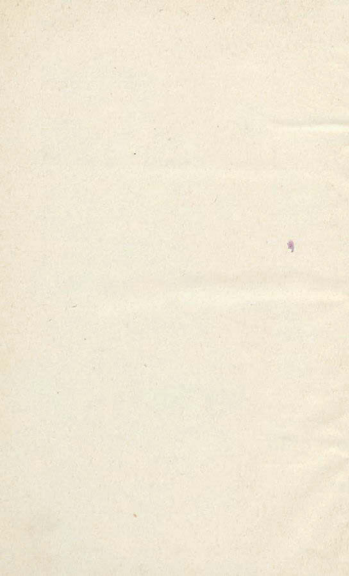

118-119 The first of the two...
 119-120 The second of the two...
 120-121 The third of the two...
 121-122 The fourth of the two...
 122-123 The fifth of the two...
 123-124 The sixth of the two...
 124-125 The seventh of the two...
 125-126 The eighth of the two...
 126-127 The ninth of the two...
 127-128 The tenth of the two...
 128-129 The eleventh of the two...
 129-130 The twelfth of the two...
 130-131 The thirteenth of the two...
 131-132 The fourteenth of the two...
 132-133 The fifteenth of the two...
 133-134 The sixteenth of the two...
 134-135 The seventeenth of the two...
 135-136 The eighteenth of the two...
 136-137 The nineteenth of the two...
 137-138 The twentieth of the two...
 138-139 The twenty-first of the two...
 139-140 The twenty-second of the two...
 140-141 The twenty-third of the two...
 141-142 The twenty-fourth of the two...
 142-143 The twenty-fifth of the two...
 143-144 The twenty-sixth of the two...
 144-145 The twenty-seventh of the two...
 145-146 The twenty-eighth of the two...
 146-147 The twenty-ninth of the two...
 147-148 The thirtieth of the two...
 148-149 The thirty-first of the two...
 149-150 The thirty-second of the two...
 150-151 The thirty-third of the two...
 151-152 The thirty-fourth of the two...
 152-153 The thirty-fifth of the two...
 153-154 The thirty-sixth of the two...
 154-155 The thirty-seventh of the two...
 155-156 The thirty-eighth of the two...
 156-157 The thirty-ninth of the two...
 157-158 The fortieth of the two...
 158-159 The forty-first of the two...
 159-160 The forty-second of the two...
 160-161 The forty-third of the two...
 161-162 The forty-fourth of the two...
 162-163 The forty-fifth of the two...
 163-164 The forty-sixth of the two...
 164-165 The forty-seventh of the two...
 165-166 The forty-eighth of the two...
 166-167 The forty-ninth of the two...
 167-168 The fiftieth of the two...

30

1

A. V.
